

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

На правах рукопису

МОТОРИГІНА МАРИНА ГЕННАДІЇВНА

УДК 343.12

**СТОРОНА ЗАХИСТУ В СУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ У ПЕРШІЙ
ІНСТАНЦІЇ**

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник –
Капліна Оксана Володимирівна,
доктор юридичних наук, професор

Харків – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТОРОНА ЗАХИСТУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПОНЯТТЯ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА	
1.1. Поняття сторони захисту в кримінальному провадженні.....	14
1.2. Учасники кримінального провадження з боку захисту	40
Висновки до 1 розділу.....	57
РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЕФЕКТИВНОГО ЗАХИСТУ	
2.1. Поняття міжнародно-правових стандартів та їх значення для правозастосов- ної діяльності.....	61
2.2. Міжнародно-правові стандарти, що спрямовані на сприяння реалізації права на захист у кримінальному провадженні та забезпечення його ефективності.....	79
Висновки до 2 розділу.....	112
РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ ФУНКЦІЇ ЗАХИСТУ У СУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ У ПЕРШІЙ ІНСТАНЦІЇ	
3.1. Сторона захисту у підготовчому провадженні.....	115
3.2. Сторона захисту під час судового розгляду у першій інстан- ції.....	158
Висновки до 3 розділу.....	182
ВИСНОВКИ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	191
ДОДАТКИ.....	241

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АСДОС – автоматизована система документообігу суду

ВР України – Верховна Рада України

ВССУ – Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ

ВСУ – Верховний Суд України

ЄДРСР – Єдиний державний реєстр судових рішень

ЄРАУ – Єдиний реєстр адвокатів України

ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗДПЛ – Загальна декларація прав людини

ЗУ – Закон України

КЗПЛ – Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод

КК України – Кримінальний кодекс України

КПК 1960 р. – Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 р.

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

КСУ – Конституційний Суд України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські та політичні права

ОБСЄ – Організація із безпеки та співробітництва в Європі

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ППВСУ – постанова Пленуму Верховного Суду України

РЄ – Рада Європи

ВСТУП

Актуальність теми. КПК України, реалізуючи вимоги Конституції України (п. 4 ч. 3 ст. 129), положення ЗДПЛ, КЗПЛ, закріпив, що кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів передбаченими ним засобами. Отже, законодавець вперше зафіксував поняття сторін як учасників кримінального провадження, які виконують на засаді змагальності функцію обвинувачення або захисту (п. 19 ст. 3 КПК України), надав їм рівні права на збирання, подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених законом (ч. 2 ст. 22 КПК України).

Найбільш повно змагальність проявляється у судовому провадженні в першій інстанції, під час якого суд, дотримуючись об'єктивності і неупередженості, створює необхідні умови для реалізації сторонами їх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків. Саме участь сторін має важливе значення для забезпечення змагальності судового розгляду, сприяє ухваленню законного та обґрунтованого рішення суду, є передумовою виконання завдань кримінального провадження.

КПК України суттєво розширив права учасників кримінального провадження, які представляють сторону захисту, перш за все, за рахунок збільшення їх процесуальних можливостей щодо участі в доказуванні, вдосконалення процесуального статусу зазначених осіб; передбачив, що захисником у кримінальному провадженні може бути лише адвокат; закріпив можливість отримання підозрюваним, обвинуваченим безоплатної правової допомоги тощо. Однак трирічна практика застосування КПК України дозволила виявити прогалини в нормативному регулюванні кримінальних процесуальних відносин, логіко-структурні дефекти побудови правового змісту його норм, які не можуть бути усунені доктринальним тлумаченням: деякі із запроваджених новел неоднаково трактуються представниками сторони обвинувачення та захисту, що не забезпечує дійсних змагальності та рівності у збиранні та поданні до суду доказів, веде до обвинувального ухилю, порушує права та законні інтереси обвинуваченого.

Окреслені та інші проблеми підтверджують актуальність дослідження комплексу питань, пов'язаних із виконанням стороною захисту однойменної функції у судовому провадженні у першій інстанції.

В юридичній літературі дореволюційного періоду (до 1917 р.) проблеми реалізації стороною захисту своїх прав розроблялися Л. Є. Владимировим, В. П. Даневським, О. Ф. Кістяківським, А. Ф. Коні, В. К. Случевським, М. М. Розіним, Д. Г. Тальбергом, І. Я. Фойницьким.

За радянських часів вагомий внесок у розвиток вчення про функцію захисту та процесуальне положення представників сторони захисту зробили В. П. Бож'єв, О. Д. Бойков, В. М. Корнуков, П. А. Лупинська, Т. М. Добровольська, П. С. Елькінд, О. М. Ларін, Ю. Ф. Лубшев, Є. Г. Мартинчик, Я. О. Мотовіловкер, І. Л. Петрухін, І. Д. Перлов, М. М. Полянський, В. М. Савицький, Ю. І. Стецовський, М. С. Строгович, Ф. Н. Фаткуллін, А. Л. Ципкін та ін.

Зазначені питання були предметом дослідження відомих вітчизняних вчених: С. А. Альперта, Т. В. Варфоломєєвої, В. Г. Гончаренка, М. М. Гродзинського, Ю. М. Groшевого, Я. П. Зейкана, В. С. Зеленецького, О. П. Кучинської, Л. М. Лобойка, В. Т. Малярєнка, М. М. Міхеєнка, В. Т. Нора, М. А. Погорецького, В. О. Попелюшка, А. Л. Рівліна, О. Д. Святоцького, Л. Д. Удалової, М. О. Чельцова, О. Г. Шило, М. Є. Шумила, О. Г. Яновської та ін.

Слід також наголосити, що будь-який вчений, вивчаючи проблеми побудови змагального типу кримінального процесу, засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведеності перед судом їх переконливості, процесуального статусу підозрюваного, обвинуваченого (підсудного), засудженого, виправданого, захисника, так чи інакше торкається реалізації стороною захисту виконуваної нею функції. У цьому контексті треба додати, що науковці відносять питання здійснення захисту у кримінальному процесі до «вічних» тем для наукових досліджень.

У той же час необхідно зазначити, що більшість наукових праць написана під час дії КПК 1960 р. Отже, у них не могли бути враховані ті зміни, що запроваджені новим кримінальним процесуальним законодавством, відбулися в доктринальних підходах до

розуміння ключових понять та інститутів вітчизняного кримінального процесу, сучасні реформаційні процеси, положення схваленої Указом Президента України Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки. З огляду на сказане можемо констатувати, що нині існує необхідність у проведенні комплексного наукового дослідження, виробленні науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення чинного кримінального процесуального законодавства у частині правового регулювання процесуального положення учасників кримінального провадження з боку захисту під час судового провадження у першій інстанції, що, у свою чергу, зумовлює актуальність представленої дисертаційної роботи, її наукове та практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з планом наукових досліджень кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та є складовою цільової комплексної програми «Судова влада: проблеми організації та діяльності» (номер державної реєстрації 0111U000957). Тема дисертації затверджена вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого 23.12.2011 р. (протокол № 4) та уточнена вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого 27.03.2015 р. (протокол № 7).

Мета й задачі дослідження. Метою роботи є отримання нових результатів у вигляді наукових висновків щодо вирішення теоретичних і практичних питань, пов'язаних із участю сторони захисту в судовому провадженні в першій інстанції.

Для досягнення зазначеної мети ставилися такі основні задачі:

- розкрити генезис наукових уявлень і законодавчого закріплення поняття «сторона кримінального провадження»;
- спираючись на нові підходи законодавця до побудови кримінального процесу змагального типу, здійснити класифікацію учасників кримінального провадження;
- розробити авторське визначення поняття «сторона захисту в кримінальному провадженні», виокремити її ознаки, надати функціональну характеристику;
- на підставі проведеного аналізу міжнародно-правових актів та практики ЄСПЛ виокремити міжнародно-правові стандарти, які покликані сприяти реалізації права на

захист у кримінальному провадженні та забезпеченню його ефективності;

– проаналізувати механізми виконання стороною захисту функції захисту в судовому провадженні в першій інстанції;

– враховуючи результати проведеного дослідження, узагальнення правозастосовної практики, практики ЄСПЛ, сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання участі сторони захисту в судовому провадженні в першій інстанції.

Об'єктом дослідження є кримінальні процесуальні відносини, що виникають під час виконання функції захисту в судовому провадженні в першій інстанції.

Предметом дослідження є сторона захисту в судовому провадженні в першій інстанції.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційної роботи становить сукупність методів і прийомів пізнання, що застосовуються в сучасній правовій науці. З урахуванням специфіки цілей, задач, об'єкта та предмета дисертації для повного розкриття змісту її теми використовувалися загальний діалектичний метод пізнання об'єктивного світу, а також спеціальні методи (історико-правовий, порівняльно-правовий, статистичний, системно-структурний, моделювання, узагальнення тощо). Вказані методи застосовувалися в комплексі, що забезпечило досягнення всебічності, повноти й об'єктивності проведеного дослідження, обґрунтованості й узгодженості сформульованих у дисертації висновків.

Історико-правовий метод дозволив вивчити витоки та розвиток наукових думок щодо поняття та ознак сторони та сторони захисту у кримінальному провадженні. Порівняльно-правовий дав можливість провести аналіз кримінального процесуального законодавства України та зарубіжних країн, цивільного процесуального законодавства, виявити спільні та відмінні положення, що стосуються визначення поняття «сторона кримінального провадження», реалізації стороною захисту своїх прав у судовому провадженні. Статистичний став у нагоді у процесі узагальнення правозастосовної практики. Системно-структурний метод покладено в основу поділу міжнародно-правових стандартів, дотримання яких забезпечує обвинуваченого ефективним захистом у кримінальному провадженні. Методи моделювання та узагальнення використано при

опрацюванні науково-теоретичних моделей змін до кримінального процесуального законодавства України з метою вдосконалення процесуального статусу учасників з боку захисту.

Нормативно-правове підґрунтя дисертації складають: Конституція України; рішення КСУ; міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана ВР України; рішення ЄСПЛ; КПК України; закони й підзаконні акти України; практика ВССУ; кримінальне процесуальне законодавство зарубіжних країн (Азербайджанської Республіки, Грузії, Киргизької Республіки, Німеччини, Республіки Молдова, Республіки Таджикистан, Російської Федерації, Франції), КПК 1960 р.

Теоретичною основою роботи стали наукові праці та дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених у галузі загальної теорії держави і права, конституційного, міжнародного, цивільного процесуального, кримінального та кримінального процесуального права.

Емпіричну базу наукового дослідження становлять звіти ЄСПЛ щодо порушення ст. 6 КЗПЛ за період 2009-2014 рр.; 74 рішення ЄСПЛ; моніторингові звіти реалізації КПК України, представлені Центром політико-правових реформ; аналіз функціонування системи безоплатної правової допомоги, проведений Українською фундацією правової допомоги та Українською Гельсінською спілкою з прав людини за період 2012-2014 рр.; результати здійсненого автором узагальнення практики ухвалення судами України виправдувальних та обвинувальних вироків (серед них і вироків, ухвалені на підставі угод), практики закриття кримінальних проваджень судами, у тому числі зі звільненням особи від кримінальної відповідальності, під час якого вивчено понад 200 таких судових рішень, розміщених в ЄДРСР; дані, отримані під час анкетування 88 адвокатів. Став у нагоді також досвід, набутий під час особистої присутності здобувачки в залі судового засідання під час 35 судових розглядів у першій інстанції.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній юридичній науці після прийняття КПК України з урахуванням положень Конституції та законів України, законодавства зарубіжних країн, правозастосовної практики, прецедентної практики ЄСПЛ комплексно досліджено кримінальну процесуальну діяльність учасників кримінального провадження з боку захисту при

реалізації ними їх процесуальної функції, забезпеченні їх прав і виконанні обов'язків у судовому провадженні в першій інстанції. До найважливіших положень, що містять наукову новизну, слід віднести наступні:

вперше:

– зроблено висновок про відсутність детальності та комплексності в унормуванні процесуальної діяльності сторони захисту на відміну від нормативної регламентації діяльності сторони обвинувачення, що є головним негативним чинником, зумовлюючим неможливість здійснення повноцінного захисту, у тому числі й під час судового провадження в першій інстанції;

– наведені авторські визначення понять «міжнародно-правовий стандарт кримінальної процесуальної діяльності», «сторони кримінального провадження», «сторона захисту» та встановлено характерні ознаки останніх. Зокрема, під стороною захисту пропонується розуміти передбачених КПК України учасників кримінального провадження, діяльність яких об'єднана спільною метою та функціональною спрямованістю на спростування підозри та обвинувачення, встановлення невинуватості або меншої винуватості підозрюваного, обвинуваченого, обставин, що пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність або є підставами для закриття кримінального провадження, звільнення особи від кримінальної відповідальності чи покарання;

– на основі узагальнення правозастосовної практики, прецедентної практики ЄСПЛ сформульовано пропозицію, що право особи на вільний вибір захисника, закріплене ст. 6 КЗПЛ, повинно поширюватися також на випадки надання обвинуваченому безоплатної правової допомоги та запропоновано механізм його реалізації;

– наголошено на необхідності усунення логіко-структурних дефектів побудови норм права, які врегульовують етап закінчення досудового розслідування та звернення до суду з обвинувальним актом, під час якого підозрюваний набуває статус обвинуваченого, та запропоновано проект редакції параграфу 3 глави 24 КПК України;

– обґрунтовано доцільність віднесення юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, до учасників кримінального провадження з боку захисту. Захист інтересів

цієї особи повинен реалізовуватися через представника, яким не може бути керівник чи інша уповноважена особа, яким повідомлено про підозру у вчиненні злочину, передбаченого ст. 96³ КК України;

– акцентовано увагу на наявності корупційних ризиків, які виникають при укладенні угод на стадії досудового розслідування та направленні їх з обвинувальним актом до суду при застосуванні ч. 1 ст. 474 КПК України, та запропоновано шляхи їх усунення;

– доведена необхідність передбачення у КПК України можливості зупинення судового провадження у випадках: 1) прийняття ВР України закону України, яким скасовується кримінальна відповідальність за певні кримінальні правопорушення, – до набрання чинності цим Законом; 2) смерті обвинуваченого – на строк, необхідний для з'ясування позиції його родичів щодо продовження судового провадження з метою реабілітації померлого;

– запропоновано задля забезпечення прав і законних інтересів обвинуваченого, якого було видалено із зали судового засідання ухвалою суду тимчасово або на весь час судового розгляду, за клопотанням сторони захисту надати (за наявності технічної можливості) такому обвинуваченому право спостерігати за ходом судового провадження у режимі відеотрансляції;

удосконалено:

– класифікацію учасників кримінального провадження, спираючись на перевіреним багаторічною практикою критерій їх поділу залежно від виконуваних ними процесуальних функцій та враховуючи зміни в законодавстві;

– напрацювання стосовно ролі держави в забезпеченні реалізації права особи на захист, оскільки саме по собі призначення захисника не забезпечує надання ефективної правової допомоги;

– теоретичні положення щодо систематизації міжнародно-правових стандартів, які розроблені із метою сприяння реалізації права на захист у кримінальному провадженні та забезпечення його ефективності;

набули подальшого розвитку:

– аргументи вчених стосовно можливості використання у кримінальному

процесуальному законодавстві терміна «сторони», який багатьма вченими розглядався як суто цивільний процесуальний;

– положення щодо співвідношення понять «міжнародно-правовий стандарт», «стандарт РЄ», «загальновизнані міжнародні норми та принципи», «загальновизнані норми та принципи міжнародного права», «імперативні норми міжнародного права», «загальновизнані норми міжнародних договорів», «універсальні норми міжнародного права», «загальні принципи міжнародного права», «норми, принципи і прецеденти міжнародного права»;

– теза про те, що цивільний відповідач не може бути віднесений до сторони захисту, оскільки функція захисту та функція захисту від пред'явленого цивільного позову мають різну правову природу; участь цивільного відповідача у кримінальному провадженні зумовлюється не виникаючою функцією обвинувачення, а шкодою, заподіяною внаслідок вчинення кримінального правопорушення, та пред'явленим цивільним позовом;

– доводи на підтримку висловленої у кримінальній процесуальній літературі точки зору, згідно з якою в КПК України має бути передбачена можливість оскарження ухвали суду про відмову в задоволенні заяви про відвід; повторного звернення з угодою в одному кримінальному провадженні; подачі стороною захисту до суду письмового заперечення на обвинувачення, яке повинно оголошуватися після проголошення обвинувального акта;

– позиція законодавця та науковців, згідно з якою реалізація конституційної функції захисту, а також характер діяльності захисника зумовлюють необхідність допуску до участі у кримінальному провадженні як захисників лише висококваліфікованих фахівців, якими є адвокати, оскільки рівноправність сторін має проявлятися не тільки в їх процесуальному статусі, а й у професійному рівні та відповідальності. При цьому розвивається думка про необхідність перегляду КСУ правової позиції, відповідно до якої до участі у кримінальному провадженні можуть допускатися «інші фахівці в галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги».

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки та

положення, розроблені авторкою, можуть бути використані: (а) у науково-дослідницькій сфері – для подальшого наукового вивчення процесуального статусу сторони захисту у кримінальному провадженні; (б) у законотворчій діяльності – у процесі розробки законів України про внесення змін та доповнень до КПК України (лист Комітету ВР України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності № 04-18/12-3167 від 02.12.2015 р. про врахування результатів дослідження у законодавчій роботі Комітету); (в) у навчально-методичному процесі – при викладанні курсу «Кримінальний процес», інших навчальних дисциплін, підготовці навчальної, навчально-методичної та наукової літератури; (г) у правозастосовній діяльності – для удосконалення практики застосування законодавства, що регламентує участь сторони захисту в судовому провадженні в першій інстанції; (д) у правовиховній діяльності – для підвищення рівня правової культури населення та правознавців, а також практичних працівників.

Апробація результатів дослідження. Дисертація виконана на кафедрі кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, обговорювалася на засіданнях кафедри, схвалена її науковцями та рекомендована до захисту. Основні положення, висновки та пропозиції доповідалися та були предметом обговорення на Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених і здобувачів «Юридична осінь 2011 року» (м. Харків, 9 листопада 2011 р.), «Юридична осінь 2014 року» (м. Харків, 14 листопада 2014 р.); науково-практичній інтернет-конференції ад'юнктів, аспірантів і здобувачів «Актуальні проблеми в діяльності правоохоронних органів» (м. Луганськ, 28 вересня 2012 р.), «круглому столі» за темою «Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень» (м. Харків, 10 квітня 2013 р.), Міжнародних науково-практичних конференціях: «Теорія і практика сучасної юриспруденції» (м. Київ, 19-20 грудня 2014 р.), «Особливості адаптації законодавства Молдови та України до законодавства Європейського Союзу» (м. Кишинів, Республіка Молдова, 27-28 березня 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасне кримінальне провадження України: доктрина, нормативна регламентація та практика функціонування» (м. Одеса, 17 квітня 2015 р.).

Публікації. Основні результати дослідження відображені у 13 наукових

публікаціях, з яких п'ять наукових статей, які надруковані у журналах, включених до переліку наукових фахових видань України, одна стаття – у науковому періодичному виданні іноземної держави, та тези семи доповідей на науково-практичних конференціях, у тому числі і міжнародних.

РОЗДІЛ 1

СТОРОНА ЗАХИСТУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПОНЯТТЯ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

1. 1. Поняття сторони захисту в кримінальному провадженні

Однією з найважливіших гарантій справедливого правосуддя, надійного захисту прав і свобод людини та громадянина у кримінальному процесі є побудова судочинства на основі змагальності та рівноправності сторін (п. 2, 4 ч. 2 ст. 129 Конституції України, ст. 10, 22 КПК України). Відповідно до цих засад сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених КПК України, мають право самостійно обстоювати їх правові позиції, права, свободи та законні інтереси засобами, передбаченими законом. Змагальність сторін є одним із ключових моментів нової ідеології кримінального судочинства, оскільки обґрунтовано визнається основоположною для всього кримінального провадження, покликана забезпечити необхідний захист прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. З огляду на сказане стає цілком зрозумілим, чому як науковці, так і практичні працівники мають до цього правового феномену великий інтерес.

На наш погляд, саме наявність сторін зумовлює змагальну побудову кримінального провадження. Тому правильне визначення поняття «сторони», встановлення переліку осіб, що уособлюють сторони, їх процесуального положення має важливе значення для забезпечення прав і законних інтересів осіб, що беруть участь у кримінальному провадженні, та успішного досягнення завдань кримінального судочинства. Водночас у кримінальній процесуальній теорії тривалий час існували розбіжності при визначенні кола органів та осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, віднесення їх до тієї чи іншої сторони кримінального провадження. Вченими найчастіше використовувалися терміни «суб'єкти кримінального процесу», «суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності», «учасники кримінального процесу». При цьому до моменту

прийняття нового вітчизняного кримінального процесуального законодавства науковці так і не змогли досягти єдності в поглядах на зміст наведених термінів.

Так, М. С. Строгович відзначав, що суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності – це учасники кримінального процесу, які шляхом використання наданих їм кримінально-процесуальним законом прав і виконання обов'язків виконують певні кримінально-процесуальні функції. На його думку, не є суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності свідки, поняті, експерти та перекладачі, хоча вони і є «суб'єктами окремих кримінально-процесуальних відносин» [278, с. 203-205].

Деяко іншого погляду дотримувалася П. С. Елькінд, яка вказувала, що всі особи, які беруть участь у справі, є суб'єктами кримінального процесу, оскільки всі вони виконують ту чи іншу функцію [312, с. 97-98]. Схожу точку зору висловлював М. М. Михеєнко [170, с. 134].

Свого часу С. А. Альперт, як і Т. М. Добровольська, зазначали, що поняттям «суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності» повинні охоплюватися всі органи та особи, які наділені правами та несуть визначені законом обов'язки у зв'язку з провадженням по даній справі. Для віднесення до суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності не має значення характер діяльності, яку провадить та чи інша особа. Незважаючи на відмінності процесуального положення всіх цих осіб, спільним для них виступає те, що вони – суб'єкти процесу. Що стосується поняття «учасники процесу», то воно повинно визначатися з урахуванням чинного закону та не може довільно розширюватися [8, с. 9-10].

Чинний КПК України вперше на законодавчому рівні відмежовує такі поняття, як «учасники кримінального провадження», «учасники судового провадження» та «сторони кримінального провадження» (п. 19, п. 25, п. 26 ч.1 ст. 3 КПК).

До учасників кримінального провадження за законом належать сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, свідок та його адвокат, понятий, заставодавець, перекладач, експерт, спеціаліст, секретар судового засідання, судовий розпоряд-

ник (п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Відповідно до п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК України учасники судового провадження – це сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, цивільний відповідач та його представник, а також інші особи, за клопотанням або скаргю яких у випадках, передбачених КПК України, здійснюється судове провадження.

Можна помітити, і це зрозуміло, що кількість учасників кримінального провадження значно більша, ніж учасників судового провадження, тому й поняття ємніше. Вони неоднорідні за процесуальним положенням, відмінні за роллю в процесі, виконують різні кримінальні процесуальні функції та завдання, переслідують неоднакові цілі, вступають між собою у різні правовідносини.

Існує думка, згідно з якою учасники кримінального провадження характеризуються тим, що вони: а) беруть участь у справі на підставах і в порядку, передбачених кримінальним процесуальним законом, за умови, що немає обставин, за яких закон виключає можливість їх участі у справі; б) мають визначені права й обов'язки (закон встановлює порядок їх реалізації); в) діють у кримінальному судочинстві відповідно до своїх прав та обов'язків у встановленому законом порядку; г) вступають у процесуальні правовідносини; г) несуть відповідальність за виконання своїх обов'язків або порушення прав інших учасників [253, с. 46-47].

Дійсно, коло учасників кримінального провадження досить різноманітне. Одні з них захищають або представляють особисті інтереси (наприклад, обвинувачений, потерпілий), інші – представляють державу (слідчий, прокурор тощо). Далеко неоднакові роль і вплив кожного з них на хід і результати провадження, оскільки вони прагнуть досягнення різної мети. Це створює передумови й зумовлює необхідність їх класифікації¹ в наукових, навчальних і правотворчих цілях. Класифікація дозволяє на основі

¹ Класифікація (від лат. *Classis* – розряд і... *facio* – роблю) – це система супідрядних понять (класів об'єктів) тієї або іншої галузі знань чи діяльності людини, що використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів [382, с. 115], тобто це процес поділу того чи іншого явища на структурні одиниці або елементи, із встановленням між ними взаємозалежних комунікацій [22, с. 4]. Кажучи іншими словами, це процес групування об'єктів дослідження або спостереження відповідно до їх загальних ознак.

істотних ознак явищ встановити та вирізнити їх загальні та специфічні риси, зв'язки та відмінності, найбільш повно відобразити взаємодії та своєрідні переходи одного виду в інший тощо [288, с. 42].

У зв'язку з тим, що в основу будь-якої класифікації можуть бути покладені різні критерії, у науці кримінального процесу запропоновано багато класифікацій учасників кримінального провадження. Так, Р. Д. Рахунов, виходячи з характеру процесуальної діяльності, поділяв усіх учасників на 4 групи: державні органи; сторони; учасники, процесуальні дії яких служать засобами доказування; допоміжні працівники [234, с. 23].

Натомість Т. М. Добровольська вважала, що кримінальне процесуальне законодавство чітко відрізняє таких учасників кримінального процесу, як обвинувач, підсудний, захисник, цивільний позивач, цивільний відповідач, представник позивача та відповідача, і таких осіб, які беруть участь у справі, як свідки, експерти, перекладачі, фахівці та поняті. На її погляд, перша група учасників процесу на відміну від інших осіб, які беруть участь у справі, завжди має у справі самостійний процесуальний інтерес, причому за своєю безпосередньою спрямованістю їх інтереси протилежні (обвинувачення та захист, підтримка цивільного позову та заперечення проти нього) [88, с. 137].

У свою чергу Л. М. Лобойко залежно від здійснюваної процесуальної функції всіх суб'єктів поділяє на чотири групи: 1) учасники, які виконують функцію правосуддя; 2) учасники, які виконують функцію обвинувачення; 3) учасники, які виконують функцію захисту; 4) учасники, які виконують допоміжну функцію [146, с. 101-102]. Проте відповідно до такої класифікації складно зробити висновок, до якої групи належить потерпілий. Ця проблема усунута вченим у іншій класифікації учасників кримінального провадження, яку він запропонував: 1) учасники, які виконують функцію правосуддя (суд, слідчий суддя); 2) учасники, які виконують функцію кримінального переслідування (публічний обвинувач, керівник органу досудового розслідування, слідчий, потерпілий, представник потерпілого, цивільний позивач, представник цивільного позивача), – сторона обвинувачення; 3) учасники, які виконують функцію захисту (підозрюваний, обвинувачений, засуджений, виправданий, захисник, цивільний відповідач, представник цивільного відповідача), – сторона захисту; 4) учасники, які вико-

нують допоміжну функцію (заявник про кримінальне правопорушення, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, особа, яка розуміє знаки німого або глухого, поняті, поручителі, педагог, лікар, батьки або інші законні представники неповнолітнього свідка, особи, разом з якими особа підлягає впізнанню, секретар судового засідання, представник органу чи установи виконання покарань, представник лікарської комісії, яка дала висновок про стан здоров'я засудженого, представник спостережної комісії, представник спеціальної навчально-виховної установи тощо) [145, с. 19].

Наведена класифікація, на нашу думку, є найбільш повною, проте потребує додаткового обґрунтування виокремлення функції кримінального переслідування та віднесення до кола учасників, що її здійснюють, потерпілого.

В юридичній літературі учасники кримінального провадження залежно від виконуваних функцій вченими поділяються таким чином: 1) суд (суддя, слідчий суддя, присяжні); 2) сторона обвинувачення (прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий); 3) сторона захисту (підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений та їх законні представники, захисник); 4) потерпілий і його представник; 5) інші учасники кримінального провадження: а) особи, які здійснюють ініціативну допомогу у виявленні та розкритті кримінального правопорушення (заявник, конфіденційний співробітник); в) особи, які володіють спеціальними знаннями (експерт, спеціаліст); г) особи, які сприяють кримінальному провадженню (свідок, перекладач, понятий, секретар судового засідання, судовий розпорядник); д) особи, які беруть участь у кримінальному провадженні у зв'язку із застосуванням запобіжних заходів (поручитель, заставодавець) [129, с. 112].

Також за характером виконуваних функцій, завдань і процесуального статусу пропонується поділяти учасників кримінального провадження на такі групи: 1) державні органи та посадові особи, які ведуть кримінальне провадження і залучають до його сфери всіх інших учасників кримінально-процесуальної діяльності (суд, суддя, слідчий суддя, прокурор, слідчий, керівник органу досудового розслідування, оперативні підрозділи); 2) особи, які захищають свої або представлені інтереси в кримінальному провадженні: потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, захисник, цивільний позивач, цивільний відповідач, представники потерпілого, цивільного позивача та відповідача;

3) особи, які відіграють допоміжну роль у кримінальному провадженні: заявник, свідок, спеціаліст, експерт, перекладач, понятий, секретар судового засідання, судовий розпорядник тощо [130, с. 88].

Вітчизняний законодавець у главі 3 КПК України (§§ 1-5) відповідно до вимог законодавчої техніки розподілив учасників кримінального провадження наступним чином: суд (суддя, слідчий суддя, присяжні); сторона обвинувачення (слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, а також потерпілий, його представник і законний представник у випадках, установлених КПК України); сторона захисту (підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їх захисники та законні представники); потерпілий (який не віднесений до сторін), а також інші учасники кримінального провадження (заявник, цивільний позивач, цивільний відповідач, представники цивільного позивача та цивільного відповідача, законний представник цивільного позивача, свідок, перекладач, експерт, спеціаліст, секретар судового засідання, судовий розпорядник).

Слід зазначити, що глава 3 КПК України має назву «Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження». Проте в даному випадку порушується логіка побудови глави та відповідність її назви правовому змісту. Зокрема, у назві глави не йдеться про потерпілого, який, як вже наголошувалося, не віднесений до сторін кримінального провадження. Отже, із метою усунення цієї прогалини пропонуємо назву глави змінити та запропонувати таку її редакцію: «Суд, сторони, потерпілий та інші учасники кримінального провадження».

Якщо за класифікаційний критерій обрати законний інтерес, то можна всіх учасників кримінального провадження поділити на: 1) учасників, які мають особистий інтерес (підозрюваний, обвинувачений, засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, цивільний позивач, цивільний відповідач, потерпілий); 2) учасників, які представляють або захищають чужі інтереси (або

інтереси інших осіб) (захисник, законний представник, представник та законний представник цивільного відповідача, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження); 3) учасників, що представляють державний інтерес (суд, суддя, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий).

Однак вважаємо, що оскільки наш законодавець твердо став на шлях побудови кримінального процесу змагального типу, на законодавчому рівні визначив, що сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених законом, то й класифікувати учасників кримінального провадження необхідно, враховуючи таке прагнення законодавця. Підґрунтям класифікації учасників кримінального провадження, на наш погляд, має стати перевірений багаторічною практикою критерій поділу залежно від виконання кримінальних процесуальних функцій.

Крім того, хочеться звернути увагу на те, що після прийняття нового КПК України вчені почали критично ставитися до того, що потерпілий залишився поза колом учасників кримінального провадження з боку обвинувачення. Проте його процесуальне положення, перелік прав, якими він наділяється, свідчать про те, що потерпілий має всі можливості бути активним учасником кримінального провадження та виступати на стороні обвинувачення не тільки у випадках відмови прокурора від обвинувачення. Можна зробити припущення, що законодавець, формуючи сторону обвинувачення, бажав показати, що потерпілого «заслоняють» органи, спеціально створені державою для запобігання злочинності, розкриття кримінального правопорушення та виконання завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК України). Причому саме вони в силу принципу публічності зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила (ст. 25 КПК України). Однак такий підхід законодавця ніби позбавляє потерпілого можливості бути активним учасником кримінального провадження. Крім того, законодавча конструкція,

яка використана у п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України, що позначає сторони «з боку обвинувачення» (або «з боку захисту»), дає змогу віднести до сторони обвинувачення також потерпілого, адже він знаходиться саме «з боку обвинувачення». Причому навіть якщо потерпілий не використовує свої права, є пасивним, розраховує тільки на слідчого та прокурора, все одне він знаходиться саме з «боку обвинувачення».

Отже, на наш погляд, учасників кримінального провадження залежно від виконуваних ними функцій слід поділити на наступні групи: 1) учасники, які виконують функцію правосуддя та судового контролю (суд, слідчий суддя); 2) сторони: з боку обвинувачення (прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, потерпілий, його представник і законний представник); з боку захисту (підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їх захисники та законні представники, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження); 3) учасники, що відстоюють у кримінальному провадженні свої майнові інтереси (цивільний позивач та його представник, цивільний відповідач та його представник); 4) учасники, які виконують допоміжну функцію (заявник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, поняті, поручителі, заставодавець, лікар, особи, разом з якими особа підлягає впізнанню, секретар судового засідання, судовий розпорядник тощо).

Звернемося до загального визначення поняття «сторона». Як вже йшлося вище, незважаючи на те, що цей термін отримав своє законодавче закріплення у новому КПК України в такому вигляді вперше, неможна погодитися з тим, що він став новим для кримінальної процесуальної теорії. У науці кримінального процесу вчені оперували поняттям «сторони» ще за часів судово-правової реформи 1864 р. [13, с. 135; 361, с. 11-12; 287, с. 90, 98; 84, с. 113; 243, с. 28; 196, с. 72; 356, с. 6, 7, 9; 152, с. 140-141], оскільки, як відомо, саме завдяки їй була запроваджена змагальна форма кримінального процесу, яка немислима без наявності сторін.

У Курсі кримінального судочинства І. Я. Фойницький зазначав, що суттєвими ознаками змагального порядку є: 1) наявність у процесі сторін, що стоять окремо від суду і користуються правами участі у справі; 2) рівноправність сторін; 3) звільнення

суду від процесуальних функцій сторін [359, с. 64; 258, с. 3-5]. Отже, на його думку, сторони – необхідний елемент судового порядку [358, с. 8-9].

На наявність сторін у процесі також вказував М. М. Розін. Він писав, що під процесом або судочинством, в його широкому теоретичному окресленні, розуміється взаємовідношення прав і обов'язків певних суб'єктів, саме сторін і суду, що має своїм завданням вирішення правового спору. Суб'єктами правового відношення є сторони, які заявляють суду ту чи іншу правову претензію, і суд, що виносить авторитетне рішення про правильність чи неправильність такої претензії. Ці суб'єкти процесуального відношення пов'язані взаємними правами та обов'язками. Заявлення сторонами суду правової претензії (позов, скарга, обвинувачення) служить необхідним припущенням процесу в названому широкому його окресленні. Воно є первісним поштовхом для виникнення та руху процесуального відношення. В цьому сенсі сторони є активним елементом процесу [244, с. 18-19].

У перших КПК УРСР (до прийняття КПК УРСР 1960 р.) термін «сторона» не тільки згадувався, а й роз'яснювався. До сторін кримінальний процесуальний закон відносив: підсудного, його законного представника і захисника, державного обвинувача (прокурора або слідчого), потерпілого у справах приватного обвинувачення, цивільного позивача та їх представників (п. 5 ст. 24 КПК УРСР, затвердженого ЦВК УРСР 20.07.1927 р.) [134]. Однак пізніше підходи до використання цього поняття змінилися.

У КПК 1960 р. термін «сторони» з'явився лише у 2001 р. Зокрема, у п. 4 ст. 16¹ КПК 1960 р. зазначалося, що прокурор, підсудний, його захисник чи законний представник, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники беруть участь у судовому засіданні як сторони і користуються рівними правами та свободою у наданні доказів, їх дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом. Проте визначення цього поняття законодавець не наводив [133].

Аналіз законодавства та юридичної літератури дає підставу стверджувати, що за радянських часів термін «сторона» найчастіше пов'язувався з цивільно-процесуальним правом [11; 31; 37; 63; 86; 112; 165, с. 122; 187; 230; 366, с. 28; 367; 368; 377]. Представники цивільно-процесуального фаху традиційно розглядають сторони суб'єктами спірних матеріально-правових відносин і процесуальних інтересів, на які поширюється за-

конна сила судового рішення і які, як правило, несуть судові витрати у справі [369, с. 13-14]. Також у сучасній теорії цивільного процесу звертається увага на те, що поняття «сторони» не може бути зведене до зв'язку із суб'єктами матеріальних правовідносин, оскільки сторони в процесі – інститут процесуального права, а тому при визначенні сторони у цивільному процесі повинні поєднуватися матеріально-правові та процесуальні ознаки цього поняття. За цих підстав сторонами вважаються особи, правовий спір яких вирішується в суді, які мають юридичну заінтересованість у результатах справи, наділені комплексом цивільних процесуальних прав та обов'язків, необхідних для захисту своїх прав і законних інтересів, а також для здійснення судової діяльності [139, с. 292, 295].

У кримінальному процесі М. А. Чельцовим була висловлена точка зору, що задля того, щоб уникнути зайвих непорозумінь через вживання неясної термінології, слід відмовитися від укоріненого (відносно до прокурора і обвинуваченого) терміна «сторони» (*partes litigantes*), доречного, на його переконання, тільки в цивільному процесі. Автор пропонував називати сторони процесуальними суб'єктами як осіб, які володіють самостійним правом здійснювати процесуальні дії, що мають значення для долі справи [364, с. 2]. Вчений також уважав, що за винятком випадків приватного обвинувачення у кримінальному процесі не можна говорити про сторони: тут протистоять одна одній обвинувальна влада й окремих громадян, який піддається примусовому її впливу, в якому під юридичною оболонкою суб'єкта процесу обов'язково перебуває як соціальна його сутність об'єкт судового дослідження [364, с. 19]. Підтримували цю думку й інші вчені, які вважали шкідливою для радянського кримінального процесу теорію про рівність сторін [57, с. 125-131; 64, с. 301-328].

Переконані, що така позиція науковців існувала у зв'язку із тим, що наявність сторін притаманна змагальному кримінальному процесу, а як відомо, за радянських часів такий тип процесу та однойменний принцип визнавалися «буржуазними» [363, с. 85, 86; 156, с. 276, 290; 176, с. 35].

Пізніше Р. Д. Рахунов, критикуючи погляд М. А. Чельцова, зазначив, що від терміна «сторони» в теорії та практиці неможливо відмовитися. Під стороною він розуміє такого учасника, який, виступаючи у справі, переслідує певний процесуальний інтерес.

У цьому контексті додамо, що до обвинувачення як предмету судового розгляду обвинувач, з однієї сторони, підсудний і захисник – з другої, підходять із різних позицій. Перший підтримує обвинувачення, підсудний же захищається. Особливо відчутна різниця між державним обвинувачем і захисником в їх процесуальному положенні, оскільки процесуальні інтереси того чи іншого характеризуються їх функцією [234, с. 27-28].

До найбільш активного використання терміна «сторони кримінального процесу» вчені повернулися дещо пізніше, особливо під час судово-правових реформ, метою яких у пострадянських державах було запровадження змагального судового розгляду. Зокрема, В. М. Савицький зазначав, що сторона у кримінальному процесі – це «учасник судочинства, який відстоює перед судом певний охоронюваний законом інтерес і користується для цього тими ж правами, якими володіє учасник судочинства, який відстоює протилежний інтерес». Він виділяє дві ознаки сторони: наявність процесуального інтересу та володіння рівною з іншою стороною сукупністю прав у частині доказування висновків, що втілюють даний інтерес [248, с. 96]².

У свою чергу Е. М. Мурад'ян наголошувала: «Сторони – рівноправні учасники процесуальних відносин, на них поширюються одні і ті ж судові форми та процедури, один і той же склад та об'єм гарантій. Юридично у сторін рівна доступність судового захисту, рівні процесуальні можливості у всіх судових інстанціях. Визнаються лише ті юридичні відмінності, які, природно, відбивають специфіку процесуальної ролі та прямо передбачені законом. Звичайно ж, сторони тільки юридично процесуально рівноправні, але не рівносильні. Їх реальний стан, статус тієї та іншої сторони зазвичай розрізняються, і проти такої природної нерівності судовий інструментарій безсилий. Сторони мають рівні процесуальні можливості. Виходячи з принципу рівноправності, й існує кореляція між їх процесуальними діями» [177, с. 405].

Інший вчений С. Д. Шестакова під стороною розуміє учасника кримінального процесу, який наділений таким правовим статусом, що забезпечує йому реальну мож-

² Див. також Вандышев В. В. Основы уголовного судопроизводства : для абитуриентов и студентов юрид. вузов / В. В. Вандышев, А. В. Смирнов. – Санкт-Петербург : Альфа : Равена, 1996. – 112 с. – (Энциклопедия правоведения ; вып. 5). – С. 107.

ливість впливати на рух кримінальної справи з метою реалізації свого процесуального інтересу шляхом використання процесуальних засобів, тотожних тим засобам, за допомогою яких інша сторона може реалізовувати свій процесуальний інтерес. Іншими словами, сторони – це учасники кримінального процесу, які мають рівні юридично забезпечені можливості вираження та реалізації своїх потреб [372, с. 20].

Із цього приводу Т. Г. Бородинова вважає, що сторонами є учасники кримінального судочинства, які мають протилежні процесуальні інтереси і наділяються законом необхідними правами для їх відстоювання [24, с. 23].

На думку С. М. Даровських, сторона у кримінальному процесі – це особа або група осіб, пов'язаних певними спільними інтересами, позиціями, протилежними інтересам і позиціям інших осіб, які беруть участь у судовому розгляді та відстоюють їх перед судом [66, с. 59].

Аналіз наведених визначень дає підстави зауважити, що науковці по-різному визначають поняття «сторони». Одні переконані, що про сторони можна говорити тільки під час судового провадження, інші – на будь-якій стадії кримінального процесу.

Звернемося до тлумачного словника, в якому поняття «сторона» визначається як «особа, група осіб, організація та т.ін., що протиставляється у певному відношенні іншій особі, групі осіб, організації тощо» [35, с. 1397]. У великому енциклопедичному юридичному словнику вказано, що сторона у праві – це учасник визначених правовідносин, дії чи бездіяльність якого щодо іншого учасника (учасників) зумовлюють обов'язкові матеріально-правові або процесуальні наслідки [33, с. 852]. Із змісту цього терміна випливає, що одна група осіб має інтерес, протилежний поглядам іншої групи³.

³ Законодавче визначення поняття «сторона» було введено кримінальними процесуальними кодексами тих країн, які приймали їх порівняно нещодавно. Наприклад, у КПК РФ зазначено, що сторони – це учасники кримінального судочинства, які виконують на основі змагальності функцію обвинувачення (кримінального переслідування) або захисту від обвинувачення (ч. 45 ст. 5 КПК РФ) [309]. Схожі дефініції містяться у кримінальних процесуальних кодексах інших держав. Зокрема, КПК Азербайджанської Республіки визначає сторони кримінального процесу як учасників кримінального процесу, які в кримінальному судочинстві здійснюють обвинувачення чи захист на основі принципів змагальності та рівноправності [300]; КПК Республіки Молдова вказує, що сторона процесу – це особи, які виконують під час кримінального судочинства функції обвинувачення чи захисту на основі рівноправності та принципу змагальності [306], а КПК Республіки Таджикистан сторони визначив як учасників судового розгляду, які здійснюють в судовому процесі на засадах змагальності та рівноправності підтримку обвинувачення чи захист від обвинувачення [307]. У державах із більш «зрілим» кримінальним процесуальним законодавством (наприклад, Франція, Німеччина) визначення поняття «сторони кримінального провадження» відсутнє [433; 54].

Для вироблення власної позиції з цього питання нам вбачається за доцільне звернутися до положень ст. 22 КПК України, аналіз якої дає підстави вважати, що тільки під час судового розгляду може йти мова про рівноправність і змагальність сторін, оскільки суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків. Використання терміна «сторони» у досудовому розслідуванні, на нашу думку, можливе, коли мова йде про розгляд слідчим суддею клопотань слідчого чи прокурора про обрання підозрюваному запобіжного заходу, розглядається скарга на рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора під час досудового розслідування.

На основі аналізу чинного кримінального процесуального законодавства, досліджених точок зору вчених можна виокремити наступні ознаки сторін кримінального провадження: 1) беруть участь у кримінальному провадженні на підставах і в порядку, визначених кримінальним процесуальним законодавством; 2) мають протилежні процесуальні інтереси; 3) виконують функцію або обвинувачення, або захисту; 4) наділені рівними процесуальними правами під час судового провадження; 5) мають юридичну заінтересованість у результатах кримінального провадження, що обумовлена виконуваними функціями.

Розглянемо кожну із запропонованих ознак.

Законні інтереси разом із суб'єктивними правами, свободами у теорії права об'єднали в тріаду самостійних об'єктів правової охорони особистості. Суб'єктивне право – це гарантована державою міра можливої (дозволеної, допустимої) поведінки особистості, найважливіший елемент її конституційного статусу. В основі даного правового явища лежить категорія юридично забезпечених можливостей. Що стосується «законних інтересів», то в основі цього словосполучення лежить родове поняття «інтерес». Інтерес, як відомо, разом із запитами та потребами людини, служить потужним регулятором її соціальної та правової поведінки. У цьому зв'язку необхідно розрізнити інтерес як соціальну та правову категорію. Об'єктом юридичного захисту виступає не будь-який, а тільки охоронюваний законом інтерес (законний інтерес) [286, с. 37, 40, 41].

Кримінальний процесуальний інтерес – це форма усвідомлення суб'єктом потре-

би в реалізації наданих законом процесуальних прав, поновлення правовими способами порушених прав, що не суперечать закону, а також розширення сфери дії таких прав або збільшення їх обсягу законодавчо закріпленими засобами та методами [261, с. 15].

Зокрема, Е. Ф. Куцова відзначала, що «законними інтересами обвинуваченого є тільки ті його істотні інтереси, які виражені в нормах права; визнані ними» [140, с. 56]. Однак у Л. Д. Кокорева була інша думка: «таке судження позбавляє поняття «законний інтерес» особливого, специфічного сенсу, призводить до його повного ототожнення з правами особистості, передбаченими в законі. Аналізуючи сутність законних інтересів, не можна не помітити, що правовим захистом користуються і деякі інтереси особистості, які не отримали прямого закріплення в конкретному нормативному акті» [117, с. 78].

Таке ототожнення можна пояснити особливістю кримінального провадження, в якому більшість законних інтересів реалізується завдяки суб'єктивним процесуальним правам. Проте необхідно враховувати, що захищаються не певні суб'єктивні права, а саме законні інтереси [280, с. 287; 157, с. 189].

Природа законних інтересів багато в чому пояснюється тим, що нормативність права, значною мірою відображена в правах і обов'язках, не втілює вичерпно регулятивного потенціалу права та не повною мірою здатна пояснити його властивості як системи, що саморозвивається. Завжди є те, що лежить за межами нормованого правила поведінки, прав і обов'язків. Це і є законні інтереси [158, с. 19].

Кількість інтересів, які потребують правотворчої конкретизації та безпосередньої охорони, набагато більша кількості норм, що складають законодавчу основу регулювання суспільних відносин. Однак і ті інтереси, які не отримали конкретного закріплення в нормах права, можуть відповідати духу та принципам вже існуючого та відобразитися за аналогією [158, с. 19, 20].

У сторін обвинувачення та захисту різні процесуальні інтереси, що передусім пояснюється прагненням досягти різних цілей. Інтерес сторони захисту зумовлений бажанням спростувати підозру та обвинувачення в повному обсязі або частково та звести до мінімуму несприятливі наслідки вчиненого діяння, що виражається у притяг-

ненні до відповідальності. Сторона обвинувачення намагається довести законність і обґрунтованість підозри та висунутого нею обвинувачення, домогтися призначення винуватому справедливого покарання. При цьому слід звернути увагу на подвійну природу інтересу сторони обвинувачення, що представляється в суді прокурором: з одного боку він заінтересований у викритті винного, з другого – створює належні умови учасникам кримінального провадження, перш за все підозрюваному та обвинуваченому, для вільного розпорядження та захисту своїх інтересів.

Отже, цим зумовлюється виокремлення як ознаки, що характеризує сторони кримінального провадження, наявність протилежних процесуальних інтересів.

Наприклад, В. М. Савицький висловив точку зору, згідно з якою крім процесуального інтересу сторону кримінального провадження характеризує володіння рівною з іншою стороною сукупністю прав у частині доказування висновків, що втілюють цей інтерес [248, с. 96], тобто наступною характерною для сторін ознакою є *наділення їх рівними процесуальними правами, тобто їх рівноправність*.

Із цього приводу І. Я. Фойницький зазначав, що без рівноправності сторін немислиме належне здійснення правосуддя; але, у свою чергу, рівноправність не може бути досягнута без твердих, наперед відомих сторонам правил про їх права перед судом і про умови здійснення таких прав. Закон повинен вказати, де сторона може звертатися до суду, коли і в якому порядку [361, с. 12].

На думку М. М. Полянського, про змагання можна говорити тільки тоді, коли противники озброєні рівною процесуальною зброєю. Тільки за умови процесуальної рівноправності змагальність може служити меті правосуддя [194, с. 202]⁴.

Рівність процесуальних можливостей сторін кримінального провадження означає, що кожен, хто є стороною, повинен мати рівну можливість представляти свої інтереси у провадженні. Зокрема, ЄСПЛ називає таку активну участь у провадженні як обвинувача, так і обвинуваченого «змагальним» процесом, право на який має кожен у зв'язку з принципом рівності сторін у процесі. У кримінальній процесуальній сфері

⁴ Взагалі рівність у кримінальному судочинстві поділяється на дві складові: 1) всі люди, незалежно від їх походження, соціального та посадового становища, рівні при здійсненні кримінального судочинства; 2) сторони, які беруть участь у кримінальному провадженні та зацікавлені в його результаті, повинні знаходитися в рівних умовах і мати рівні можливості [231, с. 43].

принцип рівних можливостей сторін у провадженні означає, що не тільки обвинувач, а також і обвинувачений повинні впливати на хід провадження так, щоб вони могли представляти свої інтереси у справі в суді за умов, які не ставлять обвинуваченого в суттєво не вигідне становище порівняно з обвинуваченням [376, с. 63].

Отже, говорячи про рівноправність, мають на увазі не фактичну рівноправність, а тільки процесуальну, що означає рівність процесуальних засобів, завдяки яким сторони відстоюють свою позицію у кримінальному провадженні. Рівноправність сторін повинна передбачати рівні можливості вільно представляти свої права, свободу у наданні своїх доказів і рівність засобів, за допомогою яких ведеться доказування⁵.

Рівноправність сторін має проявлятися не тільки в їх процесуальному статусі, а й у професійному рівні їх учасників.

Крім того, рівноправність означає однакове ставлення суду і до сторони обвинувачення, і до сторони захисту. Чинним законодавством передбачено, що суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, створює всі необхідні умови для реалізації сторонами їх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків (ч. 6 ст. 22 КПК України).

Рівноправність дає сторонам реальну можливість для використання належних їм прав і повноважень. Вона передбачає наявність рівних процесуальних засобів, за допомогою яких сторони відстоюють свої інтереси. Положення про рівноправність сторін виступає загальною умовою судового провадження та обов'язковим елементом змагальності, яка є способом взаємодії сторін обвинувачення та захисту, принципом організації їх спільної діяльності, сутність якої полягає в боротьбі протилежностей – однієї із динамічних закономірностей розвитку будь-якого явища чи процесу [284, с. 121].

Процесуальна рівноправність сторін лежить в основі змагальності. Гарантіями рівноправності виступають поділ трьох основних процесуальних функцій (обвинувачення, захисту і правосуддя), а також рівність процесуальних можливостей сторін обвинувачення та захисту щодо участі у процесі доказування.

⁵ Ця вимога дотримана у КПК України, у ч. 2 ст. 22 якого зазначено, що сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших передбачених КПК України процесуальних прав.

Якщо у змагальному кримінальному провадженні є сторони обвинувачення та захисту, між якими ведеться процесуальне змагання з питання про кримінальну відповідальність, то праву сторони обвинувачення на доказування вини підозрюваного, обвинуваченого (підсудного) повинно відповідати рівновелике право іншої сторони на захист від нього [20, с. 91].

Отже, наступною характерною ознакою сторони у кримінальному провадженні є виконання нею *певної процесуальної функції*. Необхідність виокремлення такого поняття, як кримінальна процесуальна функція, викликана відмінністю інтересів і цілей осіб, які беруть участь у змагальному кримінальному судочинстві. Їх діяльність має різні напрямки, що не збігаються між собою, але взаємопов'язані та взаємообумовлені, а їх виділення у змагальному кримінальному провадженні надзвичайно важливе. Діяльність суб'єктів кримінального процесу, що належать до різних напрямків, не може перетинатися, збігатися або поєднуватися. Відступ від цього правила небезпечний тим, що порушується баланс, обов'язковий для змагальної діяльності. У той же час діяльність різних суб'єктів усередині певного напрямку може перетинатися, доповнюватися, замінюватися тощо. Наприклад, підсудний може захищати себе сам, але в будь-який момент має право запросити для цього захисника [66, с. 30-31].

У науці кримінального процесуального права сформувалися різні підходи до визначення поняття та сутності функцій, а також варіантів їх класифікації. Кожен із таких підходів заснований на нормах чинного в певний момент кримінального процесуального законодавства та значною мірою пояснюється саме ним.

Наприклад, М. С. Строгович у своїх працях обстоював ідею змагальної побудови кримінального судочинства, яка передбачає розмежування функцій «вирішення справи по суті», що належить суду, «обвинувачення», здійснюваного прокуратурою, яка як сторона підтримує обвинувачення перед судом, і «захисту від обвинувачення», що реалізується обвинуваченим як стороною в кримінальному процесі чи особисто, чи за допомогою захисника. Кримінальні процесуальні функції науковець визначав як види, напрямки діяльності учасників кримінального провадження [278, с. 84].

Під кримінальною процесуальною функцією також розуміють роль і призначення окремого учасника кримінального процесу, які відображені в напрямках його діяль-

ності. Такий підхід привів до наділення майже кожного учасника кримінального провадження притаманною тільки йому процесуальною функцією. Із приводу сказаного П. С. Елькінд було відзначено, що всі кримінальні процесуальні функції «виражаються у відносно стійкому правовому статусі кожного з їх носіїв» і що «всі суб'єкти кримінально-процесуальних прав і обов'язків є носіями певних функцій» [381, с. 51].

На думку А. В. Смирнова та К. Б. Калиновського, процесуальні функції – це напрямки процесуальної діяльності, які об'єднують різних учасників судочинства в окремі групи, визначають зміст їх правового статусу, розмежовують у процесуальній діяльності суперечливі інтереси та спрямовують їх на досягнення спільних цілей і завдань кримінального судочинства. Таким чином, коротко можна сказати, що процесуальні функції являють собою основні напрямки процесуальної діяльності, в яких знаходять свій прояв спеціальна роль і призначення учасників судочинства [260, с. 90].

Найбільш вдалим, на наш погляд, є визначення Ю. М. Грошевого, згідно з яким процесуальні функції – це виражені у законі основні напрями процесуальної діяльності, що здійснюються з метою реалізації завдань кримінального провадження учасниками, уповноваженими на здійснення провадження або наділеними правами для активної участі у провадженні з метою захисту своїх законних інтересів [131, с. 23].

Отже, сутність кримінальної процесуальної функції полягає у спеціальному призначенні та ролі учасника кримінального провадження, визначається провідним процесуальним обов'язком для більшості учасників кримінального провадження та цільовим установленням прав потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого. Зміст функції розкривається через різні напрями кримінальної процесуальної діяльності та види правовідносин, а її форма – це встановлені законом умови, порядок і послідовність здійснення цих правовідносин і діяльності, відображених у відповідних процесуальних документах. Саме функція визначає характер кримінальної процесуальної діяльності. Напрями кримінальної процесуальної діяльності зумовлені наявністю власних завдань, на вирішення яких спрямована діяльність учасників, які виконують відповідну функцію. Саме вид кримінальної процесуальної функції визначає права та обов'язки учасника (учасників), які можна визнати змістом певної кримінальної процесуальної функції. Вона має нормативний характер; це дає можливість вказувати на виключно правові

форми реалізації функції, що знаходять прояв у конкретних кримінальних процесуальних відносинах [52, с. 102, 104].

З огляду на сказане додамо, що у науці кримінального процесу питання про види та класифікації кримінальних процесуальних функцій вирішуються неоднозначно. Хоча КПК України вказав на наявність у кримінальному провадженні функцій державного обвинувачення, захисту та судового розгляду, разом із тим не ясно, чи достатньо їх для виконання завдань кримінального провадження, у тому числі щодо захисту прав і законних інтересів обвинуваченого, відшкодування заподіяної правопорушенням шкоди, профілактики правопорушень тощо. Не може бути сумнівів, що кримінальне провадження призначене і для вирішення такого роду завдань. Отже, можна зробити висновок про те, що кількість кримінальних процесуальних функцій не може обмежуватися лише трьома перерахованими вище функціями.

На наш погляд, не випадково Р. Д. Рахунов зазначав, що кримінальними процесуальними функціями є: 1) розслідування кримінальної справи; 2) обвинувачення; 3) захист; 4) підтримання цивільного позову; 5) захист від цивільного позову; б) вирішення кримінальної справи [234, с. 48]. Схожу позицію займала П. С. Елькінд⁶.

На думку В. С. Зеленецького, кримінальні процесуальні функції необхідно класифікувати на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх функцій належать правоохоронна та правозахисна діяльність, до внутрішніх – обвинувачення, захист і вирішення кримінального провадження [103, с. 30], які в кримінальній процесуальній теорії ще називають основними. Такими вони є тому, що обов'язково знаходять прояв у центральній стадії провадження, їх розмежування визначає змагальну побудову судового розгляду. Це, природно, ставить їх на особливе місце у загальній системі кримінальних проце-

⁶ Вчена виокремлювала такі кримінальні процесуальні функції: 1) встановлення, перевірка даних щодо злочинів, їх розслідування (у виконанні цієї функції беруть участь органи дізнання, слідства, прокуратури, а в деяких випадках суд, за активного сприяння громадськості); 2) обвинувачення (дана функція пов'язана тільки з діяльністю прокурора, який підтримує в суді державне обвинувачення, а також громадського обвинувача і потерпілого в окремо передбачених законом випадках); 3) захист (представляє собою діяльність підозрюваного, обвинуваченого (підсудного) і його захисника щодо спростування інкримінованого обвинувачення, підозри, щодо виявлення та обґрунтування обставин, які виправдовують обвинуваченого (підсудного) чи пом'якшують його вину та відповідальність); 4) судовий розгляд і вирішення кримінальної справи, пов'язане тільки з компетенцією суду; 5) допоміжні функції, які полягають у діяльності свідків, експертів, перекладачів, понятих, обізнаних осіб, осіб, присутніх при допитах неповнолітніх, секретарів судових засідань; 6) побічні кримінальні процесуальні функції, які знаходять своє вираження у протилежній за своєю спрямованістю діяльності цивільного позивача та цивільного відповідача (їх представників), об'єднаних загальною ознакою – похідним від кримінальної справи характером такої діяльності [380, с. 59-66].

суальних функцій [7, с. 14].

Виділення тих чи інших функцій і можливість їх виконання конкретними учасниками кримінального провадження залежить не від волі та бажання останніх, а від законодавця, який, враховуючи ряд факторів, у тому числі і закони психології, нормативно закріпив відповідну структуру судочинства, що відображає реальний стан речей, права та законні інтереси учасників провадження, цілі, до досягнення яких вони прагнуть. Іншими словами, кримінальна процесуальна функція – це об'єктивна категорія, відображена в чинному законі. Розглянемо кожен окремо.

Поняття «обвинувачення» та «захисту» належать до числа базових, таких, що фіксують знання про основні властивості та зв'язки (закономірності) кримінального процесу. У понятійному апараті науки вони мають значення процесуальних категорій. Існування однієї категорії обов'язково передбачає наявність іншої, тому в теорії кримінального процесу вони йменуються «парними» [23, с. 35].

Внутрішні, нерозривні зв'язки між категоріями «обвинувачення» та «захист» утворює закон, суть якого можна розкрити через такі судження: обвинувачення передбачає захист; захист виникає тільки з появою обвинувачення; немає захисту, якщо немає обвинувачення. Найважливіше методологічне положення полягає в тому, що захист витікає не з обвинувачення, а з'являється у зв'язку й одночасно з ним. В іншому випадку категорію захисту довелося б розглядати похідною від категорії обвинувачення, тобто як поняття меншого рівня, що стосовно провадження по кримінальній справі, здійснюваного у судових стадіях (власне судочинство), було б принциповою помилкою. Обвинувачення та захист породжуються однією підставою, є наслідком різної інтерпретації одних і тих же обставин кримінальної справи та наявних доказів, що зумовлює протилежні позиції відповідних учасників кримінального судочинства, внаслідок чого відносини між ними мають характер протистояння та протидії [83, с. 24-27].

Обвинувачення та захист – категорії суто парні, які одна одну доповнюють, окремо не існуючі, тому мова може йти не про перевагу однієї рушійної сили процесу – обвинувачення над іншою – захистом і навпаки, а лише про такий собі їх розумний паритет, баланс, правовими складовими організації якого є загальновизнані принципи та норми міжнародного права, конституція. Це та правова база, на якій вибудовується

відповідна процесуальна модель поведінки сторін, регламентуються процесуальні права їх представників [285, с. 65].

Єдність обвинувачення і захисту полягає в наступному: 1) вона впливає з єдиних принципів кримінального судочинства, у тому числі принципів змагальності та рівноправності сторін; 2) кожна з відповідних сторін є обов'язковим учасником змагальної процедури судочинства у кримінальних справах, відсутність однієї з них виключає можливість здійснення правосуддя; 3) сторони захисту й обвинувачення функціонують згідно з єдиним кримінальним процесуальним законодавством, яке встановлює обов'язковий для них порядок судочинства; 4) єдність захисту й обвинувачення виражається в їх рівноправності [24, с. 19].

Протилежність захисту й обвинувачення полягає у: 1) відмінності їх позицій, зумовлених різною інтерпретацією обставин кримінальної справи та наявних доказів, внаслідок чого їх відносини мають характер протистояння та протиборства; 2) самому призначенні даних сторін згідно з законом: призначенням обвинувачення є представлення доказів, що викривають підсудного у вчиненні інкримінованого йому злочину, в той час як призначенням захисту – протидія необґрунтованому обвинуваченню, прагнення довести його неправомірність в цілому або в окремих частинах; 3) відмінності інтересів (особистих і тих, що представляються) та процесуальних обов'язків [24, с. 20].

При аналізі співвідношення обвинувачення та захисту перед нами постало законмірне питання: коли саме настає момент їх виникнення? У науці кримінального процесу не склалося єдиної думки з цього приводу.

Так, П. С. Елькінд вважала, що захисна функція виникає з моменту притягнення особи до кримінальної відповідальності [379, с. 12]; на переконання М. М. Видрі, «ця функція виникає в момент порушення кримінальної справи та протистоїть заходам процесуального примусу (а не тільки обвинуваченню)» [47, с. 89]. У свою чергу Г. П. Химичева зазначає, що «функція захисту від кримінального переслідування виникає одночасно з початком його здійснення відносно конкретного підозрюваного або обвинуваченого, у тому числі і з моменту порушення кримінальної справи щодо особи, і вичерпує себе після того, як кримінальна справа припиняється або провадження за-

вершується вступом вироку в законну силу» [362, с. 56].

КПК України 2012 р. була скасована стадія порушення кримінальної справи. Згідно з ч. 2 ст. 214 КПК України досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР, але притягнення конкретної особи до кримінальної відповідальності виникає лише з моменту повідомлення їй про підозру. Отже, із моменту внесення відомостей до ЄРДР до моменту повідомлення про підозру може пройти тривалий час, протягом якого будуть проводитися слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії, застосовуватися заходи забезпечення кримінального провадження. Фактично, навіть у тому випадку, коли вчинено очевидне кримінальне правопорушення, відома особа, яка його вчинила, що й знайшло своє відображення в ЄРДР, ця особа не має можливості захищатися до моменту повідомлення їй про підозру. Разом із цим п. 3 ч. 2 ст. 87 КПК України передбачає визнання доказів недопустимими в разі порушення права особи на захист. Проте докази винуватості можуть бути отримані ще до того, як особі було повідомлено про підозру. Наприклад, під час проведення огляду, обшуку в житлі «потенційного підозрюваного». Це означає, що момент появи функції захисту у кримінальному провадженні відбувається запізно. Вважаємо, що вона повинна виникати раніше, наприклад, при проведенні слідчих дій, які порушують конституційні права особи, якій ще не повідомлено про підозру (зокрема, права на особисту недоторканність, недоторканність житла тощо). Це сприятиме вирівнюванню процесуальних можливостей обвинувачення та захисту.

Отже, сторони виконують протилежні, такі, що не існують окремо одна від одної, функції обвинувачення та захисту. Протилежність функцій обвинувачення та захисту виникає не через те, що обвинувач повинен зібрати та представити до суду докази обвинувачення, а захисник – докази захисту від обвинувачення. Сутність протилежності функції захисту полягає в тому, що вона може оспорити висновок обвинувача, а також його законність, оспорити висновок про кваліфікацію та міру покарання. Саме у можливості оспорити та навести докази на захист від обвинувачення полягає сенс протилежності функції захисту [138, с. 430]. Інші функції, що існують у кримінальному провадженні, є факультативними, а особи, що їх виконують, залучаються до участі у кримінальному провадженні для сприяння сторонам у їх змаганні.

Таким чином, на основі проведеного дослідження, виокремлення основних ознак, притаманних сторонам, можна запропонувати наступне визначення. Сторонами кримінального провадження є його учасники, які на засадах змагальності та рівності у реалізації процесуальних прав, передбачених законом, виконують функцію обвинувачення або захисту, мають протилежні інтереси та юридичну заінтересованість у результатах кримінального провадження.

Що стосується визначення поняття «сторона захисту», то необхідно зупинитися на докладному вивченні поняття «захист», оскільки в науковій літературі воно має декілька значень.

Зокрема, воно трактується: як сукупність процесуальних прав і заходів, спрямованих до огороження невинуватості підсудного і його прав та інтересів перед кримінальним судом [360, с. 59]; як сукупність процесуальних дій, напрямки на спростування обвинувачення, встановлення невинуватості обвинуваченого або пом'якшення його відповідальності [279, с. 94]; як діяльність, що провадиться суб'єктами захисту [142, с. 25; 101, с. 13]; як заснована на законі, існуюча у формі кримінальних процесуальних відносин, упорядкована сукупність дій суб'єктів захисту [180, с. 66]; як напрям діяльності та правовідносин [154, с. 218]; як процесуально-правовий інститут [114, с. 63]; як кримінальна процесуальна функція; як певне коло учасників кримінального провадження, що виконують функцію захисту (тобто сторона захисту); як захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також захист особи від незаконного та необґрунтованого обвинувачення або засудження, обмеження її прав і свобод⁷.

У Словнику з прав людини зазначено, що захист – це примусові заходи, які у більшості випадків мають терміновий характер і які спрямовані на попередження, припинення або пом'якшення порушень прав людини шляхом здійснення тиску та використання інших засобів [257, с. 7].

Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» за-

⁷ Саме на ці форми захисту робиться акцент законодавцем у нормі, присвяченій завданням кримінального провадження (ст. 2 КПК України)

хист – це вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні [207].

На думку М. М. Полянського, «ціллю захисту і є захист, тобто подання доказів на користь обвинуваченого та тлумачення наявних у справі доказів також на користь обвинуваченого» [195, с. 21].

На наш погляд, слабким місцем наведених вище визначень поняття «захист» є те, що в них не враховуються всі аспекти діяльності сторони захисту, оскільки вона несе в собі не тільки процесуальну складову, регламентовану законом, а й криміналістичну, яка проявляється в питаннях тактики, стратегії та методики захисту. На це звернули увагу вчені, а А. В. Рагулін запропонував розглядати захист як «сукупність дій (тактичних прийомів) представників сторони захисту, обумовлених обраною позицією у справі та направлених на захист законних інтересів підозрюваних, обвинувачених і підсудних від звернених проти цих осіб дій представників сторони обвинувачення, направлених на викриття цих осіб у вчиненні злочину» [232, с. 89].

У чинному КПК України поняття «захист» не розкривається, не зазначено також, у чому полягає предмет та сутність захисту від підозри та обвинувачення у кримінальному провадженні. До речі, КПК багатьох країн СНД таке поняття містять⁸.

Як вже було зазначено, сторона захисту займає процесуальну позицію, протилежну позиції сторони обвинувачення. У кримінальному провадженні ця позиція реалі-

⁸ Зокрема, в КПК Республіки Білорусь поняття «захист» закріплено у п. 9 ч. 1 ст. 6: «Захист – це процесуальна діяльність, здійснювана стороною захисту в цілях спростування підозри або обвинувачення або пом'якшення обвинувачення, забезпечення прав та інтересів підозрюваного, обвинуваченого, особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, а також особи, затриманої або до якої застосовано запобіжний захід на підставі рішення про виконання прохання органу іноземної держави, компетентного приймати рішення з питань надання міжнародної правової допомоги у кримінальних справах, про надання міжнародної правової допомоги у кримінальній справі на основі принципу взаємності (далі – прохання органу іноземної держави) або у зв'язку з перебуванням у міжнародному розшуку з метою видачі» [303].

У п. 3 ч. 1 ст. 6 КПК Республіки Молдова зазначено, що «захист – процесуальна діяльність, здійснювана в цілях повного чи часткового спростування обвинувачення або пом'якшення покарання, захисту прав та інтересів осіб, підозрюваних або обвинувачених у вчиненні злочину, а також реабілітації осіб, незаконно підданих кримінальному переслідуванню» [306].

Згідно зі ст. 5 КПК Киргизької республіки «захист – процесуальна діяльність, здійснювана в цілях забезпечення прав і законних інтересів осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, спростування чи пом'якшення обвинувачення, а також реабілітації осіб, що неправомірно зазнали кримінального переслідування» [302].

зується через функцію захисту, яку виконують передбачені КПК України учасники кримінального провадження.

Усі учасники з боку захисту мають різний обсяг прав і обов'язків у кримінальному провадженні, проте вони об'єднані єдиною метою та виконанням єдиної процесуальної функції. У зв'язку з цим пропонуємо визначити поняття «сторона захисту» наступним чином. *Сторона захисту* – це передбачені КПК України учасники кримінального провадження, діяльність яких об'єднана спільною метою та функціональною спрямованістю на спростування підозри та обвинувачення, встановлення невинуватості або меншої винуватості підозрюваного, обвинуваченого, обставин, що пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність або є підставами для закриття кримінального провадження, звільнення особи від кримінальної відповідальності або покарання.

Проведене узагальнення дає підстави виокремити наступні основні ознаки саме сторони захисту: 1) нормативне закріплення її суб'єктного складу; 2) здійснення всіма суб'єктами єдиної процесуальної функції захисту; 3) набуття процесуального статусу після повідомлення особі про підозру (за виключенням випадків, передбачених КПК України) або залучення до участі у кримінальному провадженні; 4) наявність кореляційного зв'язку із функцією обвинувачення; 5) використання наданих законом прав відповідно до процесуального статусу на власний розсуд; 6) наявність власного інтересу у кримінальному провадженні; 7) рівність процесуальних прав зі стороною обвинувачення під час судового провадження; 8) юридична заінтересованість у результатах кримінального провадження, що для підозрюваного та обвинуваченого має особистий характер; 9) наявність матеріально-правових та процесуальних наслідків набрання законної сили підсумкового процесуального рішення по справі, які представники захисту несуть особисто.

Наявність перерахованих ознак, притаманних саме представникам сторони захисту, дає змогу відмежовувати їх від інших учасників кримінального провадження або визначитися із тими функціями, які вони виконують. Також вказані ознаки та наведені аргументи дозволяють вирішити деякі спірні питання, що існують в юридичній літературі. Зокрема, мова йде про спір, що триває довгий час з приводу функцій, які виконує

слідчий. Деякі автори вважають, що на окремих стадіях кримінального провадження функцією захисту наділяється також орган досудового розслідування [48, с. 112]. Так, В. М. Савицький указував, що крім проведення обвинувальної діяльності, слідчий виконує функцію захисту. Позиція вченого спирається на положеннях про те, що слідчий зобов'язаний забезпечити обвинуваченому можливість захищатися від пред'явленого йому обвинувачення, виявити не тільки ті обставини, що викривають, а й ті, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, не тільки обтяжуючі, але і пом'якшуючі його відповідальність [249, с. 41]. Дещо інша, але близька до наведеної, позиція В. Д. Адаменка, який слідчого, прокурора та суд відносить до суб'єктів непрямого функціонального захисту обвинуваченого [1, с. 90-157].

Розвиваючи таку ідею щодо функцій слідчого, в юридичній літературі було висловлено думку, що функції слідчого не обмежуються тільки обвинуваченням. Він зобов'язаний розслідувати справу об'єктивно, повно та всебічно, збираючи як ті докази, що обвинувачують, так і ті, що виправдовують, як обтяжуючі, так і пом'якшуючі вину [246, с. 18].

Проти такого бачення виступала Н. А. Якубович. Вона зазначала, що з'ясування виправдовуючих і пом'якшуючих обставин, так само як і обов'язок слідчого дотримуватися всіх прав обвинуваченого, зокрема, й на захист, не означає, що тим самим слідчий провадить діяльність з самого захисту обвинуваченого. Його обов'язки, передбачені законом, є в цьому випадку лише гарантіями права обвинуваченого на захист, а не змістом функції захисту [385, с. 24].

Вважаємо, що останню точку зору слід підтримати. Аргументуючи свою позицію, хочемо навести норму КПК України, в якій чітко зазначено, що під час кримінального провадження функції державного обвинувачення, захисту та судового розгляду не можуть покладатися на один і той самий орган чи службову особу. Це означає, що функція захисту може бути покладена тільки на учасника кримінального провадження з боку захисту. Слідчий, повно, об'єктивно і всебічно проводячи досудове розслідування, прямо виконує покладені на нього обов'язки, а не реалізує функцію захисту, збираючи докази не тільки ті, що засуджують, але і ті, що виправдовують.

1.2. Учасники кримінального провадження з боку захисту

Відповідно до вимог КПК України до сторони кримінального провадження з боку захисту належать підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники (п. 19, 26 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Враховуючи тему нашого дослідження, перейдемо до розгляду питання про те, які саме особи є учасниками кримінального провадження з боку захисту під час судового розгляду.

Обвинуваченим (підсудним) є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому ст. 291 КПК України. Процесуальне положення обвинуваченого зумовлено наданими йому правами та обов'язками, що закріплені в КПК України. У загальних рисах вони висвітлені у ст. 42 КПК України. Проте вказана стаття не вичерпує переліку прав, що надаються обвинуваченому, оскільки слід враховувати специфіку стадії кримінального провадження, учасником якої є обвинувачений (розділ IV КПК України). Одне з головних прав обвинуваченого міститься у ст. 20 КПК України, яка закріплює право на захист, що полягає у забезпеченні особі можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізувати інші процесуальні права, передбачені КПК України. Отже, право обвинуваченого (виправданого, засудженого) на захист – це сукупність наданих цим особам законом правомочностей для спростування обвинувачення, пом'якшення покарання, а також захисту своїх особистих інтересів.

Для правозастосовної практики важливого значення набуває вирішення питання про те, з якого моменту підозрюваний набуває статусу обвинуваченого, адже це обумовлює можливість використовувати ті права, які він має саме як обвинувачений. Виходячи з вимог ч. 2 ст. 42 КПК України, обвинуваченим (підсудним) є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому ст. 291 КПК України. Відомо, що обвинувальний акт складається слідчим, після чого затверджується

ся прокурором (або самим прокурором) після виконання вимог ст. 290 КПК України. Проте закон не містить точної вказівки ані на строк, упродовж якого обвинувальний акт повинен бути складений, ані на строк, протягом якого він має бути направлений до суду. Звичайно можна звернути увагу на зміст ст. 293 КПК України, відповідно до якої одночасно з переданням обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру до суду прокурор зобов'язаний під розписку надати їх копію та копію реєстру матеріалів досудового розслідування підозрюваному, його захиснику, законному представнику, захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Однак жодного строку ця стаття не передбачає, а практика свідчить про те, що вимоги цієї статті порушуються. Дуже часто такі порушення мають місце, коли щодо підозрюваного не обраний запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, досудове розслідування закінчується у строк. Після ознайомлення з обвинувальним актом підозрюваний (або його захисник) вимушені звертатися до суду з питанням про те, чи не надійшов обвинувальний акт. Крім того, підозрюваний перебуває у невіданні про подальший рух кримінального провадження, права та обов'язки, які він повинен нести після складання обвинувального акта, строки, протягом яких кримінальне провадження буде розглянуто, тощо.

Вважаємо, що така правова невизначеність має бути усунена законодавцем. Слід також зусередитися на деяких проблемах, пов'язаних із побудовою нормативного змісту параграфа 3 глави 24 КПК України. Зокрема, цей параграф носить назву «Звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру», проте безпосередньо про направлення (або звернення) обвинувального акта до суду та строки, протягом яких це повинен зробити прокурор, не йдеться. Це імпліцитно впливає тільки із назви параграфа. Так, ст. 290 КПК України містить детальні роз'яснення щодо відкриття матеріалів іншої сторони, ст. 291 КПК України – вимоги щодо складання обвинувального акта: ким він складається (ч. 1 ст. 291 КПК України), які відомості повинен містити, порядок підписання та перелік додатків (ч. 2-4 ст. 291 КПК України). В останньому реченні ч. 4 ст. 291 КПК України наголошується на забороні надання до суду інших документів, крім зазначених у цій

статті, до початку судового розгляду. Звертає на себе увагу відсутність вказівки на безпосереднє направлення матеріалів до суду, що, до речі, міститься, наприклад, у КПК Швейцарії, де у ст. 237 «Доставлення обвинувального висновку» закріплено: «Прокуратура негайно направляє обвинувальний висновок, а рівно як і можливий звіт: а) обвинуваченому; б) приватному обвинувачу; с) жертві; d) компетентному суду разом із документами, а рівно як і вилученими предметами та майновими цінностями» [293, с. 163].

Пункт 2 параграфу 199 КПК ФРН також передбачає, що «обвинувальний висновок повинен містити клопотання про відкриття судового провадження. З ним матеріали справи передаються до суду» [54, с. 250].

Більш детально процесуальний порядок складання обвинувального акта та направлення його до суду з вказівкою на строки виписано в КПК Молдови⁹.

Повертаючись до аналізу чинного КПК України, також можна звернути увагу на непослідовність законодавця у вимогах щодо вручення підозрюваному копії обвинувального акта. Зокрема, відповідно до ст. 293 КПК України копія обвинувального акта надається *одночасно з переданням обвинувального акта до суду*, під розписку підозрюваному (крім випадку, передбаченого ч. 2 ст. 297¹ КПК України), його захиснику (курсив наш – М. М.).

Проте така вимога про «одночасність» не може бути виконана. Справа в тому, що відповідно до ч. 4 ст. 291 КПК України до обвинувального акта, який повинен бути направлений до суду, додається: 1) реєстр матеріалів досудового розслідування; 2) цивільний позов, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування; 3) розписка підозрюваного про отримання копії обвинувального акта, копії цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування, і реєстру матеріалів досудового розслідування; 4) розписка або інший документ, що підтверджує отримання цивільним відповідачем копії цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час

⁹ Стаття 296 «Обвинувальний висновок» закріплює, що після пред'явлення матеріалів кримінального переслідування прокурор складає, за винятком випадків, передбачених законом, обвинувальний висновок у строк, що не перевищує 3 днів, а у випадку складних справ, справ з великим обсягом – у строк, що не перевищує 10 днів. КПК крім того містить чітку вказівку на те, що справа направляється в суд прокурором, який склав обвинувальний висновок (ч. 1 ст. 297 КПК Молдови) [306].

досудового розслідування не до підозрюваного. Отже, вручення підозрюваному копії обвинувального акта, відібрання розписки про отримання цієї копії, вручення йому копії цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування, і реєстру матеріалів досудового розслідування, повинно передувати направленню документів, зазначених у ч. 4 ст. 291 КПК України, до суду.

Також до обвинувального акта, реєстру матеріалів досудового розслідування, які мають бути передані до суду, повинно додаватися письмове роз'яснення прокурора обвинуваченому про можливість, особливості та правові наслідки розгляду кримінального провадження судом присяжних (ч. 1 ст. 384 КПК України). Таке положення міститься у ст. 384 КПК України, мабуть, саме тому, ретельно виконуючи вимоги ст. 291 КПК України, прокурори залишають поза увагою свій обов'язок щодо роз'яснення права на суд присяжних.

Вважаємо, що побудова та правовий зміст розглядуваного параграфу 3 глави 24 КПК України не відповідають міжнародно-правовим стандартам, сформульованим ЄСПЛ щодо правової визначеності норм права. Крім того, на цьому завершальному етапі стадії досудового розслідування здійснюється набуття особою, а саме підозрюваним, процесуального статусу обвинуваченого (підсудного), що, на наш погляд, повинно супроводжуватися роз'ясненням прав, яких набуває особа, вказівкою на зміну його процесуального статусу тощо. Навіть якщо права, передбачені ст. 42 КПК України, були не тільки роз'яснені підозрюваному, й, як того вимагає закон, вручені у вигляді пам'ятки, набуття особою нового процесуального статусу вимагає нового їх роз'яснення. На це спрямовує правозастосовників ч. 8 ст. 42 КПК України, в якій зазначається, що підозрюваному, обвинуваченому вручається пам'ятка про його процесуальні права та обов'язки одночасно з їх повідомленням особою, яка здійснює таке повідомлення. Однак під час вручення обвинувального акта на прокурора такого обов'язку не покладається. До речі, проведені соціологічні дослідження підтверджують наявність серйозних проблем із процедурою інформування підозрюваних та обвинувачених про їхні права. Так, інформацію щодо можливості скористатися допомогою гарантованого державою адвоката від працівників міліції у 38% випадків не отримали особи, які після затримання їх органами міліції зверталися за послугами безоплатних

адвокатів. Серед тих, хто отримував інформацію щодо можливості використання права на безоплатного адвоката, переважна більшість (69%) говорить, що процедура інформування проходила досить детально (розказали, дали буклет, підвели до стенду тощо), інші ж 31% кажуть, що інформували їх поверхово і поспіхом («щось говорили про це, але швидко і не дуже зрозуміло»; «дали передивитися якийсь папірець», «швидко сказали щось»)¹⁰.

За свідченнями респондентів, їм практично не повідомляли про їх права, окрім як про право на захист: 76% опитаних відповіли, що співробітники міліції про жодні інші права їм не повідомляли, 14% – їх права їм чітко роз'яснили, 5% – роз'яснювали, але швидко, ще 5% – не пам'ятають. Серед основних прав, про які йшлося при роз'ясненні, – право не свідчити проти себе, право не свідчити за відсутності захисника¹¹.

Вважаємо також, що у пам'ятці про права обвинуваченого повинні бути вказані телефони центру з надання безоплатної правової допомоги, якщо він не запросив захисника на стадії досудового розслідування або відмовився від захисника. Адже така відмова, звісно, може бути зумовлена впевненістю підозрюваного (обвинуваченого), що послуги захисника коштують дорого, це негативно позначиться на матеріальному становищі родини тощо. Таким чином, сказане підтверджує необхідність внесення змін та доповнень до параграфу 3 глави 24 КПК України, а саме статей 291-293 КПК України (див. додаток А).

Реалізації права обвинуваченого на захист сприятиме також передбачене законодавцем право особи отримати безоплатну правову допомогу, закріплене у Конституції України (ч. 1 ст. 59); ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» (ч. 1 ст. 10) [226]; ЗУ «Про міліцію» (ст. 5) [219]; ЗУ «Про попереднє ув'язнення» (ст. 9, 12) [221]. Міститься воно й у міжнародно-правових документах, а саме МПГПП (п. «d» ч. 3 ст. 14) [171]; п. «с» ч. 3 ст. 6 КЗПЛ [119], ст. 11 ЗДПЛ [99]. З метою забезпечення реалізації цього права в Україні прийнятий ЗУ «Про безоплатну правову допомогу», який відповідно до Конституції України визначає зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок реалі-

¹⁰ Дослідження проведене Київським міжнародним інститутом соціології, Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, Харківським інститутом соціальних досліджень [255].

¹¹ Дослідження проведене Київським міжнародним інститутом соціології, Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, Харківським інститутом соціальних досліджень [255].

зації цього права, підстави та порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо надання безоплатної правової допомоги тощо [208].

Відповідно до названого ЗУ кожному гарантується отримання правової допомоги повністю або частково за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел. Така допомога забезпечується затриманим особам, особам, щодо яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, для здійснення захисту від підозри та обвинувачення тощо. Проте умовою надання безоплатної правової допомоги є те, що вона надається малозабезпеченим особам¹², дохід яких менший за встановлений законом місячний прожитковий мінімум (на 2014 рік — 1218 грн.).

Однією з проблем у цьому випадку вважаємо відсутність правил оцінювання фінансового стану особи, яка звертається за такою допомогою (у разі залучення захисника на підставі п. 2 ч. 1 ст. 49 КПК України). Це питання віддано виключно на розсуд слідчого, прокурора чи суду. Однак, як виявив моніторинг застосування норм КПК України, в нинішніх умовах вельми поширеними є факти зловживання стороною обвинувачення своїми процесуальними повноваженнями, зокрема, неінформування осіб про зміст права на правову допомогу і про можливість подання відповідного клопотання про залучення захисника за рахунок держави [387, с. 17-18].

Отже, складається така практика. Під час затримання особи, обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, проведення слідчої дії за участю підозрюваного, особа повинна бути забезпечена захисником, у тому числі й безоплатно. Проте зволікання може бути пов'язано з тим, що, по-перше, слідчий, прокурор чи суд не роз'яснили особі права мати захисника та можливість подати таке клопотання. По-друге, документального підтвердження потребує те, що особа дійсно належить до малозабезпечених осіб, на що необхідний певний час. Крім того, встановлення фіксованої суми, що міститься в ЗУ «Про безоплатну правову допомогу», не сприяє можливості отримати право на захист особі, яка є також малозабезпеченою, але сукупний її дохід

¹² Відповідно до ст. 14 ЗУ «Про безоплатну правову допомогу», зокрема, це особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо середньомісячний сукупний дохід їх сім'ї нижчий суми прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до ЗУ «Про прожитковий мінімум» для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, інваліди, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі менше двох прожиткових мінімумів для працездатних осіб, – на всі види правових послуг, передбачені частиною другою статті 13 цього Закону.

трохи більше за передбачений законодавством.

Необхідно також, на наше переконання, додатково розглянути випадки, коли підозрюваним, обвинуваченим може бути неповнолітня особа, оскільки її фізичний, розумовий і психічний розвиток обумовлює нестійкість її характеру, незрілість мислення, схильність до наслідування поведінки старших за неї і дорослих осіб та інші подібні риси, а також неможливість повною мірою самотійно захищати свої права та законні інтереси. Враховуючи все це, законодавець встановлює додаткові гарантії, що забезпечують з'ясування обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, охорону прав і законних інтересів неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, осіб, які на момент вчинення суспільно небезпечного діяння, що має ознаки кримінального правопорушення, не досягли віку, з якого можлива кримінальна відповідальність за його вчинення, а також підвищення виховного впливу такого провадження через створення доброзичливого до дитини середовища і процесу, в межах якого здійснюється кримінальне провадження щодо осіб, молодших вісімнадцяти років [132, с. 376].

Так, ч. 1 ст. 44 КПК України передбачає наступне, якщо підозрюваним, обвинуваченим є неповнолітній, до участі в процесуальній дії разом із ним залучається його законний представник, який згідно з ч. 5 ст. 44 КПК України користується процесуальними правами особи, інтереси якої він представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена представнику. Участь захисника в такому кримінальному провадженні взагалі є обов'язковою (ст. 52 КПК України). Більше того, не може бути прийнята і відмова неповнолітнього від захисника (ч. 3 ст. 54 КПК України).

У межах порушеної теми слід звернути увагу також на специфіку процесуального положення законного представника у кримінальному судочинстві.

Як законні представники неповнолітнього обвинуваченого можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний (ч. 2 ст. 44 КПК України).

Законні представники у кримінальному провадженні відстоюють і захищають ін-

тереси не тільки тих осіб, яких вони представляють, й особисті. Враховуючи таку подвійну їх зацікавленість у кримінальному процесі, на практиці вони (зокрема, адміністрація навчальних закладів) можуть діяти на шкоду особі, яку представляють. Підтвердженням цього факту є рішення ЄСПЛ «Корнейкова проти України», в якому зазначено, що законний представник діяв на шкоду неповнолітній особі [267]. КПК України передбачає можливість відсторонення законного представника від участі у кримінальному провадженні за наявності підстав вважати, що його дії завдають шкоди інтересам особи, яку він представляє (ч. 4 ст. 44 КПК України).

Відповідно до КПК України учасниками кримінального провадження, які належать до сторони захисту, є також особи, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування¹³.

Згідно з ч. 1 ст. 503 КПК України кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, перелік яких міститься у законі України про кримінальну відповідальність, провадиться у випадку наявності достатніх підстав вважати, що: 1) особа вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене законом України про кримінальну відповідальність, у стані неосудності; 2) особа вчинила кримінальне правопорушення у стані осудності, але захворіла на психічну хворобу до постановлення вироку.

Право на захист, як було вказано вище, означає, що обвинувачений у змозі захищати себе не тільки особисто, а й за допомогою обраного або призначеного захисника. Вважаємо, що у юридичній літературі найбільшу увагу серед усіх учасників криміналь-

¹³ До речі, у кримінальному процесуальному законодавстві РФ особи, які беруть участь у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру, з незрозумілих причин не віднесені до сторони захисту. Справа в тому, що особа, незважаючи на захворювання, має особистий інтерес у кримінальному провадженні, а також вона зацікавлена, щоб перераховані у кримінальному законі види примусових заходів, виходячи з фактичних обставин справи, об'єктивно застосовувалися, змінювалися і припинялися відповідно до чинного законодавства [26, с. 91].

Конституційний Суд РФ критично зазначив, що «особа, щодо якої ведеться провадження про застосування примусових заходів медичного характеру, так само, як і підозрюваний, і обвинувачений у кримінальній справі, по суті, викривається у вчиненні діяння, забороненого кримінальним законом. Тому такій особі, хоча вона і не притягується до кримінальної відповідальності, повинні забезпечуватися рівні з іншими особами, стосовно яких здійснюється переслідування, процесуальні права, а саме: знати, у вчиненні якого суспільно небезпечного діяння її викривають, давати пояснення з обставин справи, заявляти клопотання, брати участь у провадженні слідчих дій і судовому розгляді, подавати скарги на дії та рішення слідчого, прокурора або суду, знайомитися з висновком експертів та ін.» [201]. Для цього особа, стосовно якої здійснюється застосування примусових заходів медичного характеру, повинна мати процесуальне положення з широким обсягом прав для захисту своїх законних інтересів [26, с. 93].

ного провадження з боку захисту приділено саме захиснику, отже, у своєму дослідженні ми будемо торкатися переважно тих проблем, що набувають, на наш погляд, важливого значення з точки зору обраної теми дисертації та актуальності для сучасного правозастосування.

Реалізація конституційного права особи на захист, характер здійснюваної захисником функції зумовлюють необхідність допуску до кримінального провадження висококваліфікованого фахівця, який має глибокі професійні знання і навички практичної роботи, дотримується правил професійної етики.

Особливого значення участь у кримінальному провадженні кваліфікованого фахівця як захисника набуває в контексті принципу змагальності, тенденція до розширення якого спостерігається останнім часом. Закон висуває високі вимоги до професіоналізму суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, що виконують функцію правосуддя, судового контролю та обвинувачення (прокурора, слідчого), що, на наше переконання, має стосуватися і рівня професійної підготовки захисника. Крім того, концептуально нові підходи до розуміння багатьох інститутів кримінального процесу, до положень кримінального процесуального закону, що вважалися традиційними, суттєве розширення прав сторони захисту щодо доказування, складний порядок оскарження судових рішень вимагають від захисника дійсно високої професійної підготовки. Кожна нова справа ставить перед адвокатом нові проблеми і нові завдання. Він є повноцінним учасником змагального процесу, а це потребує його максимальної віддачі, високого рівня кваліфікації, оволодіння складною тактикою здійснення захисту, творчого підходу до своєї професійної діяльності.

Як зазначає В. О. Попелюшко, позиція захисника в кожній конкретній справі залежно від її фактичних і правових обставин може бути різною, а саме: а) він може спростовувати обвинувачення в цілому, наполягаючи на виправданні підсудного за відсутністю події, складу злочину чи недоведеності його участі у вчиненні кримінального правопорушення; б) спростовувати обвинувачення в певному обсязі, у тому числі за окремими епізодами та пунктами, і також наполягати на виправданні підсудного в цій частині; в) оспорювати кваліфікацію кримінального правопорушення, наполягаючи на більш м'якій, не спростовуючи фактичної сторони обвинувачення; г) не оспорюючи

фактичної й юридичної сторін обвинувачення, доводити наявність обставин, які пом'якшують покарання, спростовуючи ті, що обтяжують, наполягати на меншому ступені тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, позитивних характеристиках особи обвинуваченого, а в кінцевому підсумку на пом'якшенні запропонованого прокурором покарання. Причому названі елементи можуть переплітатися та поєднуватися [198, с. 444-445].

Нині в Україні здійснення адвокатом захисту у кримінальному провадженні регулюється низкою нормативно-правових актів, зокрема, Конституцією України, КПК України, ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [207], «Про безоплатну правову допомогу» [208].

На відміну від КПК 1960 р., яким передбачалося, що як захисники допускаються особи, які мають право на зайняття адвокатською діяльністю в Україні, та інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, а також близькі родичі обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, його опікуни або піклувальники, чинним КПК України встановлено, що захисником може бути лише адвокат.

Отже, кваліфікований захист обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення може бути забезпечений тільки в тому випадку, коли захисником є професійний юрист.

Відповідно до ч. 1 ст. 45 КПК України захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). Захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до ЄРАУ або стосовно якого у ЄРАУ містяться відомості про зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю.

Повноваження захисника на участь у кримінальному провадженні підтверджуються: 1) свідоцтвом про право на зайняття адвокатською діяльністю; 2) ордером, договором із захисником або дорученням органу (установи), уповноваженого законом

на надання безоплатної правової допомоги.

Встановлення будь-яких додаткових вимог або умов для підтвердження повноважень захисника чи для його залучення до участі у кримінальному провадженні не допускається (ст. 50 КПК України).

Враховуючи важливість питання, необхідно звернути увагу на проблеми, що виникають під час допуску захисника до участі у кримінальному провадженні. Використовуючи «стару» процедуру допуску захисника до участі у кримінальному провадженні, слідчі, а також деякі судді виносять (постановляють) відповідно постанову чи ухвалу про допуск захисника до участі у кримінальному провадженні. На такі порушення при застосуванні чинного законодавства було вказано також у моніторинговому звіті щодо практики застосування норм нового КПК України [387, с. 13]. Поясненням таких неправомірних дій є, як вважають практики, положення ст. 110 КПК України, відповідно до якої вони уповноважені приймати постанови, якщо визнають це за необхідне. Проте таку практику залучення захисника до участі у кримінальному провадженні слід визнати незаконною. Адже якщо необхідно надати безоплатну правову допомогу, то слідчий або суддя виносять (постановляють) відповідно постанову або ухвалу про доручення органу (установі), уповноваженому законом на надання безоплатної правової допомоги, призначити адвоката для здійснення захисту за призначенням та забезпечити його прибуття у зазначені у постанові (ухвалі) час і місце для участі у кримінальному провадженні (ч. 2 ст. 49 КПК України). Єдиними документами, що підтверджують повноваження захисника у цих випадках, є свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та доручення Центру з надання безоплатної правової допомоги. Після пред'явлення цих документів захисник може вступати до кримінального провадження та надавати правову допомогу підзахисному.

Крім того, недопустимо вимагати від захисника надання додаткових документів на підтвердження його повноважень, наприклад, витягу з ЄРАУ про дійсність відповідного свідоцтва на право заняття адвокатською діяльністю. Слідчі та судді обґрунтовують таку вимогу тим, що ч. 2 ст. 6 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» має застереження з приводу того, що певні особи не можуть бути адвокатами, а про це їм не відомо (наприклад, позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю; наяв-

ність непогашеної чи не знятої судимості, визнання особи недієздатною чи обмежено дієздатною). Проте уявляється, що такі вимоги щодо адвокатів є протиправними. Слід підтримати думку тих практиків та вчених, які вважають, що вимагати надання витягу з ЄРАУ можна лише у разі, коли слідчий або суддя у режимі прямого доступу до офіційного веб-сайта Національної асоціації адвокатів України не в змозі перевірити відомості щодо конкретного адвоката у реєстрі адвокатів [387, с. 13; 6, с. 96].

Ще раз наголосимо, що захисником у кримінальному провадженні є лише адвокат (ст. 45, 50 КПК України). Отже, новий КПК України відмовився від можливості участі, як це було раніше, так званих, інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. Проте задля справедливості треба вказати, що проблема забезпечення участі у кримінальному судочинстві професійного захисника зараз не є вирішеною остаточно. Зокрема, йдеться про відоме Рішення КСУ від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000 (справа про право вільного вибору захисника) [242].

Не хотілося, щоб склалася думка, що автор роботи ратує за повернення до кримінального провадження так званих «інших фахівців у галузі права». Ми підтримуємо підходи законодавця та точку зору тих вчених, що обстоюють позицію участі у кримінальному провадженні саме адвоката [111; 110]. Мова йде про те, що офіційне тлумачення ст. 59 Конституції України надав єдиний в державі орган конституційної юрисдикції, рішення якого є обов'язковими до виконання (ст. 69 ЗУ «Про Конституційний Суд України» [217]).

Окреслена проблема підіймається у зв'язку з тим, що й досі до органів досудового розслідування та суддів надходять клопотання про допуск до участі у кримінальному провадженні «фахівців у галузі права». Причому клопотання обґрунтовуються посиленням на Конституцію України та згадуване вище Рішення КСУ. Після обґрунтованих відмов допустити таких «фахівців» надходять скарги до вчених, у тому числі й на їх позицію, висловлену у коментарях КПК України, монографіях, навчально-практичних посібниках із вимогою роз'яснити, чому саме не виконується Рішення КСУ. Дискусія з цього питання триває й на сторінках юридичних видань [43; 146, с. 96].

Крім того, до ВР України народними депутатами України В. В. Карпунцовим, Р. С. Романюком, В. В. Чумаком було внесено проект ЗУ (реєстраційний номер 2337) «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо належного забезпечення права на захист в кримінальному провадженні» [227], а також народними депутатами України А. П. Яценюком, І. С. Луценко, П. Д. Петренком було внесено проект ЗУ «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо забезпечення конституційних прав учасників кримінального провадження)» від 21.06.2013 р. № 2399а [211], метою яких було запропонувати необхідність усунення невідповідності окремих положень КПК України та ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», що стосуються питань захисту, вимогам статей 59, 63 Конституції України та Рішенню КСУ № 13-рп/2000 від 16.11.2000 р. у справі за конституційним зверненням громадянина Г. І. Солдатова щодо офіційного тлумачення положень статті 59.

Спори щодо відповідності ст. 45 КПК України будуть тривати, доки КСУ не змінить своєї позиції. На жаль, на сьогодні в нашій державі відсутній механізм можливості перегляду рішень КСУ. Видається, що такий стан справ не може задовільняти, тобто необхідні зміни, оскільки є природним, що під час реформаційних процесів, суттєвої трансформації нормативної моделі кримінального судочинства, врахування практики ЄСПЛ, глобальних інтеграційних процесів забезпечити стабільність Конституції України здатне лише функціональне (динамічне) тлумачення.

Слід також звернути увагу на те, що у ч. 3 ст. 46 КПК України зазначається, що одночасно брати участь у судовому розгляді можуть не більше п'яти захисників одного обвинуваченого. Вважаємо цю норму недосконалою, бо вона обмежує кількість захисників саме на стадії судового розгляду. А якщо виходити із буквального її тлумачення, то на стадії досудового розслідування кількість захисників, які можуть надавати правову допомогу одному підозрюваному, не обмежується.

КПК України також відмовився від допуску до участі у кримінальному провадженні як захисників близьких родичів. До речі, законодавство деяких держав (переважно пострадянських) й досі передбачає можливість здійснювати захист близьким родичам (ст. 70 КПК Республіки Казахстан [305], ст. 32 КПК КНР [301], ст. 44 КПК Республіки Киргизія [302], ст. 44 Республіки Білорусь [303]). Звичайно можна навести перева-

ги та недоліки участі близьких родичів у здійсненні захисту. До переваг відносять наступне: 1) мотивація до здійснення захисної діяльності обумовлена родинними стосунками, а не сумою гонорару. Ця обставина спонукає близьких родичів до більш активної діяльності із захисту; 2) повна довіра підзахисного до свого захисника; 3) близький родич може вчасно виявити факти застосування незаконних методів ведення досудового слідства; 4) економія коштів підзахисного, які він витратив би за участь адвоката [58; 146, с. 95].

Незважаючи на сказане, доречно, на наш погляд, підтримати точку зору Л. М. Лобойка, який виокремлює наступні недоліки їх участі у статусі захисників: 1) ці особи не можуть належно виконати передбачені законом обов'язки захисника щодо надання своєму підзахисному необхідної юридичної допомоги, оскільки не є компетентними у використанні способів захисту (винятком є нечисленні випадки, коли близький родич є юристом високої кваліфікації); 2) у слідчій і судовій практиці реалізація права захисника мати побачення із підзахисним без обмеження їх кількості та тривалості призводить до перетворення камер ізоляторів тимчасового тримання і СІЗО на кімнати для побачень із затриманими і заарештованими родичами; 3) близький родич не пов'язаний положеннями присяги, яку дає адвокат. А отже, він здійснює захист без клятви про те, що буде суворо додержуватися законодавства, міжнародних актів про права і свободи людини, з високою громадянською відповідальністю виконувати покладені на нього обов'язки, бути завжди справедливим і принциповим, чесним і уважним до людей. Близького родича не можна притягнути до юридичної відповідальності за невиконання чи неналежне виконання обов'язків захисника [146, с. 95].

Розглядаючи питання про здійснення захисту професійним адвокатом чи іншими особами, хочеться додати, що реалізація конституційної функції захисту, характер діяльності захисника, обумовлюють необхідність допуску до кримінального провадження тільки висококваліфікованого фахівця, який володіє широкими професійними знаннями і навичками практичної роботи, а також що дотримується правил професійної етики.

На підтвердження своєї позиції можемо навести наступне: звернувшись до історії адвокатури, можемо зробити висновок, що вільною професією вона була лише на

нижчих щаблях юридичного розвитку суспільства. «Подібне явище ми спостерігаємо у всіх некультурних і напівкультурних державах, у найдревніші епохи історії цивілізованих народів, у дореформеній Росії...» [32, с. 41]¹⁴. По суті, кожен громадянин, що мав ораторські здібності і бажання, міг надавати своїм співгромадянам деяку юридичну допомогу. Однак держави з розвиненою правовою системою ніколи не допускали абсолютної свободи доступу до адвокатської професії. І такий підхід виправданий. Головна місія адвокатури – захист прав людини. Довірити її «захиснику з вулиці» означає скомпрометувати прогресивний, гуманний інститут публічного права. Здається, ніхто не стане заперечувати істинність думки англійського адвоката Р. Гарріса, висловленої ним ще у другій половині XIX століття з приводу компетентності захисника і її значення для успіху здійснюваної ним функції: «...не одна вірна справа була програна внаслідок недосвідченості і не одна безнадійна виграна – завдяки мистецтву адвоката» [49, с. 345].

Високе соціальне призначення адвокатури в державі зумовлює відповідальне ставлення адвоката до виконання обов'язків, якими він наділений у кримінальному провадженні. Розвиненість правовідносин, що існують в державі, велика кількість законодавчих актів, вміння тлумачити закон і правильно його застосовувати вимагають допуску до участі у кримінальному провадженні лише адвоката. Усвідомленням цього факту проникнутий і підхід законодавців розвинених держав, де до здійснення захисту у кримінальному провадженні допускають лише високоосвічених професіоналів, які одержали спеціальну освіту, склали присягу. У деяких правових системах для адвокатів також передбачений віковий ценз, медичне свідоцтво про стан здоров'я, тривалі попередні строки стажування [281; 355]¹⁵. Розглядаючи наявність відповідних систем юридичної допомоги в державі як найважливішу гарантію, що забезпечує право доступу до правосуддя, Європейське Співтовариство в Резолюції (78) 8 Комітету Міністрів про юридичну допомогу і консультації від 02.03.1978 р. прямо вказало, що юридична

¹⁴ Див. також: Святоцький О. Д. Адвокатура України : навч. посіб. для студентів юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / О. Д. Святоцький, М. М. Михеєнко. – Київ : Ін Юре. – 1997. – 224 с. – С. 5; Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. / И. Я. Фойницкий. – СПб. : АЛЬФА, 1996. – Т. 1. – 552 с. – С. 471.

¹⁵ Див. також: ст. 44 КПК Республіки Білорусь [304], ст. 49 КПК РФ [308] тощо. Параграф 138 КПК ФРН допускає як захисників по кримінальних справах крім адвокатів викладачів права німецьких вищих навчальних закладів, презюмуючи, що вони є високопрофесіональними спеціалістами у галузі права [310].

допомога завжди повинна здійснюватися особою, яка має право практикувати як адвокат відповідно до юридичних норм даної держави [235].

Цікавим є питання з приводу можливості віднесення до сторони захисту цивільного відповідача (його представника) та тієї процесуальної функції, яку він виконує. Згідно з ч. 1 ст. 62 КПК України цивільним відповідачем у кримінальному провадженні може бути фізична або юридична особа, яка в силу закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану злочинними діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, та до якої пред'явлено цивільний позов у порядку, встановленому КПК України. Він має право визнавати позов повністю чи частково або заперечувати проти нього (ч. 3 ст. 62 КПК України).

Вченими висловлюється думка про те, що не можна цивільного позивача відносити до учасників процесу, які здійснюють функцію обвинувачення, а цивільного відповідача – до учасників сторони захисту. Викладена позиція аргументується її прихильниками тим, що при вирішенні справи можливе як відхилення цивільного позову (або залишення його без розгляду) при підтвердженому обвинуваченні, так і задоволення позову (у тому числі в порядку цивільного судочинства) при виправдувальному вирoku або припиненні провадження. Виходячи з цього вчені, що обґрунтовують дану концепцію, вважають, що підтримка позову цивільним позивачем не означає підтримку обвинувачення, а захист від позову не рівнозначний захисту від обвинувачення. Як наслідок, функція цивільного позову та функція захисту проти позову є самостійними [378, с. 15; 311, с. 50].

На нашу думку, якщо виходити із запропонованих нами ознак сторони захисту, то можна вести мову про те, що цивільного відповідача (та його представника) не можна віднести до сторони захисту, оскільки цьому учаснику кримінального провадження не притаманні деякі з них. Зокрема, права та обов'язки цивільного відповідача виникають у нього не з моменту повідомлення особі про підозру, а з моменту подання позовної заяви органу досудового розслідування (ч. 2 ст. 62 КПК України). Цивільний відповідач не може бути наділений рівними правами, як того вимагає принцип змагальності, зі стороною обвинувачення у судовому провадженні, оскільки згідно із законом

він має права та обов'язки, передбачені КПК України для підозрюваного, обвинуваченого, але в частині, що стосується цивільного позову (ч. 3 ст. 62 КПК України). Цивільний позов лише пов'язаний з існуванням підозри та обвинувачення. Причому цивільний відповідач заперечує не про всі обставини, що входять до формули обвинувачення, як це може робити сторона захисту, а лише ті, що пов'язані із заподіянням шкоди.

Саме це і підтверджує тезу про неможливість віднести цивільного відповідача до сторони захисту і необхідність його зарахування до «інших учасників кримінального провадження».

Не можна також не звернути увагу на те, що ЗУ від 23.05.2013 р. були внесені зміни та доповнення до низки нормативно-правових актів стосовно відповідальності юридичних осіб [209]¹⁶.

Так, змінами до КК України був передбачений конкретний перелік злочинів, за вчинення яких уповноваженою особою юридичної особи до останньої можуть бути застосовані заходи кримінально-правового характеру, підстави звільнення юридичної особи від їх застосування, види заходів кримінально-правового характеру та загальні правила їх застосування.

Змінами до КПК України визначається порядок провадження щодо юридичної особи, яке здійснюватиметься одночасно з кримінальним провадженням щодо фізичних осіб, які від імені та в інтересах цієї юридичної особи вчинили злочин.

Глава 3 КПК України була доповнена ст. 64¹ «Представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження». У цій статті закріплено, що як представник може виступати особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником; керівник чи інша особа, уповноважена законом або установчими документами; працівник юридичної особи. Законодавець відніс такого представника юридичної особи до інших

¹⁶ Прийняття цього Закону було обгрунтовано наступним: «Існування в суспільстві такого негативного явища як злочинність обумовлює необхідність забезпечення належного реагування держави на її прояви. Застосування кримінально-правових механізмів є дієвим засобом реагування на протиправну поведінку осіб.

Однак фізична особа, вчиняючи злочин, нерідко задовольняє не власні інтереси, а інтереси юридичної особи, в результаті чого остання отримує незаконні переваги.

З метою протидії злочинній діяльності в інтересах юридичних осіб на міжнародному рівні низкою міжнародних договорів, серед яких, зокрема, Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією, Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму, Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму, учасницею яких є також і Україна, передбачено обов'язок держав-учасниць щодо запровадження відповідальності юридичних осіб за передбачені цими міжнародно-правовими актами злочини» [204].

учасників кримінального провадження.

У зв'язку з прийняттям вищевказаних змін виникає декілька питань. По-перше, чи є учасником кримінального провадження сама юридична особа, щодо якої здійснюється кримінальне провадження (за аналогією з юридичною особою-потерпілим, юридичною особою-цивільним позивачем, юридичною особою-цивільним відповідачем). На наше переконання, юридична особа, щодо якої здійснюється кримінальне провадження і до якої можуть бути застосовані заходи кримінально-правового характеру, має бути самостійним учасником кримінального провадження. Безумовно, захист інтересів цієї особи повинен здійснюватися не нею безпосередньо, а через представника.

По-друге, на наш погляд, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, не може бути керівник чи інша уповноважена особа, яким повідомлено про підозру у вчиненні злочину, передбаченого ст. 96³ КК України, і це також має бути відображено у ст. 64¹ КПК України.

І, нарешті, основним питанням у контексті досліджуваної теми є проблема віднесення юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, до сторони захисту. Вважаємо, що вона повинна бути віднесена до сторони захисту, адже відповідає всім ознакам сторони кримінального провадження.

Висновки до 1 розділу:

Розглянувши думки вчених і проаналізувавши положення кримінальних процесуальних кодексів деяких країн щодо того, що таке захист і хто є стороною захисту, можемо зробити наступні висновки.

1. Побудова кримінального провадження на основі змагальності та рівноправності сторін (п. 2, 4 ч. 2 ст. 129 Конституції України, ст. 10, 22 КПК України) є однією з найважливіших гарантій справедливого правосуддя, надійного захисту прав і свобод людини та громадянина у кримінальному процесі. Саме наявність сторін, що зумовлює змагальну форму кримінального процесу, сприяє всебічному, повному, неупередженому дослідженню обставин кримінального провадження судом, ухвален-

ню законного та обґрунтованого процесуального рішення, вирішенню завдань кримінального провадження.

2. Незважаючи на те, що термін «сторона» отримав своє законодавче закріплення та роз'яснення лише у новому КПК України, у науці кримінального процесу вчені оперували поняттям «сторони» вже за часів судово-правової реформи 1864 р. У перших КПК УРСР термін «сторона» не тільки згадувався, а й роз'яснювався (п. 5 ст. 24 КПК УРСР 1927 р.). У КПК 1960 р. термін «сторони» з'явився лише у 2001 р. Аналіз законодавства та юридичної літератури радянських часів дозволяє зробити висновок, що термін «сторона» найчастіше пов'язувався з цивільним процесуальним правом, в якому сторони розглядалися як суб'єкти спірних матеріально-правових відносин. У кримінальній процесуальній літературі висловлювалася точка зору (А. М. Чельцов-Бебутов, С. О. Голунський, Л. М. Гусев), що задля того, щоб уникнути зайвих непорозумінь через вживання неясної термінології, слід відмовитися від терміна «сторони», який доречний тільки в цивільному процесі.

3. Прийняття нового КПК України, закріплення в ньому засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведеності перед судом їх переконливості, розширення прав учасників кримінального провадження з боку захисту, наділення сторін рівними правами на збирання та подання до суду доказів, а також на реалізацію інших процесуальних прав, створюють передумови запровадження змагальної моделі кримінального провадження, відповідно до якої сторони, реалізуючи свої функції, сприяють суду у всебічному, повному, неупередженому дослідженні обставин справи та ухваленні законного та обґрунтованого рішення.

4. На критичні зауваження заслуговує підхід законодавця, який залишив потерпілого поза колом учасників кримінального провадження з боку обвинувачення (п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України). Процесуальне положення цього учасника кримінального провадження, перелік прав, якими він наділяється, свідчать про те, що потерпілий має всі можливості бути активним учасником кримінального провадження саме з боку обвинувачення.

5. Під сторонами кримінального провадження автором пропонується розуміти його учасників, які на засадах змагальності та рівності у реалізації процесуальних прав,

передбачених законом, виконують функцію обвинувачення або захисту, мають протилежні інтереси та юридичну заінтересованість у результатах кримінального провадження.

6. Під стороною захисту, на погляд здобувачки, доцільно розуміти передбачених КПК України учасників кримінального провадження, діяльність яких об'єднана спільною метою та функціональною спрямованістю на спростування підозри та обвинувачення, встановлення невинуватості або меншої винуватості підозрюваного, обвинуваченого, обставин, що пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність або є підставами для закриття кримінального провадження, звільнення особи від кримінальної відповідальності або покарання.

7. Цивільний відповідач не може бути віднесений до сторони захисту, оскільки неможна ототожнювати функцію захисту та функцію захисту від пред'явленого цивільного позову. Зазначені функції мають різну правову природу. Участь цивільного відповідача у кримінальному провадженні зумовлюється не виникаючою функцією обвинувачення, а шкодою, яка заподіяна вчиненим кримінальним правопорушенням, та поданою позовною заявою. Правове положення цивільного відповідача не відповідає всім ознакам сторони захисту.

8. Юридична особа, щодо якої здійснюється провадження, повинна бути віднесена до сторони захисту, оскільки її процесуальне положення відповідає всім запропонованим в роботі ознакам сторони захисту. Захист інтересів цієї особи повинен здійснюватися не нею безпосередньо, а через представника, що має бути відображено в КПК України. Також ст. 64¹ КПК України слід доповнити положенням про те, що представником цієї особи не може бути керівник чи інша уповноважена особа, яким повідомлено про підозру у вчиненні злочину, передбаченого ст. 96³ КК України.

9. Аналіз чинного кримінального процесуального законодавства показав, що назва глави 3 КПК України не узгоджується з її правовим змістом, що, у свою чергу, не відповідає вимогам правової визначеності. Зокрема, глава 3 КПК України має назву «Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження». Проте потерпілий не віднесений КПК України до сторін кримінального провадження. Отже, з метою усунення цієї прогалини пропонуємо назву глави змінити та запропонувати таку її редак-

цію: «Суд, сторони, потерпілий та інші учасники кримінального провадження».

10. Буквальне тлумачення положень норм, що входять до параграфу 3 глави 24 КПК України, дає підстави стверджувати про недосконалість чинного КПК України в частині моменту набуття підозрюваним статусу обвинуваченого. Вважаємо, що побудова та правовий зміст розглядуваного параграфу 3 глави 24 КПК України не відповідають міжнародно-правовим стандартам, сформульованим ЄСПЛ щодо правової визначеності норм права, та повинен бути переглянутий законодавцем.

11. На завершальному етапі стадії досудового розслідування здійснюється набуття підозрюваним процесуального статусу обвинуваченого (підсудного), що, на наш погляд, повинно супроводжуватися роз'ясненням прав, яких набуває особа, вказівкою про зміну його процесуального статусу. Навіть якщо права, передбачені ст. 42 КПК України, були не тільки роз'яснені підозрюваному, а й, як того вимагає закон, вручені у вигляді пам'ятки, набуття особою нового процесуального статусу вимагає нового повідомлення про права та їх роз'яснення із врученням пам'ятки, в якій серед інших прав слід зазначити телефони центру з надання безоплатної правової допомоги.

12. Підтримуючи в цілому прагнення законодавця забезпечити обвинуваченого професійним захисником, яким відповідно до норм КПК України є лише адвокат, слід, проте, підкреслити, що існує необхідність у запровадженні перегляду КСУ своєї правової позиції, у тому числі й позиції, яка була висловлена у Рішенні КСУ від 16.11.2000 р., оскільки саме спираючись на неї, в юридичній літературі триває спір щодо особи, яка вправі бути захисником у кримінальному провадженні, а до ВР України народними депутатами України вносяться проекти ЗУ щодо зміни кримінального процесуального законодавства в цій частині та надання права здійснення захисту так званому «іншому фахівцю у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги».

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЕФЕКТИВНОГО ЗАХИСТУ

2.1. Поняття міжнародно-правових стандартів та їх значення для правозастосовної діяльності

Процеси глобалізації та інтеграції міжнародних відносин, наближення правових систем, які зараз відбуваються у всьому світі, створюють сприятливі умови для поступового реформування національної правової системи та сприйняття Україною міжнародно-правових стандартів, які є показником демократичності внутрішнього законодавства будь-якої держави.

Ми давно звикли до використання правниками при спілкуванні таких словосполучень, як «міжнародно-правовий стандарт», «стандарти РЄ», «загальновизнані міжнародні норми та принципи», «загальновизнані норми та принципи міжнародного права», «імперативні норми міжнародного права», «загальновизнані норми міжнародних договорів», «універсальні норми міжнародного права», «загальні принципи міжнародного права», «норми, принципи і прецеденти міжнародного права» тощо. Проте, незважаючи на постійне застосування наведених термінів, вони викликають багато дискусій серед науковців, у тому числі й у контексті розкриття їх правового змісту, до того ж вчені відмічають виникнення певних методичних складнощів під час пошуків належної дефініції.

Свого часу О. Г. Волеводз підкреслювала, що питання про загальновизнані принципи та норми міжнародного права вже протягом тривалого часу є спірним в теорії як міжнародного, так й інших галузей права [46, с. 127]¹⁷. Невипадково у більшості вітчизняних практичних працівників – суддів, прокурорів, адвокатів – питання про те, що є міжнародно-правовим стандартом кримінальної процесуальної діяльності та як слід розуміти поняття «загальновизнані принципи міжнародного права», викликало складності та відсутність єдності у відповідях під час анкетування. Більшість із них

¹⁷ Див. також: Егоров С. Е. Права человека в уголовном процессе: международные стандарты и российское законодательство / С. Е. Егоров. – Москва. : Норма, 2006. – 224 с. – С. 9.

ототожнює ці поняття¹⁸.

Деякі вчені не вважають за необхідне конкретизувати сам термін «міжнародно-правовий стандарт», а до стандартів відносять різні міжнародні договори, ратифіковані всіма або більшістю держав [166]. Із цього приводу можна зауважити, що на даний час у світі нараховується понад півмільйона багатосторонніх та двосторонніх міжнародних договорів [67, с. 81-83]. Отже, очевидним є те, що далеко не всі вони містять міжнародно-правові стандарти.

Окремі вчені, навпаки, намагаються систематизувати міжнародно-правові стандарти, надати вичерпний їх перелік [17, с. 39], виступають з пропозицією створення кодифікованих джерел міжнародно-правових стандартів або принципів. Слід, проте, підтримати точку зору А. М. Талалаєва, який зазначає, що існують серйозні підстави для відсутності кодифікованого джерела. Перша підстава пов'язана з тим, що немає розробленої теорії загально-визнаних принципів і норм міжнародного права, неможливо сформулювати їх необхідні і достатні ознаки для виокремлення від іншого внутрішнього змісту міжнародного права. Інша – інтересами правозастосування. Зокрема, на Віденській конференції (1968 – 1969 рр.) було визнано недоцільним складання якого-небудь єдиного переліку, оскільки це могло б привести до неправильного ставлення до інших норм міжнародного права, що займають досить значуще місце в регулюванні міжнародно-правових відносин [282, с. 146].

Враховуючи відсутність єдності в поглядах вчених, зробимо спробу розглянути наведені вище поняття.

Так, С. В. Черніченко під принципами міжнародного права розуміє загально-визнані норми міжнародного права найбільш загального характеру. У свою чергу, загально-визнаними норми є тому, що майже всі члени міжнародної спільноти прямо чи опосередковано погодилися вважати їх для себе обов'язковими. Вони створюють своєрідний каркас міжнародного права [365, с. 13].

Інший науковець Є. Т. Усенко підкреслює, що принципи міжнародного права –

¹⁸ Згідно з результатами проведеного нами анкетування 84,09 % респондентів відповіли, що міжнародно-правові стандарти у галузі кримінального судочинства і загально-визнані принципи міжнародного права є синонімами (див. додаток В)

це перш за все його головні, найбільш загальні норми, що разом з тим відображають ідеї, які покладені в основу всієї системи міжнародного права [314, с. 49-50].

Уже згадуваний нами А. М. Талалаєв роз'яснює, що загальновизнані норми – це такі норми, які офіційно визнані всіма чи майже всіма державами незалежно від соціального устрою. Під загальновизнаними принципами міжнародного права автор розуміє найбільш важливі загальні, загальновизнані, імперативні норми міжнародного права [283, с. 5]. Отже, можна зробити висновок, що виходячи з позиції автора, загальновизнані принципи – це певна частина норм міжнародного права, які є найбільш загальними серед інших норм та мають імперативний характер.

Схожу позицію займає відомий вчений-фахівець у галузі міжнародного права І. І. Лукашук, який зазначає, що основні принципи сучасного міжнародного права – це його головні імперативні, універсальні норми, що виражають основні закономірності розвитку світової спільноти. Вони мають вищу юридичну силу й обов'язкові для всіх суб'єктів міжнародного права. Всі інші норми цього права повинні відповідати вказаним принципам. Загальновизнані принципи міжнародного права встановлюють міжнародні правові стандарти – єдині мінімальні норми та вимоги до правового регулювання суспільних відносин, у тому числі й у сфері функціонування правосуддя [148, с. 115].

Протилежну позицію висловлює Д. Є. Петров та зазначає, що термін «загальновизнані» повинен застосовуватися лише до принципів і норм міжнародного права та міжнародних договорів, які визнані такими не іншими державами, нехай навіть їх більшістю, а конкретно державою в особі представницьких законодавчих або виконавчих органів [190, с. 13]. Слід не погодитися з автором та наголосити, що норми та принципи міжнародного права є «загальновизнаними» саме тому, що акти, в яких вони зосереджені, мають пріоритетне значення для держав, які погодилися визнати їх такими у зв'язку з їх універсальністю та важливістю для всієї міжнародної спільноти, незалежно від позиції певної держави. Отже, можна констатувати, що мова повинна йти не стільки про кількість держав, що визнають ці норми або принципи, а про їх якісний показник, універсальність цих норм, їх значущість.

Досліджуючи загальновизнані принципи та норми міжнародного права, вчені намагаються знайти відмінності між цими двома поняттями, причому деякі науковці

вважають, що загально визнані принципи є абстрактними ідеями, звичаями, місять лише права людини [94, с. 19-20]. Наприклад, Г. І. Тункін, заперечуючи нормативну природу «загальних принципів права», робить висновок, що мають місце загальні правові поняття, логічні правила, прийоми юридичної техніки, що використовуються під час тлумачення та застосування як міжнародного, так і національного. Такі «принципи» не є нормативними, не встановлюють прав та обов'язків, але є необхідними для з'ясування співвідношення норм права та їх змісту [298, с. 177]. Натомість Б. Л. Зімненко виходить з того, що під загально визнаними принципами та нормами міжнародного права розуміються «загальнообов'язкові правила поведінки, які визнані більшістю держав, основним джерелом яких є міжнародний звичай» [104, с. 59]¹⁹.

У свою чергу Г. М. Вельямінов відзначає, що «під міжнародно-правовими принципами розуміються або окремі особливо важливі, принципіві норми міжнародного права, наприклад «*pacta sunt servanda*» (договори повинні виконуватися), або ж комплекси норм, що групуються навколо основного концептуального правила-принципу і конкретизують це правило, зокрема, принцип суверенної рівності і поваги до прав, властивих суверенітету» [36, с. 101].

У контексті розгляду сутності принципів міжнародного права слухною та такою, що заслуговує на підтримку, є точка зору С. В. Полениної, яка, виходячи з великої кількості принципів міжнародного права, пропонує поділити їх на наступні групи: 1) принципи-ідеї, які не породжують правовідносин, але закріплюють уявлення про належне (тим самим визначаючи загальний напрям регулятивної дії); 2) принципи загального характеру (наприклад, принцип дипломатичної недоторканності); 3) основні принципи, під якими доцільно розуміти історично обумовлені засадничі загальноприйняті норми, що виражають головний зміст міжнародного права, його характерні риси і що мають вищу, імперативну юридичну силу» [193, с. 20].

Загально визнані принципи міжнародного права можна розглядати як ядро правової системи, що в той же час служить орієнтиром розвитку самої системи. Вони значною мірою визначають нормативний характер міжнародного права, відводячи їм роль

¹⁹ Див. також: Толстых В. Л. Курс международного права : учеб. / В. Л. Толстых. – Москва : Волтерс Клувер, 2010 – 1056 с. – С. 227.

концептуального підґрунтя, сприйнятого цивілізованими націями як для міжнародного, так і для внутрішньодержавного права. У такому прояві вони є джерелом обов'язкової сили звичаєвого міжнародного права, яке, у свою чергу, є джерелом обов'язкової сили договірної міжнародного права [94, с. 26-27].

Слід звернути увагу на єдність вчених у підходах до того, чи повинні принципи бути закріпленими у нормах міжнародного права. Переважна їх більшість, незважаючи на специфічність загальновизнаних принципів міжнародного права, переконана, що вони повинні міститися у нормах міжнародного права, а деякі з них є навіть нормами-принципами.

Термін «імперативна норма міжнародного права», ймовірно, з'явився завдяки його закріпленню у Віденській конвенції про право міжнародних договорів [42]. Відповідно до ст. 53 Конвенції імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що носила б такий же характер.

Отже, вважаємо, що сам термін імперативна норма міжнародного права пов'язаний із відмежуванням їх від диспозитивних норм.

Для досягнення цілей нашого дослідження важливо також звернутися до визначення поняття «договір», що міститься у зазначеній Конвенції. Зокрема, «"договір" означає міжнародну угоду, укладену між державами в письмовій формі і регульовану міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, двох чи кількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування» (п. а ч. 1 ст. 2). Виходячи з наданого визначення, можна зробити висновок, що відповідно до Віденської конвенції учасниками міжнародного договору повинні бути, як мінімум, дві держави – суб'єкти міжнародного права. Двостороння угода, або договір, у яких одним з учасників є держава, а інший – юридична чи фізична особа, не є міжнародним договором у сенсі можливості створення міжнародного правового стандарту. Не вважається міжнародним договором й внутрішньодержавна угода.

У статті 5 Віденської конвенції зазначається, що вона «застосовується до будь-

якого договору, який є установчим актом міжнародної організації, без шкоди для відповідних правил цієї організації». Це важлива ремарка, яка має значення для визначення того, чи можуть устава, статuti та інші засновницькі документи міжнародних організацій містити норми міжнародного права, а отже, й міжнародно-правові стандарти (наприклад, Статут ООН).

Звернемо увагу на те, що Конституція України у ст. 9 розглядає як частину національного законодавства саме чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВР України. Проте Основний Закон не використовує терміни міжнародно-правові стандарти або принципи.

У цьому контексті зазначимо, що ст. 6 Конституції Грузії оперує дещо іншими поняттями. Зокрема, у ч. 2 ст. 6 закріплено: «Законодавство Грузії відповідає загально-визнаним принципам і нормам міжнародного права. Міжнародні договори та угоди, що не протирічать Конституції Грузії, мають превалюючу юридичну силу по відношенню до внутрішньодержавних нормативних актів» [123].

У ст. 3 Конституції Естонської Республіки наголошується: «Загальновизнані принципи та норми міжнародного права є невід'ємною частиною правової системи Естонії» [124, с. 2]. У ст. 8 Республіки Білорусь передбачається: «Республіка Білорусь визнає пріоритет загальновизнаних принципів міжнародного права та забезпечує відповідність їм законодавства» [124, с. 89]. Стаття 5 Конституції Болгарії проголошує: «Міжнародні договори, що були ратифіковані в конституційному порядку, опубліковані та набули чинності для Республіки Болгарія, є частиною внутрішнього права країни. Вони мають перевагу над тими нормами внутрішнього законодавства, що їм суперечать» [124, с. 121].

Стаття 8 Конституції Молдови містить положення, відповідно до якого «Республіка Молдова зобов'язується додержуватися Статуту Організації Об'єднаних Націй та договорів, однією із сторін яких вона є, будувати свої відносини з іншими державами на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Набуттю чинності міжнародним договором, що містить положення, які суперечать положенням Конституції, має передувати перегляд Конституції» [124, с. 194].

В Модельному КПК для держав – учасниць СНД, який був прийнятий на сьомо-

му пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав – учасниць СНД 17 лютого 1996 р. як рекомендаційний законодавчий акт, було зазначено, що в незалежній державі не повинні видаватися для застосування у сфері кримінального судочинства закони та інші акти, що суперечать загальноновизнаним принципам та нормам міжнародного права (ч. 4 ст. 4) [175].

Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини, прийнята 26 травня 1995 р. у Мінську, оперує поняттям «міжнародні стандарти в галузі прав людини» [121].

Отже, навіть наведені акти використовують різну термінологію, що підтверджує актуальність її вивчення та відшукування відповідей на проблемні питання.

Відомо, що будь-який договір складається з норм права. Отже, ми підходимо до розгляду співвідношення понять «принцип» і «норма» міжнародного права. У своєму дослідженні ми виходимо з того, що «загальноновизнана норма» є родовим, а «загальноновизнаний принцип» – видовим поняттями. Підтримуючи точку зору про обов'язковість закріплення загальноправових принципів міжнародного права у відповідних нормах, ми виходимо з того, що будь-який принцип є загальноновизнаною нормою міжнародного права, але не кожна норма може стати загальноновизнаним принципом міжнародного права. Такий підхід існує й в юридичній літературі [94, с. 19-20; 137; 375, с. 44; 162, с. 30-31]. Причому норми-принципи мають пріоритет над іншими нормами, оскільки більшість норм «формується під впливом або на розвиток того чи іншого принципу чи групи принципів і не повинна їм суперечити» [299, с. 36].

Фахівці в галузі міжнародного права висловлюють різні точки зору з приводу того, які саме принципи є загальноновизнаними. Найчастіше виокремлюють 10, закріплених у Статуті ООН [315], Декларації про принципи міжнародного права, що торкаються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН [68], Заключному акті наради з безпеки та співробітництва в Європі [100]: незастосування сили або погрози силою; мирне вирішення міжнародних спорів; невтручання у справи, що входять до внутрішньої компетенції держави; обов'язок держав співпрацювати одна з одною відповідно до Статуту ООН; рівноправність та самовизначення народів; суверенна рівність держав; сумлінне виконання державами обов'язків, що

впливають із міжнародного права; непорушність кордонів; територіальна цілісність держав; повага прав людини та її основоположних свобод [163, с. 106-107]²⁰. Зазначені принципи є фундаментальними, імперативними, визначають основу взаємовідносин між державами у всьому світі, їх порушення тягне за собою санкції з боку світової спільноти.

Не вдаючись до детального аналізу, адже це виходить за межі предмета нашого дослідження, зазначимо, що, на наш погляд, проблема виокремлення різних загально-визнаних принципів міжнародного права виникла у зв'язку з тим, що, по-перше, у світі відсутні єдині підходи до їх формування та, по-друге, вчені розглядають як загально-визнані принципи міжнародного права принципи галузей права. Отже, на наше переконання, доцільним є виокремлення загально-визнаних принципів міжнародного права та загально-визнаних галузевих принципів. Такий висновок можна зробити з огляду на те, що загально-визнані принципи міжнародного права формувалися приблизно в середині ХХ століття. За більш ніж 60-річну історію розвитку людства з того часу такі принципи розвивалися, причому не тільки у сфері співпраці держав на міжнародній арені, а й під час співпраці між державами певного регіону, між державами, але у різних галузях на рівні міністерств, відомств, організацій, у правоохоронній сфері, медицині, екології тощо. Це також пов'язано із формуванням системи загально-визнаних принципів у різних сферах. З огляду на сказане слід акцентувати увагу, як зазначалося вище, на фундаментальних, загально-визнаних принципах, що є підґрунтям міжнародної співпраці держав, та виокремити фундаментальні загально-визнані принципи окремих галузей права, в тому числі й кримінального процесуального, що містяться в нормах міжнародного права та є основою для формування міжнародно-правових стандартів у тій чи іншій галузі права [291; 136; 228]. Звичайно, що ці дві групи принципів не існуватимуть окремо. Загально-визнані галузеві принципи доповнюють принципи між-

²⁰ В юридичній літературі виокремлюються й інші загально-визнані принципи міжнародного права: неприпустимість свавілля під час тлумачення закону правозастосовником; визначеність, ясність, недвозначність правової норми; підтримання довіри громадянина до закону і дій держави; правова держава; рівність громадян перед законом; поділ влади; відповідність обмеження прав і свобод конституційно значущим цілям; справедливість і відповідність заходів юридичної відповідальності; баланс інтересів при встановленні форм застосування юридичної відповідальності; повага до гідності особистості як рівноправного суб'єкта у взаєминах із державою; неприпустимість надання зворотної сили закону, що обмежує права громадян, запроваджує або обмежує податки, впливає на кримінальну караність діяння; заборона надформалізму; презумпція невинуватості [14, с. 97-98].

народного права та існують у певній галузі права. Крім того, загальновизнаність передбачає загальнообов'язковість.

Підсумовуючи, додамо, що під загальновизнаними принципами міжнародного права доцільно розуміти історично обумовлені, визнані мировою спільнотою основоположні імперативні засади, що знайшли своє відображення у міжнародно-правових актах (договорах, статутах, деклараціях тощо), є обов'язковими для дотримання державами-учасниками, що гарантовано міжнародно-правовими засобами у випадках їх порушення.

Загальновизнані принципи міжнародного права у сфері кримінального судочинства – це історично обумовлені, визнані мировою спільнотою основоположні засади, що знайшли своє відображення у міжнародно-правових актах (договорах, статутах, деклараціях тощо), є обов'язковими або рекомендаційними для виконання чи дотримання та запровадження у національну правову систему держав-учасниць.

Досліджуючи поняття «загальні принципи права» та «загальновизнані принципи права», ми можемо зробити висновок, що перший із зазначених термінів використовується найчастіше в національному праві. Це підтверджують у своїх роботах вчені [375; 155; 65, с. 27]. Саме тому ст. 7 КПК України має назву «Загальні засади кримінального провадження». Поняття ж «загальновизнані принципи права» має виключно міжнародно-правову природу, оскільки «лише в цій системі мова може йти про визнання чи невизнання тих або інших ідей і нормативів різними державами» [289, с. 71]. Саме слово «загальновизнаний» говорить про те, що принципи або норми мають особливий статус, займають, як підкреслює З. Д. Єнікеєв, домінуюче положення в правовій системі [93, с. 72].

Що стосується поняття «універсальні норми міжнародного права», то з цього приводу слід погодитися з ґрунтовною позицією І. І. Лукашука, який зазначив, що це норми загального міжнародного права, які є обов'язковими для всіх суб'єктів. Існування таких норм, а також їх значення підкреслюється в універсальних міжнародних актах. У таких актах та в національному законодавстві вони зазвичай називаються «загальновизнаними нормами міжнародного права» [150, с. 136]. Отже, поняття «універсальні норми міжнародного права», «загальновизнані норми міжнародного права»,

«міжнародні норми універсального характеру», по суті, є синонімами. Такий підхід застосовується й щодо поняття «імперативні норми», або «імперативні принципи міжнародного права». Так, Г. І. Тункін свого часу з цього приводу наголошував, що до імперативних принципів слід віднести, по суті, всі основні загальноновизнані принципи сучасного міжнародного права [298, с. 140], а Р. Л. Бобров підкреслював, що у сучасному міжнародному праві загальноновизнані принципи міжнародного права – це норми вищі та імперативні, норми «універсального характеру» [21, с. 192-193].

Найчастіше саме на підставі загальноновизнаних принципів міжнародного права формуються міжнародно-правові стандарти кримінальної процесуальної діяльності. Отже, розглянемо поняття «міжнародно-правовий стандарт».

Якщо звернутися до довідкової літератури, то можна побачити, що під терміном «стандарт» розуміється норма, зразок, мірило [34, с. 1187]; документ, що встановлює для загального та багаторазового застосування правила, загальні принципи або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, із метою досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній галузі. Стандарт приймається в установленому порядку на основі консенсусу [178, с. 614-615]. Міжнародно-правові стандарти – це норми та принципи, що закріплюють стандартизовані правила поведінки суб'єктів міжнародного права у тих чи інших сферах міжнародного співробітництва [251, с. 615].

Цікавим є також, що 5 червня 2014 р. в Україні прийнятий ЗУ «Про стандартизацію». Незважаючи на те, що сфера його правового регулювання пов'язана з діяльністю по стандартизації переважно господарської діяльності (ч. 1 ст. 2), він містить визначення термінів, які можна використовувати в наукових дослідженнях, оскільки вони є загальними, без специфічних ознак, які дозволяли б відокремити відповідну діяльність у сфері технічного регулювання від стандартизації у інших сферах, що, на наш погляд, повинно сприйматися критично. Зокрема, у п. 20 ч. 1 ст. 1 вказаного ЗУ під стандартом розуміють нормативний документ, заснований на консенсусі, прийнятий визнаним органом, що встановлює для загального і неодноразового використання правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів та спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері [225].

По-різному підходять до розуміння цього терміна вчені. Зокрема, на думку

С. М. Ягофарова, міжнародні стандарти являють собою лише певні принципові положення, реальне втілення яких часто ускладнене їх лаконічним характером, що й створює певні труднощі у їх розумінні, а відповідно, і у практичному застосуванні. І якщо для європейської системи є характерною наявність спеціалізованого суду, то для універсальної системи стандартів подібний механізм відсутній [384, с. 20].

На переконання В. Д. Бринцева, міжнародно-правові стандарти – це установлені міжнародно-правовими актами певні мінімальні вимоги, дотримуватися яких зобов'язані всі держави у процесі національної законотворчості [25, с. 51]. Безумовною перевагою цього визначення є те, що у ньому вказується джерело, в якому цей стандарт, на погляд автора, повинен міститися, проте воно є неповним, оскільки, як відомо, міжнародно-правові стандарти можуть формувати й міжнародні судові установи.

Як зазначає І. І. Лукашук, принципи та норми закріплюють історично досягнутий правовий стандарт мирової спільноти, історично досягнутий рівень гуманізму [149, с. 109]. Отже, відомий вчений, по суті, ототожнює принципи та стандарти, зазначаючи, що стандарт обов'язково повинен відповідати вимогам гуманізму.

Натомість Є. Кубко вважає, що міжнародні стандарти – це встановлені нормами міжнародного права та відображені в рішеннях міжнародних юрисдикційних органів правила здійснення юридичної діяльності, які визнані національною або міжнародною правовою доктриною й обов'язкові для практичного застосування [135, с. 70]. Також автор запропонував при визначенні міжнародних правових стандартів в Україні взяти до уваги їх багаторівневу структуру. По-перше, той чи інший міжнародний правовий стандарт має бути зафіксований у нормах міжнародного права незалежно від того, має він обов'язковий, рекомендаційний або інформаційний характер. По-друге, цей стандарт має бути застосований у юрисдикційних органах, тобто в міжнародних судових або арбітражних інстанціях. І, по-третє, цей стандарт має бути пояснений і визнаний у наукових працях міжнародного рівня [135, с. 69-70].

Погоджуючись в цілому з методологічним підходом науковця та намаганням визначити поняття «міжнародно-правовий стандарт», зробимо декілька зауважень щодо їх ознак. Дійсно міжнародно-правовий стандарт є таким лише в тому випадку, коли він міститься у нормах міжнародного права. Проте слід зробити зауваження, що для

України ці норми відповідно до Конституції України (ст. 9) можуть стати частиною національного законодавства, якщо згода на їх обов'язковість надана ВР України. Зауважимо також, що стандарт може міститися в договорі, який не ратифікований Україною, проте сприйматися міжнародною спільнотою саме як міжнародно-правовий стандарт, до якого необхідно прагнути державі.

Також не завжди міжнародно-правові стандарти повинні бути визнані та роз'яснені у наукових працях. Адже у цій ситуації визнання чи невизнання норми міжнародно-правовим стандартом ставиться у залежність від суб'єктивного погляду науковця. Крім того, на наше переконання, спірною є вимога щодо використання стандарту в юрисдикційних органах (міжнародних судових або арбітражних інстанціях), адже він існує незалежно від такого застосування та не завжди потребує визнання у формі обов'язкового.

На думку Ю. В. Левеєва, міжнародні стандарти – особливі орієнтири захисту прав особи у кримінальному судочинстві. Під ними слід розуміти не тільки загально-визнані норми та принципи міжнародного права, а й міжнародні договори, а також численні норми рекомендаційних законодавчих актів [143, с. 124-125]. Схожу позицію займають й інші вчені: семіотичний аспект категорії «правовий стандарт» полягає в тому, що останній може розглядатися не тільки як окрема норма, а й як документ, який встановлює комплекс норм, правил, вимог щодо об'єкта стандартизації, в якому з метою добровільного багаторазового використання встановлюються характеристики об'єкта [125, с. 34].

В експертному звіті, що підготовлений в рамках проекту «Сприяння більш поширеному застосуванню міжнародних стандартів в галузі прав людини в процесі відправлення правосуддя в Республіці Білорусь», Л. В. Павлова пропонує наступне визначення міжнародних стандартів – це сукупність основоположних прав та свобод, що закріплені в міжнародно-правових документах, визнаних міжнародною спільнотою в цілому та через це обов'язкових для реалізації в правовій системі кожної держави. Міжнародні стандарти регламентуються в міжнародно-правових документах різної правової природи та юридичної сили [238, с. 216].

Група міжнародних експертів, які представляють відомі у світі неурядові органі-

зації – Міжнародна рада з політики у галузі прав людини [439], Міжнародна комісія юристів [438], Міжнародна служба з прав людини [440], визначають стандарти, як визнані на міжнародному рівні документи (інструменти) незалежно від того, чи є вони обов'язковими або рекомендаційними для держав. При цьому перші кодифікують правові зобов'язання («тверде право»), а інші пропонують рекомендації щодо здійснення і політики застосування («м'яке» право) [437].

Уявляється, що автори дуже широко розуміють поняття «міжнародний стандарт». Уже неодноразово зазначалося, що в світі існує багато міжнародних договорів, отже, сама назва «міжнародний договір» не повинна автоматично присвоювати договору статус міжнародного стандарту. Сам по собі договір не є стандартом. Доцільніше, на наш погляд, говорити про те, що міжнародні документи (у тому числі й договори) містять норми або сукупність норм, які можуть розглядатися (або розглядаються) як міжнародно-правові стандарти. Стандарт стає еталоном, зразком, коли він визнається таким багатьма державами, містить оптимальні, еталонні вимоги, уніфікує певні однорідні правовідносини.

Підтримку нашої точки зору можна знайти в юридичній літературі. Наприклад, М. В. Буроменський зазначає, що в основі існуючого підходу до міжнародних стандартів лежать міжнародно-правові норми з прав людини, а подальше формування стандартів не повинно виходити за межі форми прийняття міжнародних зобов'язань, які склалися в міжнародній практиці. Разом із тим саме якість стандарту повинна забезпечувати його безумовне застосування як основи для юридичної кваліфікації дії влад та урядів в державах. Таким чином, йдеться про стандарти як міжнародно-правові норми особливого роду, здатні служити меті глобального коректування соціально-політичного розвитку окремих держав за тими напрямками їх розвитку, котрі представляють найбільшу загрозу для демократичного розвитку суспільств і людства в цілому [27, с. 12-13, 15].

Вчені під міжнародно-правовими стандартами також розуміють норми, які базуються на загальних принципах міжнародного права і регулюють відносини, що складаються у ході їх реалізації у різних сферах кримінального судочинства [174, с. 199].

Зокрема, С. М. Ляхівненко зазначає, що під стандартами варто розуміти норми та

принципи, що приймаються у порядку, встановленому чинним законодавством [153, с. 667]. Автор вказує, що, говорячи про міжнародні правові стандарти з онтогносеологічних та функціональних позицій, варто вказати, що: а) під ними, насамперед, розуміються єдині принципи та норми щодо поведінки суб'єктів права як в універсальних, так і в регіональних правових актах; б) вони є оптимальними юридичними вимогами стосовно правових систем держав-учасниць міжнародного співтовариства; в) відображають найкращі правові досягнення міжнародного права та співробітництва держав-членів універсальних і регіональних міжнародних міжурядових організацій; г) фіксуються у відповідних джерелах права у вигляді принципів і норм права; г) об'єктивізуються через основні джерела міжнародного права; д) вони виступають обов'язковими вимогами для держав-учасниць міжнародних договорів, що містять такі правові стандарти; е) є основою для узгодження міжнародного і національного права [153, с. 667]. Однак не можна повністю погодитися із підходом автора. В своєму дослідженні ми виходимо із зворотного, тобто того, що саме норми та принципи, що містяться в міжнародних актах, створюють, формують міжнародні стандарти. Проілюструвати цю точку зору можна на такому прикладі. У підручнику з кримінального процесу відомих російських авторів О. Смірнова та К. Калиновського зазначається, що до загальновідомих міжнародно-правових норм, що стосуються кримінального процесу, слід віднести норми, що встановлюють: 1) недопустимість застосування у кримінальному процесі тортур, жорстоких, нелюдських або таких, що принижують людську гідність, видів поводження або покарання, право на гуманне ставлення і повагу до гідності особи; 2) недопустимість довільного арешту або тримання під вартою; 3) право заарештованого чи затриманого на судову перевірку законності арешта або затримання тощо [259, с. 45].

Автори використовують термін «загальновізані міжнародно-правові норми», що стосуються кримінального процесу. Норми, про які йдеться, містяться в багатьох міжнародно-правих документах, іноді такі норми є навіть ідентичними за змістом. Зокрема, це ст. 3, 5 та 6 КЗПЛ [119], Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [120], Звід принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким

чином [236], ст. 9 МПГПП [171] тощо. Отже, це дозволяє зробити висновок про те, що норми міжнародного права, що регулюють певні однорідні вимоги щодо поведінки з особою, яка потрапила до орбіти кримінального судочинства, вимоги до поведінки посадових осіб органів охорони правопорядку щодо надання правової допомоги у кримінальному провадженні, оскарження арешту чи затримання до суду тощо, формують міжнародно-правові стандарти кримінальної процесуальної діяльності.

В юридичній літературі можна зустріти й інший підхід до розуміння міжнародних стандартів. Зокрема, під цим терміном розуміються загальні правила, єдині вимоги, які ставляться до тих чи інших нормативних основ і правозастосовної практики з точки зору міжнародного права; певний правовий рівень, нижче якого держави опускаються не мають права. Також вченими виокремлюються такі загальні ознаки, що характеризують поняття «стандарт»: 1) його нормативне закріплення; 2) встановлення певного рівня вимог або гарантій залежно від сфери застосування даного стандарту; 3) еталонний характер, тобто стандарт є орієнтиром для зіставлення з ним інших подібних об'єктів [383, с. 19]. Наведений ракурс розгляду міжнародно-правових стандартів не позбавлений раціонального сенсу.

Схожа позиція у інших вчених, які визначають, що міжнародні стандарти – це установлені міжнародно-правовими актами певні мінімальні вимоги, яких зобов'язані дотримуватися у процесі національної законотворчості всі держави [252, с. 263]; це «нормативний мінімум», відступати від якого держава може тільки у формі перевищення або конкретизації [164, с. 363]. Наприклад, С. М. Оганесян розглядає стандарти як «норми сучасного міжнародного права, що передбачають такі загальнодемократичні вимоги й обов'язки держав, які вони повинні з урахуванням особливостей свого суспільного ладу, національного розвитку тощо конкретизувати у своїх системах» [186, с. 18-21].

Слід підтримати думку В. С. Нерсесянца, який зазначає, що міжнародний стандарт за своїми змістовними якостями є такою моделлю поведінки, яка відображає фундаментальні та загальні для міжнародного співтовариства у цілому або окремих груп держав правові цінності, засновані на принципі визнання і дотримання прав людини й основних свобод, а також на вимогах верховенства права і панування закону [245,

с. 94]. Отже, стандарт як модель поведінки може міститися в багатьох міжнародно-правових документах, нормах різних міжнародно-правових договорів.

Міжнародні стандарти в галузі кримінального процесуального законодавства – це обов’язкові для держав, які йдуть шляхом демократичних перетворень, правила поведінки з людьми, а також нормативне врегулювання необхідності гарантування всім особам, які знаходяться на території конкретної держави, прав і свобод, встановлених міжнародно-правовими актами [151, с. 201].

На думку В. М. Баймуратова, підписання двома та більше державами міжнародних угод із переважного кола питань міжнародних відносин, їх легалізація та реалізація – це процес розробки, визнання, прийняття на себе зобов’язань із виконання та реалізації міжнародних правил поведінки, що мають нормативний, типологічний, стереотипний характер і внаслідок своєї обов’язковості, повторюваності та передбачуваності стають міждержавними, а в широкому розумінні – міжнародними стандартами [15, с. 20-21].

Інший науковець В. Г. Буткевич пов’язує існування міжнародних стандартів лише з правами людини та вказує, що міжнародні стандарти слід розглядати як такі, що регламентують права і свободи людини в конкретній сфері її життєдіяльності, визначаючи, в який спосіб загальноновизнані норми міжнародного права можуть бути там застосовані і які зобов’язання держави можуть чи мають брати на себе для забезпечення прав людини, якими міжнародними гарантіями підкріплені ці права і свободи, ступінь обов’язковості закріплення їх вимог у національних правових актах тощо [28, с. 208]. Схожу позицію займає В. Третьякова, яка пропонує як міжнародно-правові стандарти розглядати «проголошені чи встановлені універсальними та спеціальними міжнародно-правовими актами: права та свободи людини; принципи забезпечення та захисту прав та свобод людини; норми, що закріплюють і розвивають принципи прав людини; норми, які встановлюють права та свободи людини й гарантії цих прав, а, крім того, правові механізми їх забезпечення та захисту; вимоги та рекомендації, що зорієнтовані на забезпечення та захист прав людини, а також спрямовані на встановлення системи гарантій та надання гарантій щодо забезпечення та захисту прав людини; система відповідальності та санкції, передбачені за порушення, недотримання, незабезпечення».

чення прав людини» [292, с. 137].

Отже, аналіз наведених точок зору вчених яскраво ілюструє відсутність єдності у підходах до розуміння міжнародно-правових стандартів: одні вчені визначають їх через поняття «права людини», інші ототожнюють із нормами чи принципами міжнародного права, міжнародними договорами, треті вважають, що це певні правила поведінки або зразки чи вимоги до національного законодавства.

Вбачається, що на процеси формування міжнародних стандартів впливають глобальні тенденції інтернаціоналізації міжнародного життя та інтеграції правових систем. Як зазначив М. Баймуратов, вони опосередковано впливають на внутрішньодержавні й міждержавні відносини, з урахуванням чого суб'єкти міжнародного права розробляють стандартизовані правила поведінки і визнають їх юридично обов'язковими [16].

Із цього приводу додамо, що слід погодитися з відомим вітчизняним вченим-фахівцем у галузі міжнародного права М. В. Буроменським у тому, що зародження норм-стандартів у міжнародному праві пов'язане з прагненням сформулювати в міжнародній практиці певні політико-юридичні орієнтири, розраховуючи на їх послідовне широке визнання у світі [27, с. 12-13]. Дійсно, нагальна потреба у формуванні міжнародно-правових стандартів, у тому числі й у кримінальному судочинстві, постала перед світовою спільнотою у ХХІ столітті, коли держави гармонізують своє законодавство із загальноновизнаною міжнародною практикою, відбувається активна міжнародна співпраця, майже всі держави визнають загальноновизнані принципи міжнародного права, на яких будують своє існування та міжнародну співпрацю. Прояв загальнообов'язковості міжнародно-правових стандартів на внутрішньодержавному рівні не свідчить про обмеження суверенітету держави, оскільки не визнається нею вимушено, а сама держава добровільно погоджується взяти на себе зобов'язання.

Вважаємо за потрібне підтримати також точку зору Л. В. Ульяшиної, яка підкреслює, що стандарти дозволяють «вимірювати» права людини, наповнювати їх нормативно-правовим змістом, перетворювати норми з декларації на робочий інструментарій юриста [313, с. 56]. Отже, роль міжнародних стандартів у кримінальному провадженні, особливо, коли це стосується захисту, складно переоцінити, адже вони є правовим та соціальним орієнтиром, до якого має прагнути суспільство та держава.

Генеральна Асамблея ООН прийняла перелік керівних принципів щодо встановлення міжнародних стандартів у галузі прав людини. Документи, що формулюють такі стандарти, мають: а) узгоджуватися з існуючим зводом міжнародно-правових норм у галузі прав людини; б) носити фундаментальний характер і базуватися на притаманних особі гідності та цінностях; в) бути досить чіткими, щоб служити джерелом прав і зобов'язань, які піддаються визначенню та здійсненню; г) передбачати, де це доцільно, реалістичний та ефективний механізм здійснення, включаючи системи представлення доповідей; е) користуватися широкою міжнародною підтримкою [442].

Як уже зазначалося, у світі вже сформовано багато міжнародно-правових стандартів. Їх можна класифікувати за різними критеріями: 1) за суб'єктами створення (всесвітні (або універсальні), регіональні (стандарти РЄ, ЄС, ОБСЄ)); 2) за галузевою приналежністю: конституційно-правові; кримінальні процесуальні (дотримання прав підозрюваного, обвинуваченого; поводження із затриманим; ефективного захисту тощо); кримінально-правові; цивільно-правові тощо; 3) за формою закріплення: ті, що містяться у міжнародних договорах, актах міжнародних організацій, формулюються міжнародними судовими установами (зокрема, ЄСПЛ); 4) за юридичною значимістю: формально необов'язкові або декларативні; рекомендаційні («м'яке право»; обов'язкові); 5) за ступенем визначеності: абсолютно визначені; відносно визначені [153, с. 669; 199, с. 262; 275].

Значення міжнародно-правових стандартів для національної правової системи полягає в тому, що вони є взірцем, еталоном, «нормативним об'єктом віднесення» [53, с. 176], орієнтиром під час реформування кримінального судочинства, який вказує його шляхи. Крім того, якщо вони є частиною національного законодавства (надана згода на їх обов'язковість ВР України), то підлягають безпосередньому застосуванню у правозастосовній практиці.

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що міжнародно-правові стандарти кримінальної процесуальної діяльності – це закріплені у нормах міжнародного права або сформульовані в рішеннях міжнародних судових установ, визнані міжнародною спільнотою мінімальні вимоги, що мають імперативний або рекомендаційний характер для держави та визначають вектор розвитку національного законодавства.

Ознаками міжнародно-правових стандартів кримінальної процесуальної діяльності є те, що вони: 1) знаходять свій прояв у зовнішніх формах; 2) є універсальними; 3) спрямовані на формування взірців, еталонів, мінімальних вимог, що являють собою «уявлення про належне, про те, як повинно бути» [105, с. 45]; 4) здійснюють регулятивну, праводоповнюючу, інформаційно-контролюючу, реформаційно-орієнтуючу функції (є масштабом, критерієм, завдяки якому здійснюється вимір зобов'язань, які взяла на себе держава); 5) визначають змістовний характер системи права держави та напрями її подальшого розвитку.

2.2. Міжнародно-правові стандарти, що спрямовані на сприяння реалізації права на захист у кримінальному провадженні та забезпечення його ефективності

У світі вже сформована ціла система міжнародних документів, що містять норми та принципи, які визнаються міжнародною спільнотою, суддями, юристами, фахівцями в галузі права багатьох країни як міжнародно-правові стандарти кримінальної процесуальної діяльності, у тому числі й у сфері забезпечення ефективного захисту. Її складовими передусім виступають: ЗДПЛ [99]; МПГПП [171]; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [172]; Факультативний протокол до МПГПП [353].

Окрім названих, основними міжнародно-правовими документами, які містять стандарти ефективного захисту у кримінальному провадженні, є Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (затверджені I Конгресом ООН з профілактики злочинності і поводження з в'язнями 30.08.1955 р.) [173]; Зведення принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином, прийняте Резолюцією 43/173 Генеральної Асамблеї від 09.12.1988 р.; Резолюція (78) 8 Комітету міністрів про юридичну допомогу та консультації від 02.03.1978 р. [235]; Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), прийняті Резолюцією 40/33 Генеральної Асамблеї від 29.11.1985 р., [168]; Основні принципи, що стосуються ролі юристів [189]; Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII конгресом ООН по запобіганню злочинності 01.08.1990 р. [188]. У формуванні міжнародно-правових стандартів захисту також

важливу роль відіграло прийняття 26.05.1995 р. у Мінську Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини [121].

Разом із тим загальноновизнаним є й те, що провідне місце у створенні міжнародно-правових стандартів кримінальної процесуальної діяльності (у тому числі й стандартів ефективного захисту) посідає вже названа нами КЗПЛ, яка містить положення, що мають принципове значення для регламентації кримінального провадження та суттєво вплинули на зміст багатьох новел, включених до чинного КПК України. Саме тому, на нашу думку, КЗПЛ заслуговує на особливу увагу.

Ратифікація ВР України 17.07.1997 р. КЗПЛ стала новим етапом у реформуванні національного кримінального судочинства. Відповідно до п. 1 ЗУ «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [224] Україна визнає обов'язковою юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення та застосування КЗПЛ [218].

Дане положення означає, що конвенційні норми, дотримуватися яких зобов'язалася Україна, існують в органічній єдності з рішеннями ЄСПЛ, а їх практичне втілення в законодавчих і правозастосовних внутрішньодержавних заходах здійснюється саме в такому вигляді.

Крім цього, визнання Україною юрисдикції ЄСПЛ з питань тлумачення і застосування КЗПЛ передбачає, що для суду, який здійснює кримінальне провадження, обов'язковою буде та мотивувальна частина рішень по конкретних справах, в якій викладаються правові позиції ЄСПЛ, тобто ці правові позиції повинні напряду впливати на формування правових позицій національних судових органів. У той же час слід враховувати, що використання рішень ЄСПЛ як засобу конкретизації положень КЗПЛ на практиці має відбуватися в суворій відповідності до останньої.

Неможливо не помітити, що нині в Україні явно простежується тенденція до все більшого врахування положень КЗПЛ і рішень ЄСПЛ у судовій практиці. Слідуючи прикладу інших європейських країн, що належать як до англосаксонської, так і континентальної правової сім'ї, українська правова система поступово робить свій вибір на користь забезпечення прямої дії рішень ЄСПЛ у внутрішньому праві, посилюючи тим

самим їх вплив на розвиток правової системи в цілому.

Необхідно відзначити, що хоча ЄСПЛ не використовує в рішеннях термін «стандарт», ми підтримуємо точку зору Е. С. Алісієвич, яка вважає, що ЄСПЛ формулює саме міжнародно-правові стандарти на основі таких ознак: 1) багаторазовість повторення ЄСПЛ один раз висловленої позиції стосовно певного права, гарантованого КЗПЛ; 2) використання ЄСПЛ для позначення своєї позиції таких словосполучень, як «Суд нагадує ...», «Суд повторює ...» та ін; 3) оскільки правові стандарти ЄСПЛ лежать в основі аргументації, вони завжди містяться в мотивувальній частині, яка іменується «питання права». Результатом тлумачення ЄСПЛ положень КЗПЛ і протоколів до неї є правові стандарти суду у вигляді «загальних правил, підтверджених багаторазовим застосуванням, що склалися в результаті тлумачення судом норм КЗПЛ і протоколів у процесі розгляду скарг на порушення прав і свобод людини, гарантованих КЗПЛ і доповнюючими її протоколами. Сукупність правових стандартів ЄСПЛ на основі процедури тлумачення щодо всіх прав і свобод людини, закріплених в КЗПЛ та протоколах, утворює систему правових стандартів» [5, с. 75-76].

Аналіз вищевказаних міжнародно-правових документів, узагальнення практики ЄСПЛ дозволив поділити міжнародно-правові стандарти, що сформувалися для сприяння реалізації права на захист, на наступні групи: 1) стандарти, які покликані для сприяння ефективності здійснення захисту безпосередньо самим обвинуваченим; 2) стандарти, які допомагають здійсненню ефективного захисту захисником; 3) стандарти, які розроблені для ефективного захисту, який здійснюється стороною захисту (коли захист здійснюється спільно обвинуваченим та захисником); 4) стандарти, що містять вимоги до держави або її органів та покладають на них обов'язки забезпечити можливість здійснення ефективного захисту.

Хочеться також зазначити, що, виокремлюючи такі групи стандартів, ми підкреслюємо, що вони не існують окремо одна від одної, а лише в їх сукупності здатні забезпечити ефективний захист.

Зазначені групи стандартів можна поділити на певні складові. Зокрема, до *першої групи* стандартів, дотримання яких сприяє ефективності здійснення захисту безпосередньо самим обвинуваченим, належать: 1) своєчасність та оперативність поінфор-

мованості зрозумілою мовою про: надані законом права, причини арешту; право зберігати мовчання (не давати показання щодо себе); користуватися правовою допомогою захисника, у тому числі й безоплатно; право на вільний вибір захисника; на добровільну, свідому, розумну відмову від правової допомоги захисника; обсяг (характер) обвинувачення; сукупність доказів, які покладені у підґрунтя обвинувачення [206]; право на перекладача (якщо потрібно – його заміну) та письмовий переклад мовою, якою обвинувачений володіє, принаймні документів, під якими він ставить свій підпис; 2) участь у судовому розгляді, у тому числі особиста присутність обвинуваченого у залі судового засідання, або участь у режимі відеоконференції, що дозволить реалізувати весь комплекс наданих прав, зокрема, й права на отримання вмотивованого рішення, права на оскарження, права на допит свідків захисту та обвинувачення.

До другої групи стандартів, слідування яким сприяє здійсненню ефективного захисту захисником, відносяться принаймні наступні: 1) належна кваліфікація адвоката; 2) обов'язок захисника провадити доказову діяльність (активний захист); 3) добросовісність виконання адвокатом своїх обов'язків; 4) розумна незалежність адвоката від держави; 5) обов'язкова присутність захисника на слуханнях (у залі судового засідання); 6) дотримання захисником встановлених законом процесуальних строків у кримінальному провадженні та оскарження порушення встановлених строків іншими учасниками; 7) особиста перевірка захисником добровільності відмови від призначеного захисника, а також роз'яснення обвинуваченому його прав і можливих наслідків відмови від захисника.

До третьої групи стандартів, які повинні забезпечувати ефективний захист стороною захисту, можна віднести: 1) прискорення моменту доступу обвинуваченого до захисника; 2) безперешкодність та конфіденційність спілкування обвинуваченого із захисником; 3) достатність часу та можливостей для підготовки захисту; 4) збирання доказів, які спростовують обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність (у тому числі й можливість виклику та допиту свідків і експертів у суді).

До четвертої групи стандартів, що містять вимоги до держави (або її органів), належать: 1) обов'язок держави забезпечити реальний (не ілюзорний чи формальний)

захист підозрюваного, обвинуваченого, оскільки само по собі призначення захисника не забезпечує надання ефективної правової допомоги. Враховуючи незалежний характер адвокатури, держава може втручатися в діяльність захисника лише з метою забезпечення розумного балансу між інтересами правосуддя та інтересами конкретного обвинуваченого; 2) обов'язок надати стороні захисту час та можливості для здійснення ефективного захисту.

Розглянемо більш детально виокремлені нами стандарти. Зокрема, як було зазначено вище, *першу групу* складають стандарти, дотримання яких сприяє ефективності здійснення захисту безпосередньо самим обвинуваченим. ЄСПЛ неодноразово наголошував на тому, що затримуваній особі завжди слід повідомляти про причини арешту чи затримання, а також про її права, у тому числі про право на адвоката. Осіб, узятих під варту, потрібно в найкоротші строки сповіщати про всі обвинувачення, висунуті проти них. Ця інформація необхідна, щоб людина змогла оскаржити законність арешту чи затримання, а в разі пред'явлення обвинувачень – почати готуватися до захисту [429; 390; 271; 441].

Всі затримані мають одержати таку інформацію, на підставі якої вони будуть у змозі оскаржити законність їх затримання. ЄСПЛ наголошує, що будь-яка особа має право подати скаргу з метою отримання негайного рішення про правомірність свого затримання, а також не може ефективно скористатися цим правом, якщо їй негайно й у достатньому обсязі не повідомили причин, з яких її позбавили свободи [429].

У справі «Нечипорук та Йонкало проти України» [271] ЄСПЛ зауважив, що кожна затримана особа має бути повідомлена простою, непрофесійною, зрозумілою для неї мовою про основні юридичні та фактичні підстави її затримання, щоб вона мала можливість, якщо вважатиме за потрібне, звернутися до суду з оскарженням законності затримання.

ЄСПЛ також зазначає, що інформація повинна надаватися одразу після того, як людину було позбавлено її свободи або ж як тільки це стане можливим, тобто негайно. Проте ЄСПЛ не встановив єдиних правил до параметрів прийнятих часових рамок надання інформації, бо розглядав цей аспект у невеликій кількості справ.

Так, у справі «Кабулов проти України» [266] заявник був заарештований задля

його депортації, і ЄСПЛ постановив, що 40-хвилинна затримка в його інформуванні про підстави арешту сама по собі не означала можливого порушення ст. 5 (2) КЗПЛ. Натомість у справі «Сааді проти Сполученого Королівства» [426] ЄСПЛ виявив порушення ст. 5 (2) КЗПЛ, оскільки заявника, який прагнув політичного притулку, поінформували про причини його затримання в центрі тимчасового перебування лише через 76 годин. Більше того, ЄСПЛ навіть демонстрував особливу гнучкість у рішеннях по справах, які стосувалися розслідування можливої терористичної діяльності, та висловлював позицію, що на початку затриманого можна поінформувати про загальний характер обвинувачень проти нього, а більш детальні відомості слід надати йому незабаром [406].

Відповідно до ст. 5 (2) КЗПЛ ЄСПЛ стримано ставиться до коротких затримок у наданні інформації, але тільки у разі наявності особливостей і складнощів у конкретній справі. Як правило, інформація про підстави арешту повинна надаватися заарештованому одразу після арешту.

Отже, говорячи про своєчасність поінформування затриманої або заарештованої особи, можемо констатувати, що ЄСПЛ наголошує на важливості надання необхідної інформації про основні юридичні та фактичні підстави її затримання, по-перше, негайно і, по-друге, простою, непрофесійною, зрозумілою їй мовою.

На думку суддів ЄСПЛ, своєчасне інформування також полягає в тому, що кожному заарештованому чи затриманому слід повідомляти про його право на допомогу адвоката, обраного ним самим або призначеного, причому відразу ж у момент арешту чи затримання, до початку допиту, а також при пред'явленні обвинувачень. Так, у справі «Пановіц проти Кіпру» неповнолітній заявник був заарештований у зв'язку з пограбуванням і вбивством. Він був допитаний поліцією без адвоката та за відсутності свого опікуна, під час допиту затриманий зізнався у злочинах. Уряд стверджував, що органи держави були готові дозволити заявникові в будь-який час скористатися його правом на отримання правової допомоги, якби він про це попросив. ЄСПЛ постановив, що держава зобов'язана була надати заявникові необхідну інформацію для отримання доступу до правової допомоги і що пасивний підхід до цього зобов'язання порушив ст. 6 КЗПЛ. Таким чином, ЄСПЛ вирішив, що влада мала «активно забезпечити» усві-

домлення заявником його права на допомогу та на безоплатну правову допомогу, а також права зберігати мовчання [423].

Інформування також передбачає повідомлення особі про її право на вільний вибір захисника. Це є дуже важливим стандартом ефективного захисту, оскільки вільність вибору захисника ЄСПЛ вважає основним елементом права на юридичну допомогу. Так, ЄСПЛ у справі «Пакеллі проти Німеччини» з'ясував, що адвокату заявника було відмовлено в допуску до слухання справи в суді другої інстанції, оскільки він брав участь у процесі як захисник іншого обвинуваченого. Виходячи з конкретних обставин справи, ЄСПЛ визнав, що було порушення ст. 6 (3) (с) КЗПЛ [422].

У той же час, на думку ЄСПЛ, право вільного вибору захисника не є абсолютним. Пояснюється це тим, що держава має право регламентувати доступ адвокатів до суду, а іноді забороняти це певним особам. У справі «Попов проти Росії» ЄСПЛ зазначив, що, незважаючи на важливість довірливого характеру відносин між адвокатом і його клієнтом, право на вибір власного адвоката не може розглядатися як абсолютне. Він вважає, що суд може дозволити обвинуваченому, щоб його нарівні з адвокатом представляв близький родич або інша обрана ним особа. Однак ЄСПЛ наголошує, що це право є дискреційним. Саме внутрішньодержавні суди забезпечують у кожному конкретному випадку належний захист підсудному та приймають рішення про те, чи повинен бути наданий дозвіл на представництво інтересів підсудного близькими родичами. Саме з таких міркувань ЄСПЛ зробив висновок про те, що відмова суду першої інстанції в допуску в судовий процес дядька заявника як його представника, у той час як його інтереси були представлені адвокатом за його вибором, не привів до порушення його прав, гарантованих ст. 6 (3) (с) КЗПЛ [77].

Із тексту ст. 6 (3) (с) КЗПЛ стає очевидним, що підозрюваний або обвинувачений має право на адвоката, обраного на власний розсуд, якщо він сам платить за його послуги на приватних засадах. Зокрема, про це йде мова у справі «Кемпбелл і Фелл проти Великої Британії», в якій ЄСПЛ підкреслив, що обвинувачений має право користуватися послугами захисника за своїм вибором, якщо у нього в розпорядженні є для цього достатньо фінансових коштів [396]. Отже, право на вибір адвоката може підлягати обмеженням при наданні безоплатної правової допомоги, хоча органи держави при

призначенні захисника мають керуватися іншими міркуваннями «за наявності дотичних і достатніх підстав вважати, що це є необхідним в інтересах правосуддя» [401].

Разом із тим, якщо звернутися до ст. 3 КЗПЛ, виникає питання, а чи має право обвинувачений обирати на власний розсуд захисника серед тих, які надають таку допомогу безоплатно? На наш погляд, слід позитивно відповісти на це питання. Особа, яка обирає захисника за рахунок держави також повинна мати право це робити на власний розсуд, тобто у змозі вибрати серед тих, хто надає правову допомогу безоплатно. Такий висновок зроблено на підставі узагальнення практики надання безоплатної правової допомоги. Зокрема, під час кримінального провадження підозрюваний звернув увагу на те, що захисника для нього обрав слідчий, який під час переговорів із Центром надання безоплатної правової допомоги просив надати конкретного захисника та охарактеризував його як «лояльного до слідства». Причому на заперечення підозрюваного про те, що він бажає мати об'єктивного та неупередженого захисника, пояснив, що підозрюваний не має права обирати захисника за призначенням на власний розсуд.

Інформування особи у кримінальному провадженні передбачає не тільки роз'яснення їй права на вільний вибір захисника, а й належне поінформування її про право на відмову від послуг адвоката. ЄСПЛ наголошує, що, хоча особа може добровільно відмовитися від захисника, така відмова від права повинна бути недвозначно встановлена та супроводжуватися мінімальними гарантіями, порівняними з її значенням. Разом із тим ЄСПЛ у ряді рішень сформулював стандарт «добровільної, свідомої і розумної відмови» від допомоги захисника [413; 400].

Зокрема, у справі «Піщальніков проти Росії» [76] ЄСПЛ наголосив, що відмова від адвоката має бути не лише добровільною, а й являти собою свідомий та умисний відступ від права. Перед тим, як стверджувати, що обвинувачений своєю поведінкою дав зрозуміти, що відмовляється від важливого права, захищеного ст. 6 КЗПЛ, необхідно показати, що він був у змозі належною мірою передбачити можливі наслідки такої своєї поведінки. На думку ЄСПЛ, факт належної відмови від права на адвоката не можна установити на основі лише того, що обвинувачений після його поінформування про права надалі відповідав на запитання поліції.

У практиці ЄСПЛ є приклади недобровільної відмови від правової допомоги.

Так, у справі «Боротюк проти України» ЄСПЛ визнав порушення ст. 6 (3) (с) КЗПЛ, в якій адвоката не було допущено до заявника за відсутності відмови затриманого від адвоката, запрошеного його рідними. ЄСПЛ вказав, що заявник відмовився від свого права на юридичну допомогу, знаходячись в особливо уразливому становищі, не розуміючи правових нюансів характеристики злочину, який йому інкримінували (і який з часом змінився із нанесення ушкоджень, які призвели до смерті, на навмисне вбивство). Нарешті, ЄСПЛ не забув про те, що заявник відмовився від своїх показань відразу, як тільки отримав доступ до адвоката, та ніколи не повторював їх пізніше. З урахуванням цих міркувань ЄСПЛ зробив висновок про те, що в даному випадку не було прямої відмови заявника від свого права на правову допомогу. Не було й інших вагомих причин для обмеження його права на юридичну допомогу. Таким чином, влада була зобов'язана надати заявнику доступ до адвоката з моменту його першого допиту у відділі міліції, що не було зроблено [263].

Наступною складовою своєчасного поінформування обвинуваченого є його інформування про право на безоплатний усний переклад і переклад документів, який сприяє можливості здійснювати ефективний захист. Слід вказати, що у КПК України закріплені важливі гарантії дотримання прав обвинуваченого, який не володіє мовою кримінального судочинства (ст. 29 КПК України). Проте на практиці залишається невирішеним питання щодо того, які саме документи повинні бути вручені обвинуваченому в перекладі мовою, якою він володіє. Закон передбачає переклад судових рішень, якими суд закінчує судовий розгляд по суті. Переклад інших процесуальних документів кримінального провадження, надання копій яких передбачено КПК України, здійснюється лише за клопотанням обвинуваченого (ч. 3 ст. 29 КПК України).

Із цього приводу ЄСПЛ дає значно ширше тлумачення та наголошує на тому, що будь-яка особа, що не розуміє і не володіє офіційною мовою країни, має право на безкоштовну допомогу усного перекладача після арешту, у тому числі під час допиту [412]. Перекладач має бути незалежним від влади. Крім того, влада забезпечує переклад основних документів, необхідних для гарантії справедливості судового розгляду [414], у тому числі протоколів, які вимагають *підпису обвинуваченого* (курсив наш – М. М.). Це важливо не тільки щодо осіб, які не говорять мовою судочинства, а й щодо

тих, хто не читає на ній (навіть якщо і говорить). Право на допомогу перекладача та переклад документів також поширюється на осіб з обмеженими можливостями, у тому числі з порушеннями зору та слуху.

Отже, згідно із позицією ЄСПЛ обсяг безкоштовного для обвинуваченого права на переклад не обмежується якимись конкретними процесуальними діями або переліком документів: «...У контексті права на справедливий судовий розгляд, передбаченого ст. 6 (3) (е) КЗПЛ, означає, що обвинувачений, який не розуміє мови, що використовується в суді, або не розмовляє нею, має право на безоплатну допомогу перекладача для письмового або усного перекладу всіх документів чи заяв по порушеній проти нього справі, що необхідні йому для розуміння того, що відбувається, та гарантування його права» [414].

У зазначеній справі, а також справі «Озтюрк проти Німеччини» ЄСПЛ визнав порушення права на безоплатну допомогу перекладача у випадку, коли після надання перекладача за рахунок держави особі, яка притягалася до відповідальності, суд зобов'язав її відшкодувати витрати за послуги перекладача [74].

У справі «Кускані проти Великої Британії» ЄСПЛ визнав порушення ст. 6 (1) КЗПЛ у поєднанні із ст. 6 (3) (е) КЗПЛ у випадку, коли обвинувачений, який мав проблеми з розумінням мови судочинства, не був представлений перекладачем в суді під час його заяви про визнання вини у вчиненні серйозного злочину, при цьому адвокати повідомляли про такі проблеми, як і про проблеми у спілкуванні адвоката із заявником. При цьому ЄСПЛ зазначив, що «головним охоронцем справедливості судового розгляду був суддя, який розглядав справу і був явно в курсі реальних труднощів, що могли виникнути у заявника за відсутності перекладача» [402].

Отже, пропонуємо привести чинний КПК України у відповідність до вимог, які висуває ЄСПЛ при вирішенні цих питань.

Як вже зазначалося вище, підозрюваний (обвинувачений) повинен бути поінформованим про своє право зберігати мовчання. ЄСПЛ наголошує на тому, що всім підозрюваним у злочинах слід повідомляти про право не свідчити проти себе і не визнавати вини, у тому числі не відповідати на допитах. Цю інформацію слід доводити до відома при арешті і до початку допиту. У справі «Функе проти Франції» ЄСПЛ поста-

новив, що право на мовчання і право не свідчити проти себе є складниками концепції справедливого судового розгляду в розумінні ст. 6 (1) КЗПЛ [407].

Щодо використання доказів, отриманих у порушення права зберігати мовчання та привілею не свідчити проти себе, ЄСПЛ нагадує, що ці права є загальновизнаними міжнародними стандартами, які лежать в основі поняття «справедливий судовий розгляд» у значенні ст. 6 КЗПЛ. Їх зміст полягає, поміж іншим, у захисті обвинуваченого від неправомірного примусу з боку влади і, таким чином, у сприянні уникненню судових помилок і досягненню мети ст. 6 КЗПЛ. Право не свідчити проти себе, зокрема, передбачає, що обвинувачення у кримінальній справі намагається довести винуватість обвинуваченого, не вдаючись до доказів, які були отримані шляхом примусу чи насильства всупереч волі обвинуваченого, а також коли вони отримані під час допиту як свідка особи, яка фактично підозрюється у вчиненні злочину [273].

До речі, цей міжнародно-правовий стандарт знайшов своє закріплення в чинному КПК України. Відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 87 КПК України суд зобов'язаний визнати істотним порушенням прав людини і основоположних свобод, зокрема, отримання показань від свідка, який надалі буде визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні.

У справі «Нечипорук та Йонкало проти України» ЄСПЛ вказав на порушення ст. 6 (1) КЗПЛ у частині права заявника не свідчити проти себе, коли національні суди використовували як докази при постановленні вироку показання, отримані від заявника при катуванні. На думку ЄСПЛ, допустимість як доказів свідчень, отриманих за допомогою катувань, із метою встановлення відповідних фактів у кримінальному провадженні призводить до його несправедливості в цілому, незалежно від доказової сили таких показань і від того, чи мало їх використання вирішальне значення для засудження підсудного судом. ЄСПЛ визнав, що первинні зізнання заявника були отримані від нього в результаті поганого поводження, яке прирівнюється до катування у значенні ст. 3 КЗПЛ. Він також наголошує, що при розгляді його справи національні суди визнали ці зізнання допустимими доказами. З огляду на принципи своєї практики ЄСПЛ констатує, що це звело нанівець саму суть права заявника не свідчити проти себе, незалежно від того, яку вагу мали зазначені зізнання у доказовій базі для його засудження і

незалежно від того, що протягом слідства він зізнавався ще кілька разів [271].

Виходячи із загальної концепції справедливого судового розгляду, відмова від прав, які гарантовані КЗПЛ, зокрема, від права не свідчити проти себе, має відбуватися за умови забезпечення мінімальних процесуальних гарантій. Наприклад, ЄСПЛ розглядає ранній доступ до адвоката як процесуальну гарантію права не свідчити проти себе та фундаментальну гарантію проти жорстокого поводження, відзначаючи особливу вразливість обвинуваченого на ранній стадії розгляду, коли він стикається зі стресовою ситуацією та складнощами кримінального законодавства. Будь-який виняток із цього права має бути чітко обґрунтований, а його застосування бути суворо обмежене в часі. ЄСПЛ повторює, що відмова від прав, гарантованих КЗПЛ – в тій мірі, в якій це допустимо, – не мусить суперечити будь-яким важливим суспільним інтересам, повинна бути виражена у недвозначній формі і має супроводжуватися мінімальними гарантіями, пропорційними важливості відмови [269].

На думку ЄСПЛ, право не свідчити проти себе є однією із передумов змагальності процесу. Принципи права на захист і привілеїв не свідчити проти себе належать до загальноновизнаних міжнародних стандартів у галузі прав людини, які лежать в основі концепції справедливого судового розгляду та чие обґрунтування стосується, зокрема, захисту обвинуваченого від жорстокого примусу з боку влади. Вони також сприяють профілактиці судових помилок та виконанню цілей ст. 6 КЗПЛ, зокрема, рівності сторін між органами розслідування або обвинувачення та обвинуваченим [82].

Як вже наголошувалося, обвинувачений також повинен бути поінформованим про обсяг, характер і причину обвинувачення. Статтею 6 (3) (а) КЗПЛ передбачено, що обвинувачений має право бути негайно та детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього. Адже, на думку ЄСПЛ, простих посилань на наявність обвинувачень не достатньо [271]. ЄСПЛ займає позицію, яка полягає у тому, що на відповідному державному органі лежить обов'язок інформувати підозрюваного або обвинуваченого про причину та характер обвинувачення, і цей обов'язок не може вважатися виконаним належно, якщо такий орган займе пасивну позицію та просто забезпечить доступність зазначеної інформації, не привернувши до неї увагу підозрюваної або обвинуваченої особи [417]. Це означає,

що не є достатнім надання органами влади такої інформації лише у разі, якщо її запитують. Вони повинні це зробити обов'язково і незалежно від ситуації.

Третім аспектом поінформованості у кримінальному провадженні ЄСПЛ вважає інформування особи про сукупність доказів, які покладені в основу обвинувачення. Відповідно до принципу рівності сторін на ранніх стадіях кримінального провадження підозрювані мають право на доступ до тих доказів, які у змозі забезпечити можливість оскарження ними законності свого затримання.

Практикою ЄСПЛ встановлено, що органи обвинувачення мають ознайомити захист з усіма матеріальними доказами на користь або проти обвинуваченого і що як органи обвинувачення, так і обвинувачений мають право ознайомитися з коментарями та свідченнями іншої сторони та зробити щодо них власні зауваження. Це, по суті, є складовою принципу рівності сторін і також вважається одним з аспектів права на достатній час і можливості для підготовки захисту відповідно до ст. 6 (3) (в) КЗПЛ.

Підозрювані на ранніх стадіях кримінального провадження мають право на доступ до тих доказів у матеріалах справи, які здатні надати можливість оскарження ними законності свого затримання. У справі «Шишков проти Болгарії» [430] ЄСПЛ зазначив, що рівність сторін не є забезпеченою, якщо адвокату відмовляють у доступі до тих документів у слідчій справі, які необхідні для ефективного оскарження законності, в розумінні КЗПЛ, тримання його клієнта під вартою. Поняття «законність тримання під вартою» не обмежується дотриманням процесуальних вимог, встановлених національним законодавством, але також стосується обґрунтованості підозри, яка стала підставою для арешту, законності мети, яка переслідувалася арештом і обґрунтованості подальшого утримання під вартою.

Важливо також відмітити, що ст. 6 (3) (а) КЗПЛ вимагає, щоб інформація надавалася негайно, на попередніх етапах провадження. ЄСПЛ критично віднісся до того, що органи держави не надали підозрюваному достатню інформацію до його опитування міліцією і не забезпечили йому доступу до доказів обвинувачення аж до кінця попереднього слідства [417].

У справі «Натутен проти Фінляндії» [420] ЄСПЛ постановив, що обов'язки з розкриття доказів мають передбачити можливість підозрюваного ознайомитися з ре-

зультатами розслідувань, проведених під час усього провадження, у цілях підготовки свого захисту. Проте це право відповідно до КЗПЛ не є абсолютним. Так, розкриття доказів може бути обмежене в законних цілях, наприклад, для захисту національної безпеки або джерел інформації, для захисту свідків від помсти, що їм загрожує, або для нерозголошення відомостей про методи кримінального слідства [411]. Однак такі обмеження мають бути беззаперечно необхідними, а також підлягати оскарженню в ході подальшого провадження.

У справі «Моїсеєв проти Росії» [73] уряд стверджував, що доступ до матеріалів справи був обмежений з мотивів інтересів національної безпеки. ЄСПЛ постановив, що обмеження в такому доступі мають бути належними за обсягом, відповідними й обґрунтованими законом. ЄСПЛ визнає, що міркування національної безпеки можуть, за певних обставин, вимагати процесуальних обмежень у справах, пов'язаних із державною таємницею. Тим не менше, навіть там, де національна безпека перебуває під загрозою, поняття «законність» та «верховенство права» в демократичному суспільстві вимагають, щоб заходи, які зачіпають основні права людини, такі, як право на справедливий судовий розгляд, відбувалися на законних підставах і були доречними для виконання захисної функції.

Сформульований ЄСПЛ стандарт своєчасного поінформування особи знайшов своє відображення у відповідних нормах національного законодавства. Чинний КПК України передбачає, що підозрюваний, обвинувачений має наступні права: знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують (п. 1 ч. 3 ст. 42 КПК України); бути чітко та своєчасно повідомленим про свої права, передбачені КПК України, а також отримати їх роз'яснення (п. 2 ч. 3 ст. 42 КПК України). Під «своєчасністю», на наш погляд, слід розуміти обрання такого моменту повідомлення, коли обвинувачений (а також підозрюваний) може усвідомити свої права та скористатися ними для здійснення захисту.

Складовою першої групи стандартів, які покликані сприяти здійсненню ефективного захисту безпосередньо обвинуваченим, ми вважаємо стандарти, сформовані ЄСПЛ, що забезпечують право обвинуваченого на участь у судовому розгляді, до яких, зокрема, належать: участь у судовому розгляді, у тому числі особиста присутність

обвинуваченого в залі судового засідання або участь в режимі відеоконференції, що дозволить реалізувати весь комплекс наданих прав, також і права на отримання вмотивованого рішення, права на оскарження, права на допит свідків захисту та обвинувачення. У деяких випадках ЄСПЛ вважає дуже важливим право обвинуваченого на особисту участь у розгляді справи, навіть якщо він користується послугами захисника. На думку ЄСПЛ, реалізація права підсудного на особисту участь у розгляді справи має велике значення для провадження в суді першої інстанції, оскільки відбувається розгляд і вирішення як фактичних, так і правових питань.

Право підсудного на участь у розгляді його кримінальної справи зазвичай включає не тільки право на особисту присутність, а і право чути та слідкувати за розглядом (наприклад, постанова у справі «Севастьянов проти Росії» [79]). «Ефективна участь» передбачає, що обвинувачений повною мірою розуміє суть судового розгляду та те значення, яке воно має для нього. Підсудний повинен мати змогу роз'яснити своїм адвокатам власну версію подій, вказати на свідчення, з якими він не згоден, і повідомити їм ті факти, які можуть бути висунуті на його захист (постанова у справі «Тімергалієв проти Росії» [80]).

Все ж за певних виняткових обставин проведення судового розгляду за відсутності підсудного можливе, наприклад, через хворобу (постанова по справі «Колоцца проти Італії» [400]). Однак ЄСПЛ вважає, що при проведенні судового засідання за відсутності підсудного обов'язковою є участь захисника (постанова «Хансен та ін. проти Данії» [409]). Такий стандарт має важливе значення під час проведення так званого «заочного судового розгляду».

Підсудний також має право відмовитися від свого права на участь у судовому розгляді справи. ЄСПЛ у рішенні про прийнятність за скаргою «Мірілашвілі проти Росії» [72], оцінюючи обґрунтованість скарги заявника на його відсутність у деяких судових засіданнях, взяв до уваги наступні чинники: інтереси заявника у справі представляла група кваліфікованих адвокатів; заявник та адвокати були сповіщені про дати судових засідань; в ті дні, коли заявник був відсутній, суд розглядав обставини, що прямо не стосувалися суті пред'явлених йому обвинувачень; в інші дні адвокати не заперечували проти розгляду справи за відсутності заявника, який також відмовився брати

участь у судових засіданнях. У результаті ЄСПЛ зробив висновок про те, що заявник сам відмовився від свого права на участь у процесі, крім того, його відсутність на деяких засіданнях не спричинила шкоди його інтересам.

ЄСПЛ неодноразово підкреслював (наприклад, у справі «Марчелло проти Італії»), що в інтересах чесного та справедливого судового розгляду особиста присутність обвинуваченого в суді має принципове значення. У той же час із ст. 6 КЗПЛ не завжди витікає право на публічне слухання або, тим більше, на обов'язкову особисту участь обвинуваченого. При розгляді цього питання мають враховуватися особливості конкретного судового розгляду і те, наскільки інтереси захисту представлені і гарантовані в суді [416].

Необхідно також зауважити, що участь обвинуваченого в судовому розгляді може відбуватися в режимі відеоконференції, що саме по собі не суперечить КЗПЛ і передбачено й іншими міжнародними актами, наприклад, Другим додатковим протоколом до Європейської конвенції про взаємну правову допомогу у кримінальних справах (ст. 9)[89], Конвенцією про взаємну правову допомогу у кримінальних справах між державами-членами ЄС (ст. 10) [118]. Однак застосування відеоконференції судом у кожному конкретному випадку повинно бути мотивованим, зокрема, необхідністю запобігання іншим кримінальним злочинам; захистом суспільної безпеки та правопорядку; захистом свідків і потерпілих; дотриманням розумного строку судового розгляду тощо.

У справі «Марчелло проти Італії» ЄСПЛ не знайшов порушення ст. 6 КЗПЛ, мотивуючи це тим, що сама по собі участь заявника у судовому розгляді в режимі відеоконференції не ставить захист у не вигідне становище порівняно з іншими його учасниками, а тому воно щодо нього було справедливим [416].

В іншій справі «Голубєв проти Росії» ЄСПЛ не угледів порушення ст. 6 КЗПЛ, а свою позицію мотивував тим, що, хоча фізична присутність обвинуваченого в залі судового засідання вкрай бажана, але не є самоціллю, оскільки вона служить більш важливій меті – забезпеченню справедливого судового розгляду в цілому. Навіть незважаючи на те, що заявник на слуханні своєї справи у Верховному Суді особисто не був присутній, його права на ефективну участь у судовому розгляді порушені не були,

оскільки: по-перше, заявник не зажадав особистої присутності в суді завчасно; по-друге, він не заперечував проти слухання в режимі відеоконференції в ході судового розгляду; по-третє, в цьому випадку він мав можливість проконсультуватися зі своїм захисником наодинці до початку слухань. Крім того, оскільки у заявника було два захисники, то один із них під час слухань міг перебувати в залі суду, а інший – в слідчому ізоляторі та консультувати обвинуваченого конфіденційно [434].

У справі «Саїд-Ахмед Зубайраєв проти Росії» ЄСПЛ зазначив, що сама по собі участь заявника в судовому розгляді в режимі відеоконференції не ставить захист у невідне становище порівняно з іншими його учасниками. Він вважає, що влада зобов'язана забезпечити присутність обвинуваченого в засіданні суду або особисто, або із застосуванням відеоконференції. ЄСПЛ визнав, що судовий розгляд проти заявника був несправедливим через нездатність влади забезпечити його присутність на засіданні суду касаційної інстанції, всупереч його клопотанням [428].

Що ж стосується умов проведення відеоконференції, і, зокрема, ефективності особистої участі в судовому розгляді, то ст. 6 КЗПЛ гарантує право обвинуваченого на справедливий судовий розгляд, який в умовах змагального процесу передбачає не тільки його право бути присутнім, а й чути та бачити його учасників, а також стежити за ходом судового розгляду²¹.

Перейдемо до розгляду *другої групи стандартів*, прийняття яких сприяє здійсненню ефективного захисту захисником. На наш погляд, їх також можна поділити на певні складові та віднести до них принаймні наступні, сформульовані ЄСПЛ, стандарти: 1) належна кваліфікація адвоката; 2) обов'язок захисника, який взяв на себе захист, провадити доказову діяльність (активний захист); 3) добросовісність виконання адвокатом своїх обов'язків; 4) розумна незалежність адвоката від держави; 5) обов'язкова присутність захисника на слуханнях (у залі судового засідання); 6) дотримання захисником встановлених законом процесуальних строків у кримінальному провадженні та

²¹ В Україні передбачена можливість здійснення судового провадження у режимі відеоконференції під час трансляції з іншого приміщення, яке у тому числі знаходиться поза межами приміщення суду (дистанційне судове провадження), у разі: 1) неможливості безпосередньої участі учасника кримінального провадження в судовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин; 2) необхідності забезпечення безпеки осіб; 3) проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого; 4) необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності судового провадження; 5) наявності інших підстав, визначених судом достатніми (ч. 1 ст. 336 КПК).

їх оскарження у разі їх порушення іншими учасниками; 7) особиста перевірка захисником добровільності відмови від призначеного захисника, а також роз'яснення клієнту його прав і можливих наслідків відмови від захисника.

Розглянемо окреслені стандарти більш докладно. ЄСПЛ зазначає, що держава має право регламентувати доступ адвокатів до суду, а в деяких випадках і забороняти такий доступ певним особам, а також встановлювати умови, яким мають відповідати адвокати, що допускаються до суду. Наприклад, держава може вимагати певної кваліфікації. Обмеження кількості адвокатів для одного обвинуваченого та заборона доступу адвокатів до суду на підставі підозри в їх кримінальних контактах були визнані сумісними із вимогами ст. 6 (3) (с) КЗПЛ (рішення ЄСПЛ у справі «Артіко проти Італії» [393]) [436].

Відносно вимог щодо кваліфікації адвокатів, у тому числі обмеження переліку тих, хто може здійснювати захист у суді, що також можуть обмежити право на вибір призначуваного адвоката без порушення захищених КЗПЛ прав, у справі «Мефта та інші проти Франції» ЄСПЛ постановив, що особливий характер Касаційного суду Франції виправдовував подання усних аргументів при розгляді ним справи лише адвокатами відповідної спеціалізації [419]. Аналогічно, у справі «Майзіт проти Росії» ЄСПЛ установив, що ст. 6 КЗПЛ не було порушено, коли обвинуваченому відмовили в тому, щоб його інтереси у кримінальній справі представляли його мати та сестра. ЄСПЛ погодився з доводом держави, що призначення як захисників професійних юристів, а не пересічних громадян служило інтересам якості захисту з огляду на тяжкість обвинувачень і складність справи [418].

Хоча у ст. 6 КЗПЛ нема чіткого положення, яке гарантувало б захиснику право шукати докази, розслідувати факти, опитувати потенційних свідків або замовляти експертизу, у практиці ЄСПЛ можна знайти певні ознаки визнання ним важливості слідчих прав саме у захисника. У справі «Дайанан проти Туреччини» ЄСПЛ вказав, що з моменту взяття особи під варту справедливість провадження вимагає здатності одержувати весь спектр послуг, які безпосередньо пов'язані з наданням юридичної допомоги. У цьому зв'язку адвокат має бути у змозі забезпечувати без будь-яких обмежень такі основоположні складники захисту цієї особи, як обговорення справи, організація за-

хисту, збирання доказів на користь обвинуваченого, підготовка до опитування, надання підтримки обвинуваченому в його скрутному становищі та перевірка умов тримання під вартою [404]. Отже, ЄСПЛ зайняв позицію, відповідно до якої до функцій адвоката належить розслідування справи його клієнта як одне з прав, які сукупно становлять право підозрюваного або обвинуваченого на справедливий судовий розгляд.

Якість послуг, які надаються захисником, також безпосередньо залежать від того, чи сумлінно адвокат виконує свої обов'язки у кримінальному провадженні по відношенню до свого клієнта. Наприклад, ЄСПЛ зазначив, що неявка адвоката вважається, як правило, недоліком, який є очевидним для держави. У справі «Артіко проти Італії» призначений заявникові адвокат відмовився представляти його з самого початку справи, посилаючись на інші зобов'язання та погане здоров'я. Проте держава не замінила цього призначеного адвоката іншим. Зробивши висновок про порушення ст. 6 (3) КЗПЛ, ЄСПЛ наголосив, що коли призначений адвокат не має можливості виконувати свої обов'язки і органи держави обізнані про це, вони зобов'язані або замінити його, або переконатися, що він виконує свої обов'язки [393].

Якість захисту буде суттєво погіршуватися у разі мовчання адвоката й очевидного невиконання ним його основних обов'язків, що можуть бути визнані як бездіяльність захисника, а отже, служити підставою для втручання держави. У справі «Фалькао Душ Сантуш проти Португалії» адвокат був присутній на суді, але мовчав, не проводив перехресного допиту свідків і не вдавався до інших дій від імені заявника, який неодноразово скаржився органам держави на таке погане представлення його інтересів. ЄСПЛ зазначив, що органи держави не змогли гарантувати реальну правову допомогу, крім простого «призначення» адвоката, і що вони були зобов'язані втрутитися [389].

Наступним чинником, який впливає на якість надання послуг захисником, є його незалежність, яка передбачає свободу від будь-якого зовнішнього впливу, тиску чи втручання в його діяльність, зокрема, із боку держави. Незалежність є важливою передумовою належного виконання обов'язку із захисту клієнта. Адвокат має право протистояти будь-яким спробам посягання на його незалежність, уникати у своїй професійній діяльності компромісів, що зменшували б його незалежність, із метою догодити суду, іншим державним органам, третім особам або клієнту, якщо такі компроміси роз-

ходяться із законними інтересами клієнта та перешкоджають належному наданню йому правової допомоги. Під час здійснення захисту адвокат не повинен керуватися вказівками інших осіб стосовно змісту, форм, методів, послідовності і часу реалізації його професійних прав і обов'язків, якщо вони суперечать обраній стратегії захисту чи правовій позиції у справі [200, с. 18].

ЄСПЛ надає державам певні межі розсуду в оцінці необхідності будь-якого втручання в дії захисника, але такі межі розсуду залежать від відповідних норм та їх конкретного застосування. ЄСПЛ вважає, що держава не може нести відповідальність за кожен недолік у діях адвоката, призначеного надавати безоплатну правову допомогу. Концепція незалежності адвоката від держави означає, що здійснення захисту є, по суті, відносинами між підсудним та його захисником, незважаючи на те, чи захисника було призначено для надання послуг за рахунок держави, чи його послуги оплачуються у приватному порядку. ЄСПЛ погоджується, що компетентні національні органи влади зобов'язані відповідно до ст. 6 (3) (с) КЗПЛ втрутитися лише у випадку, якщо якимось іншим чином їм стає відомо про явні та достатні факти невиконання захисником обов'язку забезпечення ефективного представництва [412; 388; 75].

Зупинимося ще на одному моменті. Із приводу присутності захисника на слуханнях ЄСПЛ у справі «Балліу проти Албанії» зазначив, що заявник не бажав захищати себе особисто, а обраний ним адвокат не виконував свого обов'язку. Отже, внутрішній суд оголосив про перерву у слуханнях і відтак проводив його за відсутності адвоката заявника, хоча і в присутності самого заявника. У цій ситуації ЄСПЛ вважає, що органи влади достатнім чином виконали свої зобов'язання щодо забезпечення правової допомоги і тоді, коли зупинили слухання для того, щоб дати можливість адвокату заявника виконати свій обов'язок. Проте на слуханнях у районному суді Дурреса, коли в зал викликали свідків обвинувачення, заявник і його адвокат мали змогу ставити їм запитання, але вони вирішили цього не робити: заявник через те, що зберігав мовчання, а його адвокат через те, що був відсутній [395]. Таким чином, у цьому випадку той факт, що захисник був відсутній на слуханні справи, негативно позначився на ефективності захисту у кримінальному провадженні.

На здійснення ефективного захисту в кримінальному провадженні також впли-

вають дотримання захисником встановлених законом процесуальних строків у кримінальному провадженні та оскарження порушення встановлених строків іншими учасниками. У справі «Меріт проти України» ЄСПЛ нагадує, що ст. 13 КЗПЛ гарантує ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі в разі порушення положень ст. 6 (1) КЗПЛ щодо розгляду справи упродовж розумного строку (див. рішення у справі «Кудла проти Польщі»). ЄСПЛ повторює, що засіб є «ефективним», якщо він може бути використаний або для прискорення винесення судом рішення у справі, або для забезпечення заявника відповідним відшкодуванням за затримку, яка вже допущена (див. вказане вище рішення у справі «Кудла проти Польщі»). ЄСПЛ зазначає, що у своїх попередніх зауваженнях Уряд повідомив, що заявнику були доступні засоби правового захисту щодо його скарг. Оскільки Уряд посилається на ті ж аргументи щодо скарг заявника на порушення ст. 13, то вони, як і заперечення Уряду, мають бути відхилені [270].

Таким чином, ЄСПЛ приходить до висновку, що в цій справі було порушено ст. 13 КЗПЛ через відсутність у внутрішньому законодавстві ефективного і доступного засобу правового захисту щодо скарги заявника стосовно тривалості розгляду кримінальної справи [270].

Стандартом активного захисту є особиста перевірка захисником добровільності відмови затриманого від призначеного Центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги захисника, а також роз'яснення клієнту його прав і можливих наслідків відмови від захисника. У справі «Яременко проти України» ЄСПЛ був вражений тим фактом, що внаслідок заходів, до яких вдалися органи влади, заявник не зміг скористатися перевагами обов'язкового представництва й опинився в ситуації, в якій, як він стверджував, його примусили відмовитися від свого права на захисника та свідчити проти себе.

Той факт, що зізнання у вчиненні злочину було отримане від заявника за відсутності захисника, і те, що заявник одразу відмовився від свого зізнання, коли захисник вже був присутній, свідчать про уразливість його становища та реальну потребу у відповідній юридичній допомозі, якої його фактично позбавили у той спосіб, в який слідчий райвідділу міліції застосував свої дискреційні повноваження стосовно кваліфікації

розслідуваного злочину. ЄСПЛ вважає, що спосіб, у який захисника усунули від участі у справі, та підстави, якими було пояснено це рішення, а також підтвердження відсутності юридичних підстав для такого заходу, викликають серйозні сумніви щодо справедливості всього провадження у цій справі. ЄСПЛ бере до уваги й той факт, що захисникові дозволили повернутися до участі у справі в червні 2001 р. без будь-якого натяку на те, що стверджуваних підстав для його усунення вже не існує. Таким чином, було порушено ст. 6 (3) (с) КЗПЛ [274].

Отже, вважаємо правильним та таким, що відповідає міжнародно-правовим стандартам, підхід вітчизняного законодавця, який у ст. 54 КПК України зазначив, що відмова від захисника або його заміна повинна відбуватися виключно у присутності захисника після надання можливості для конфіденційного спілкування. Важливого значення набуває правильне застосування положень цієї статті у правозастосовній практиці.

Розглянемо також *третю групу виділених нами стандартів*, які розраховані на сприяння забезпеченню ефективного захисту стороною захисту (коли захист здійснюється спільно обвинуваченим та захисником). До таких стандартів ми віднесли: 1) прискорення моменту доступу обвинуваченого до захисника; 2) безперешкодність та конфіденційність спілкування обвинуваченого із захисником; 3) достатність часу та можливостей для підготовки захисту; 4) збирання доказів, які спростовують обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність (в тому числі й можливість виклику та допиту свідків та експертів у суді).

Проаналізуємо вказані стандарти. ЄСПЛ неодноразово наголошував на важливості саме раннього доступу обвинуваченого до захисника. У зв'язку з тим, що ст. 6 (3) (с) КЗПЛ не містить положення щодо конкретного моменту, з якого виникає право на правову допомогу, необхідно проаналізувати підходи ЄСПЛ до цього питання²².

Багато років ЄСПЛ займає позицію, що це право настає одразу після арешту [415]. У справі «Аверілл проти Великої Британії» [394] ЄСПЛ зазначив, що, якщо в хо-

²² Звичайно, розгляд проблем доступу до адвоката під час досудового розслідування не входить до предмета нашого дослідження, проте воно є важливим, оскільки впливає на допустимість доказів під час судового розгляду.

ді допиту поліцією підозрюваному доводиться приймати рішення, які можуть визначити подальший хід провадження, підозрюваний має право порадитися з адвокатом до проведення допиту. Проте одержання правової допомоги адвоката до першого допиту є нормою, а не абсолютним правом. Воно може бути обмежене за умов переконливості. Необхідно пам'ятати, що, навіть якщо причини для такого обмеження існують, використання матеріалів допиту особи, проведеного без участі адвоката, може порушити право на справедливий судовий розгляд. ЄСПЛ наголосив, що у випадку, коли існують переконливі причини, врахування яких виправдовує відмову в доступі до допомоги адвоката, таке обмеження – яким би не було його виправдання – не повинне неналежним чином упередити застосування обвинуваченим його прав згідно зі ст. 6 КЗПЛ. У принципі, права сторони захисту невідворотно постраждають, якщо інкримінуючі показання, надані обвинуваченим під час допиту без допомоги адвоката, ляжуть в основу обвинувального вироку.

Стаття 6 (3) (с) КЗПЛ вимагає надання правової допомоги на початкових етапах кримінального провадження, якщо в іншому разі правам обвинуваченого може бути нанесено непоправну шкоду. У справі «Железов проти Росії» [70] у день арешту заявника, який підозрювався у вбивстві, було допитано у відсутності адвоката. Заявник підписав документ, що йому відомо його право на адвоката, проте послуги захисника йому не потрібні. Наступного дня заявникові був призначений захисник, який не з'явився на жодну слідчу дію. Через тиждень родина заявника запросила адвоката. Заявник відмовився від своїх первинних показань і поскаржився до ЄСПЛ, що обвинувальний вирок будувався на його первинних показаннях, отриманих без адвоката. ЄСПЛ не знайшов порушення КЗПЛ та зауважив, що у заявника були кошти для запрошення адвоката із самого початку та не відомо, чому він зробив це лише через тиждень; крім того, заявник знав свої права на правову допомогу та на мовчання із моменту арешту та міг ними скористатися [181, с. 228].

Проте у справі «Салдуз проти Туреччини» [427] Велика палата Суду знайшла порушення ст. 6 (3) (с) КЗПЛ через відмову неповнолітньому обвинуваченому в доступі до адвоката на початкових стадіях слідства, під час яких заявник зробив зізнання, яке в подальшому було покладено в основу обвинувального вироку. Хоча рішення по цій

справі роз'яснило, що право на правову допомогу виникає з першого допиту, але в ньому конкретно не зазначено, що дане право також включає право на присутність адвоката під час допиту.

У справі «Тітаренко проти України» ЄСПЛ визнав, що випадок відібрання пояснень слід вважати як офіційний контакт з органами кримінального переслідування, а отже, мають бути дотримані гарантії, передбачені для підозрюваної особи, зокрема, забезпечено право на правову допомогу захисника-адвоката [81].

Хоча момент затримання за ст. 209 КПК України трактується цілком відповідно до позиції ЄСПЛ з цього приводу, а саме, коли особа силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи у приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою, це положення закону в багатьох випадках не дотримується на практиці. При цьому в особи статус затриманої за підозрою у вчиненні злочину виникає після складання протоколу про затримання згідно із ч. 5 ст. 208 КПК України. Відтак і права, передбачені ч. 4 ст. 208 КПК України для затриманої особи, зокрема, право мати захисника, їй не надаються.

У статті 5 ЗУ «Про міліцію» [219] міститься заборона працівникам міліції, у разі заявлення затриманими або заарештованими (взятими під варту) особами усної або письмової вимоги про залучення захисника, вимагати від них надання будь-яких пояснень або свідчень до прибуття захисника. При цьому заявлення вимоги про залучення захисника має фіксуватися у протоколі затримання. Отже, у цьому нормативному положенні виникнення процесуальних прав затриманої особи поставлено в залежність від надання особі офіційного статусу затриманої, тобто від часу складання протоколу про затримання.

У зв'язку із вищезазначеним пропонуємо внести відповідні зміни до чинного КПК України, чітко врегулювавши ці правові розбіжності.

Наступним стандартом, дотримання якого сприяє здійсненню ефективного захисту обвинуваченого та його захисника, є право на безперешкодне спілкування. Так, у справі «С. проти Швейцарії» заявник стверджував, що при всіх його зустрічах з адвокатом був присутній тюремний службовець. Час від часу він робив якісь позначки у своєму блокноті, а одного разу навіть припинив зустріч, посилаючись на те, що адвокат

зі своїм клієнтом стали говорити на абстрактні теми. У цій справі ЄСПЛ вказав, що право обвинуваченого спілкуватися зі своїм адвокатом є однією з основних вимог справедливого судового розгляду. Якщо у адвоката немає можливості отримувати від клієнта конфіденційну інформацію і давати йому поради, то допомога захисника значною мірою втрачає сенс. Таке право обвинуваченого може бути обмежене тільки в тому випадку, якщо є незаперечні докази того, що адвокат вступив у злочинну змову зі своїм підзахисним [425].

У справі «Кастравет проти Молдови» ЄСПЛ досліджував умови в кімнаті побачень, в якій заявник був відділений від свого адвоката скляною перегородкою. ЄСПЛ звернув увагу на те, що через перегородку можна було перемовлятися, підвищуючи голос, але не можна було передати документи. На думку ЄСПЛ, це ускладнювало роботу адвоката. Ґрунтуючись на цих двох аргументах, він зробив висновок про порушення права заявника на захист у розумінні ст. 5 (4) КЗПЛ [398].

Наступною важливою умовою забезпечення ефективної правової допомоги у кримінальному провадженні є конфіденційність комунікацій адвоката з його клієнтом, а також необмежений доступ адвоката до клієнта. ЄСПЛ розглядає вимогу конфіденційності спілкування адвоката зі своїм підзахисним як важливий елемент права на захист і гарантію справедливого судового розгляду. У справі «Оджалана проти Туреччини» [421] ЄСПЛ постановив, що перехоплення спілкування між адвокатом і клієнтом порушує одну з основних вимог справедливого судового розгляду в демократичному суспільстві.

У багатьох європейських країнах існують (або існували) положення, що обмежують тією чи іншою мірою конфіденційність зустрічей адвоката з його клієнтом, особливо на початкових етапах розслідування. Сам текст КЗПЛ не вказує, що зустрічі між обвинуваченим і його адвокатами повинні відбуватися віч-на-віч (наприклад, в Американській конвенції з прав людини така вимога є [9]). Однак ЄСПЛ досить давно вирішив, що будь-які обмеження конфіденційності будуть предметом дуже ретельного розгляду. ЄСПЛ оцінює цю практику як у контексті процесу цілком, тобто з точки зору ст. 6 КЗПЛ, так і в контексті провадження в міру запобіжного заходу, тобто з точки зору ст. 5 КЗПЛ [87].

Класичним рішенням у цьому аспекті є рішення у справі «С. проти Швейцарії». Заявник підозрювався в тероризмі – підпалах державних будівель і зберіганні вибухівки. Протягом перших місяців після затримання його зустрічі з адвокатом проходили під наглядом поліцейських, які могли чути розмови адвоката й ув'язненого. Більше того, три листи адвокату були вилучені та використовувалися надалі для проведення графологічної експертизи. Також поліція вилучила у адвоката документи, що стосуються справи, які той намагався передати своєму підзахисному. Прокуратура посилювалася на ризик того, що заявник через адвоката вступить у змову з іншими обвинуваченими. Влада також посилювалася на те, що заявник відмовився дати свідчення, що, відповідно, підвищувало ризик змови з метою вироблення єдиної лінії захисту. ЄСПЛ, розглядаючи ці обмеження, зазначив, що ризик змови не був підтверджений жодними фактами. Адвокат заявника не був обвинувачений в якомусь конкретному порушенні закону або навіть професійної етики; що стосується вироблення спільної позиції у справі, то це є природним прийомом адвокатського захисту, в якому немає нічого протизаконного. ЄСПЛ наголосив, що право на конфіденційне побачення з адвокатом є одним з найбільш базових вимог ст. 6 (3) (с) КЗПЛ, яка гарантує право на юридичну допомогу. ЄСПЛ зрештою вказав, що обмеження на побачення з адвокатом тривали близько семи місяців. У результаті було констатовано порушення ст. 6 (3) КЗПЛ [425].

Це не означає, що обмеження конфіденційності зустрічей завжди будуть призводити до порушення КЗПЛ. Так, Європейська комісія з прав людини у справі «Кемперс проти Австрії» не знайшла порушення ст. 6 (3) (с) КЗПЛ. Заявник у цій справі підозрювався в тому, що він є членом банди. У заявника був адвокат, але суддя розпорядився, щоб всі зустрічі з адвокатом проходили в його (судді) присутності. Останній вказав на те, що з урахуванням характеру обвинувачень існував серйозний ризик змови між співучасниками злочину, які перебували на волі. Комісія визнала неприйнятною скаргу заявника на обмеження конфіденційності та відзначила той факт, що в підсумку у заявника було багато часу для зустрічей з адвокатом в умовах конфіденційності. Комісія також погодилася з висновками внутрішніх судів про те, що в цій справі існував високий ризик змови між заявником і його співучасниками, яких ще не затримали [392].

Певні думки ЄСПЛ висловлює щодо конфіденційності листування та перегово-

рів адвоката та його підзахисного. Так, у справі «Кемпбелл проти Сполученого Королівства» ув'язнений листувався зі своїм адвокатом з метою подання скарги на тюремних охоронців. Це листування, так само як і листування заявника з адвокатом із приводу скарги до Європейської комісії, розкривалося, причому всі листи, крім листів до Комісії, прочитувалися. Уряд стверджував, що в цьому немає нічого страшного, оскільки юрист ще не став представником заявника ні в якій з офіційних процедур – вони тільки обговорювали зі своїм клієнтом можливість подачі відповідних позовів. Однак ЄСПЛ цей аргумент не переконав. Неважливо, чи ведеться листування в рамках вже існуючої судової справи, або ж це попередня переписка. ЄСПЛ зазначив, що за загальним правилом такого роду листи захищені «адвокатським привілеєм» [397].

Наступним сформульованим ЄСПЛ стандартом, дотримання якого сприяє здійсненню ефективного захисту як обвинуваченим, так і його захисником, є достатність часу та можливостей для підготовки захисту. Право підозрюваного, обвинуваченого захищати себе особисто передбачає наділення їх правом захищати свої інтереси, наприклад, оскаржувати рішення, збирати докази, пропонувати напрямки проведення розслідування тощо. Для цього кожен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення повинен мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту (ст. 6 (3) (b) КЗПЛ). При вирішенні питання про те, який строк вважається достатнім для підготовки захисту й які можливості для здійснення захисту повинні бути надані обвинуваченому, необхідно враховувати складність справи, а також стадію її розгляду.

У справі «Кемпбелл і Фелл проти Великої Британії» ЄСПЛ встановив, що заявник був поінформований про пред'явлені обвинувачення за п'ять днів до початку судового розгляду, причому повідомлення про початок розгляду він отримав тільки за день. Однак з урахуванням того, що обвинувачення, пред'явлене заявнику, було порівняно простим, ЄСПЛ визнав п'ятиденний строк підготовки до захисту достатнім [396].

У справі «Богуміл проти Португалії» адвокат, який здійснює захист заявника, був замінений за три дні до початку слухань у справі. Новий адвокат вступив у справу в день початку судового розгляду та не клопотав у наданні йому додаткового часу для ознайомлення з матеріалами справи й узгодження стратегії захисту. У розпорядженні адвоката до початку слухань було п'ять годин. ЄСПЛ визнав такий строк занадто ко-

ротким для ефективної підготовки захисту заявника з огляду на обставини справи та скарги останнього на надання неякісної юридичної допомоги [69].

Ще один стандарт, дотримання якого сприяє здійсненню ефективного захисту як обвинуваченим, так і захисником, стосується збирання ними доказів, які спростовують обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність (у тому числі й можливість виклику та допиту свідків та експертів у суді). КЗПЛ дозволяє ставити питання про ефективний захист шляхом залучення доказів у межах насамперед ст. 6 (3) (d) КЗПЛ. Право допитувати свідків, що дають показання проти обвинуваченого, та право вимагати виклику та допиту свідків захисту об'єднані в одному підпункті ст. 6 (3) (d) КЗПЛ, однак по суті справи це дуже різні гарантії. Право досліджувати та критикувати докази, запропоновані прокуратурою на підтримку обвинувачення, є майже безумовним, природним правом захисту, що випливає із самої назви цієї процесуальної сторони. Право активно спростовувати думку обвинувачення, посилаючись на нові відомості про факти, які не фігурують в обвинувальному вирокі, також визнано в КЗПЛ [276, с. 361].

Щодо виклику свідків, то обвинуваченому необхідно забезпечити такі ж можливості, які є у сторони обвинувачення. Проте на розсуд суду це право може бути обмежене. Суд вирішує доцільність і доречність виклику того чи іншого свідка. Підсудний повинен бути в змозі пояснити, чому допит певного свідка необхідний для встановлення істини [424]. У свою чергу суд у разі відмови у виклику свідка повинен обґрунтувати підстави такої відмови [432].

Ефективний захист включає до себе не тільки право вимагати виклику свідка, а й подання до суду речових доказів, результатів експертиз та ін. Однак національні суди мають широку дискрецію в цьому питанні. Загальне правило в таких випадках звучить так: «рішення про те, чи треба допускати доказ (до вивчення в ході слухань) і яку вагу йому надати в першу чергу належить до сфери повноважень національних судів» (постанова по справі «Доорсон проти Нідерландів» [405]).

У ст. 6 (3) (d) КЗПЛ передбачено право обвинуваченого «допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що і свідків обвинувачення». Цим положенням

КЗПЛ надає докладне тлумачення у практиці ЄСПЛ.

Так, у справі «Жогло проти України» ЄСПЛ визнав порушення права на справедливий судовий розгляд у випадку, коли для національного суду вирішальними були показання потерпілого, дані під час досудового слідства, і який не допитувався в суді. ЄСПЛ наголосив, що пояснення, відібрані у свідків в умовах, коли права обвинуваченого не дотримуються тією мірою, як цього вимагає КЗПЛ, мають бути досліджені надзвичайно уважно. У будь-якому разі засудження обвинуваченого не може базуватися виключно на показаннях таких свідків. ЄСПЛ погоджується з існуванням труднощів, з якими національні органи могли зіткнутися у зв'язку з психічним станом потерпілого та потребою в очній ставці між ним та нападниками. ЄСПЛ бере до уваги, що заявник та інший обвинувачений розповіли свою версію подій, яка значно відрізнялася від тієї, яку виклав потерпілий. Однак національні суди повністю поклалися на версію, викладену потерпілим на досудовому слідстві, не заслухавши його особисто та не забезпечивши заявнику можливість спростувати його показання. Крім того, засудження заявника за змову у вчиненні вбивства, яке є тяжчим злочином, ніж озброєне пограбування, у вчиненні якого заявник також був визнаний винним, ґрунтувалося переважно, якщо не цілком, на версії подій, яка була викладена потерпілим. Однак ЄСПЛ зауважує, що національні суди не вжили ніяких заходів для того, щоб перевірити достовірність показань потерпілого, зробивши це, наприклад, у менш агресивний спосіб, ніж безпосередній його допит у залі судових засідань. ЄСПЛ не погоджується з тим, що заявнику була надана відповідна та належна можливість спростувати показання, на яких базувалося його засудження. Таким чином, заявнику було відмовлено у справедливому судовому розгляді його справи. Відповідно, було порушення ст. 6 (1) і (3) (d) КЗПЛ [264].

Відмову суду у виклику свідків у справі «Хайров проти України» ЄСПЛ сприйняв наступним чином: «З огляду на те, що відмова національних судів викликати та допитати в судовому засіданні свідка пана Л. не була обґрунтованою, суди не пояснили підстав для такої відмови та не з'ясували належним чином можливу причетність пана Л. до вбивства, на чому наполягав заявник, поведінка учасників очної ставки не могла бути належно оцінена через те, що її зафіксовано лише на папері». Розглянувши

цю справу, ЄСПЛ постановив, що було порушення ст. 6 (1) і (3) (d) КЗПЛ [272].

У багатьох рішеннях ЄСПЛ зроблене тлумачення положення про використання письмових показань замість допиту свідків у суді. Зокрема, у справі «Корнев і Карпенко проти України» ЄСПЛ визнав порушення ст. 6 (3) (d) КЗПЛ у випадку, коли єдиний свідок обвинувачення – покупець в оперативній закупівлі наркотиків, був включений у програму захисту свідка та не з'являвся для допиту в національні суди навіть як анонімний свідок, а судові рішення були обґрунтовані його письмовими показаннями, наданими на стадії досудового слідства. По суті у рішенні було зазначено, що всі докази мають бути представлені у присутності обвинуваченого в ході відкритого судового слухання з урахуванням аргументації протилежної сторони. Із цього принципу є винятки, але вони не мають порушувати права захисту. За загальним правилом, ст. 6 (1) і (3) (d) КЗПЛ вимагають, щоб обвинуваченому була надана адекватна відповідна можливість викликати та допитувати свідка, який дає показання проти нього, або під час, коли свідок їх надав, або на пізнішій стадії. Обвинувальний вирок не має виключно або вирішальною мірою ґрунтуватися на свідченнях, які захист не мав можливості заперечувати. Якщо має місце така ситуація, то права захисту були обмежені до того ступеня, який є несумісним із гарантіями, передбаченими ст. 6 КЗПЛ. ЄСПЛ не переконаний, що заявнику було надано адекватну відповідну можливість заперечувати проти показань, якими був обґрунтований обвинувальний вирок. Відповідно, має місце порушення ст. 6 (1) і (3) (d) КЗПЛ [268].

Про порушення справедливості провадження та відсутність можливості допитати заявником свідків у справі або вимагати, щоб їх допитали (ст. 6 (1) і (3) (d) КЗПЛ), йдеться й у рішенні ЄСПЛ у справі «Жуковський проти України». ЄСПЛ визнав порушення ст. 6 (1) і (3) (d) КЗПЛ, оскільки заявника було засуджено здебільшого на підставі показань свідків, жоден з яких не був присутнім під час провадження в суді в Україні й яких заявник не мав можливості безпосередньо допитати. Заявник, спираючись на ст. 6 (1), (2) та (3) (b) і (d) КЗПЛ, скаржився на несправедливість провадження та ненадання йому можливості допитати свідків у його справі або вимагати, щоб їх допитали. ЄСПЛ вважає, що з положень ст. 6 КЗПЛ, на які послався заявник, випливає, що усі докази повинні зазвичай надаватися у відкритому судовому засіданні у присут-

ності підсудного з метою забезпечення змагальних дебатів. Винятком може бути наявність важливих підстав, за яких це зробити неможливо, однак вони не повинні порушувати право на захист. За загальним правилом, положення ст. 6 (1) і (3) (d) КЗПЛ вимагають надання підсудному відповідної та належної можливості заперечувати показання свідка обвинувачення та допитати його або під час надання останнім своїх показань, або пізніше [265].

ЄСПЛ також повторює, що національні органи влади мають докласти «всіх розумних зусиль» для забезпечення явки свідка для безпосереднього допиту в суді першої інстанції. ЄСПЛ також зазначає, що хоча заявник і його захисник не вжили жодних доступних їм кроків для того, щоб бути більш активно залученими при допиті (це вони не заперечували), та не пояснили причини, чому вони бездіяли, національні органи, зі свого боку, повинні були хоча б повідомити їх заздалегідь про дату та місце проведення допитів і сформульовані ними питання [265].

Цих міркувань було достатньо для висновку ЄСПЛ про те, що право заявника на допит свідків було необґрунтовано обмежене, тоді як вирок щодо нього переважно виносився з огляду на показання зазначених свідків. Таким чином, ЄСПЛ постановив, що було порушення ст. 6 (1) і (3) (d) КЗПЛ [265].

Стаття 6 КЗПЛ не містить положення, яке прямо вказує на право підозрюваного або обвинуваченого шукати докази, розслідувати факти, проводити опитування потенційних свідків або замовляти експертизу. У змагальному кримінальному провадженні обвинувачений хоч і має право опитувати потенційних свідків, ставити запитання експертам і викликати свідків для надання ними показань перед судом, на практиці можливість обвинуваченого розслідувати факти у справі суттєво обмежується відсутністю відповідних повноважень і ресурсів.

Відповідно до КПК України підозрюваний, обвинувачений і захисник мають низку процесуальних прав, які надають їм можливість активного захисту у криміналь-

ному провадженні²³.

Розглядаючи зазначену нами вище *четверту групу стандартів*, що містять вимоги до держави, можна зазначити, що до них слід, на наш погляд, віднести ті, що торкаються обов'язків держави, виконання яких сприятиме забезпеченню якості здійснюваного захисту. З одного боку, враховуючи незалежний характер адвокатури, держава може втручатися в діяльність захисника лише у межах публічних інтересів. З другого – вона не може стояти осторонь у разі виявлення порушень стандартів здійснення захисту у кримінальному провадженні, адже належний захист – це привелії не обвинуваченого, а й держави.

ЄСПЛ підкреслює, що саме по собі призначення захисника не забезпечує ефективної допомоги, оскільки адвокат, який має надавати безоплатну правову допомогу, може вмерти, серйозно захворіти, стикатися тривалий час із перешкодами у своїй діяльності або ухилятися від виконання своїх обов'язків. Якщо органам влади відомо про таку ситуацію, вони повинні або замінити його, або примусити його виконувати свої обов'язки [393]. ЄСПЛ вказує, що лише в такий спосіб можна досягти тієї мети КЗПЛ, яка полягає в гарантуванні не теоретичних чи ілюзорних, а конкретних і дієвих прав [167, с. 284].

Ми вже зазначали вище, що держава не може нести відповідальності за будь-які помилки або невідповідності у здійсненні захисту заявника внаслідок дій офіційно призначеного йому адвоката, однак за певних обставин порушення будь-якої суто формальної вимоги не може бути прирівняне до помилкової лінії захисту або просто недоліку в аргументації. Так буває тоді, коли в результаті недбалості обвинувачений позбавляється засобу правового захисту та ситуація не може бути виправлена судом вищої інстанції [403].

Якщо адвокат діє в умовах наявності конфлікту інтересів у захисника з обвину-

²³ Зокрема, до них належать такі права: збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді, суду докази (п. 8 ч. 3 ст. 42 КПК); брати участь у проведенні процесуальних дій, під час яких ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку їх проведення, які заносяться до протоколу (п. 9 і 10 ч. 3 ст. 42 КПК); заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо (п. 12 ч. 3 ст. 42 КПК); оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в передбаченому КПК порядку (п. 16 ч. 3 ст. 42 КПК); брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення або вимагати їх допиту, а також вимагати виклику свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення (п. 1 ч. 4 ст. 42 КПК), тощо.

ваченим, це, як правило, становить очевидну підставу для втручання держави. У справі «Молдовяну проти Румунії» трьох обвинувачених представляв один призначений державою адвокат, попри протилежні інтереси обвинувачених, двоє з яких зізналися, а третій (який подав заяву до ЄСПЛ) наполягав на своїй невинуватості. Хоча сам заявник не скаржився на неефективність безоплатної правової допомоги, це не звільняло органи держави від обов'язку забезпечити ефективну юридичну допомогу [391].

ЄСПЛ вважає, що державам слід приділяти особливу увагу забезпеченню незалежності адвокатів, які надають безоплатну правову допомогу, від міліції та прокуратури. Важливо, щоб такі адвокати виконували свою роботу «вільно і незалежно», без втручання держави [205].

У справі «Сахновський проти Росії» заявнику представили адвоката за призначенням за 15 хвилин до початку судового розгляду, протягом яких вони повинні були ознайомитися зі справою та побудувати лінію захисту. Під час судового засідання підсудний заявив, що відмовляється від захисту, оскільки не бажає, щоб його представляв адвокат, призначений судом, оскільки не довіряє йому. Під час розгляду цієї справи ЄСПЛ відмітив, що формального призначення адвоката обвинуваченому недостатньо. Це потрібно робити таким чином, щоб захисник надавав реальну допомогу обвинуваченому. Суд ще раз підкреслив, що держава не повинна контролювати кожен крок захисника – це не відповідає принципу незалежності адвоката. Однак вона зобов'язана створити мінімальні умови для нормального спілкування між адвокатом та його підзахисним для роботи зі справою [78]. У іншій справі ЄСПЛ також наголосив, що «держава не може нести відповідальність за кожную помилку адвоката, призначеного з метою надання юридичної допомоги, згідно зі ст. 6 (3) (с) КЗПЛ втручання державних компетентних органів потрібне лише в тих випадках, коли факт незабезпечення адвокатом ефективного представництва очевидний або яким-небудь чином переконливо доведений до їх відома» [412].

Отже, у результаті проведеного узагальнення міжнародно-правових документів, що містять міжнародно-правові стандарти, та практики ЄСПЛ виявлені певні стандарти, що утворюють систему, яка має багато структурних складників, кожен з яких окремо або ж їх сукупність сприяє здійсненню ефективного захисту обвинуваченого у кри-

мінальному провадженні.

Висновки до 2 розділу:

1. Незважаючи на постійне використання в юридичному спілкуванні та правовій літературі таких термінів, як «міжнародно-правовий стандарт», «стандарти РЄ», «загальноновизнані міжнародні норми та принципи», «загальноновизнані норми та принципи міжнародного права», «імперативні норми міжнародного права», «загальноновизнані норми міжнародних договорів», «універсальні норми міжнародного права», «загальні принципи міжнародного права», «норми, принципи і прецеденти міжнародного права» тощо, серед вчених відсутня єдність у їх розумінні, відмічаються методологічні складнощі при їх визначенні, а практичні працівники, як показало анкетування, переважно ототожнюють їх.

2. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що проблема виокремлення різних за змістом загальноновизнаних принципів міжнародного права виникла у зв'язку з тим, що, по-перше, у світі відсутні єдині підходи до їх формулювання та, по-друге, часто вчені розглядають як загальноновизнані принципи міжнародного права галузеві. Отже, доцільно виокремити і розмежувати загальноновизнані принципи міжнародного права та галузеві принципи. Такий висновок можна зробити з огляду на те, що загальноновизнані принципи міжнародного права формувалися приблизно в середині ХХ століття. За більш ніж 60-річну історію розвитку людства з того часу такі принципи розвивалися, причому не тільки у сфері співпраці держав на міжнародній арені, а й під час співпраці між державами певного регіону, між державами, але у різних галузях на рівні міністерств, відомств, організацій, у правоохоронній сфері, медицині, екології тощо.

Загальноновизнані галузеві принципи доповнюють принципи міжнародного права та існують у певній галузі права.

3. Під загальноновизнаними принципами міжнародного права пропонується розуміти історично обумовлені, визнані світовою спільнотою основоположні імперативні засади, що знайшли своє відображення у міжнародно-правових актах, є обов'язковими для дотримання державами-учасниками, гарантовані міжнародно-правовими засобами

у випадках їх порушення.

Загальновизнані принципи міжнародного права у галузі кримінального судочинства – це історично обумовлені, визнані світовою спільнотою основоположні засади, що знайшли своє відображення у міжнародно-правових актах, є обов'язковими або рекомендаційними для виконання чи дотримання та запровадження у національну правову систему держав-учасниць.

4. Нагальна потреба у формуванні міжнародно-правових стандартів, у тому числі й у кримінальному судочинстві, постала перед світовою спільнотою наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, коли держави почали гармонізувати своє законодавство із загальновизнаною міжнародною практикою, активізувалася міжнародна співпраця, майже всі держави визнали загальновизнані принципи міжнародного права, спираючись на які будують своє існування та міжнародну співпрацю. Прояв загальнообов'язковості міжнародно-правових стандартів на внутрішньодержавному рівні не свідчить про обмеження суверенітету держави, оскільки не визнається нею вимушено, тобто сама держава добровільно погоджується взяти на себе зобов'язання.

5. У світі вже сформовано багато міжнародно-правових стандартів. Їх можна класифікувати за різними критеріями: 1) за суб'єктами створення (всесвітні (або універсальні), регіональні (стандарти РЄ, ЄС, ОБСЄ); 2) за галузевою приналежністю: конституційно-правові; кримінальні процесуальні (дотримання прав підозрюваного, обвинуваченого; поводження із затриманим; ефективного захисту тощо); кримінально-правові; цивільно-правові тощо; 3) за формою закріплення: ті, що містяться у міжнародних договорах, актах міжнародних організацій, формуються міжнародними судовими установами (зокрема, ЄСПЛ); 4) за юридичною значимістю: формально необов'язкові або декларативні; рекомендаційні («м'яке право»; обов'язкові); 5) за ступенем визначеності: абсолютно визначені; відносно визначені.

6. Значення міжнародно-правових стандартів для національної правової системи полягає в тому, що вони є взірцем, еталоном, орієнтиром під час реформування кримінального судочинства, який вказує шляхи такого реформування. Крім того, якщо вони є частиною національного законодавства (надана згода на їх обов'язковість ВР України), то підлягають безпосередньому застосуванню у правозастосовній практиці.

7. Міжнародно-правові стандарти кримінальної процесуальної діяльності – це закріплені у нормах міжнародного права або сформульовані в рішеннях міжнародних судових установ, визнані міжнародною спільнотою мінімальні вимоги, що мають імперативний або рекомендаційний характер для держави та визначають вектор розвитку національного законодавства.

8. Ознаками міжнародно-правових стандартів кримінальної процесуальної діяльності є те, що вони: 1) знаходять свій прояв у зовнішніх формах; 2) є універсальними; 3) покликані бути взірцями, еталонами, мінімальними вимогами, являють собою «уявлення про належне, те, як повинно бути»; 4) здійснюють регулятивну, праводоповнюючу, інформаційно-контролюючу, реформаційно-орієнтуючу функції (є масштабом, критерієм, завдяки якому здійснюється вимір зобов'язань, що взяла на себе держава); 5) визначають змістовний характер системи права держави та напрями її подальшого розвитку.

9. На підставі узагальнення 74 рішень ЄСПЛ зроблено висновок, що в цілому більшість міжнародно-правових стандартів ефективного захисту вже знайшли своє безпосереднє закріплення в нормах КПК України. Разом із тим ще є резерви для вдосконалення, оскільки існують стандарти, сформульовані ЄСПЛ у його прецедентах, які не знайшли свого відображення у нормах вітчизняного кримінального процесуального законодавства, що повинно бути усунено найближчим часом.

10. Держава має нести відповідальність за забезпечення реального захисту підозрюваного, обвинуваченого. Саме по собі призначення захисника не забезпечує надання ефективної правової допомоги, оскільки захисник може ухилятися від виконання своїх обов'язків, захворіти, стикатися тривалий час із перешкодами у своїй діяльності. Якщо суду стало відомо про це під час судового розгляду, він повинен мати право за своєю ініціативою або замінити захисника, або примусити його виконувати свої обов'язки. Такий підхід відповідає міжнародно-правовим стандартам та знайшов своє відображення у правотлумачній практиці ЄСПЛ.

РОЗДІЛ 3

РЕАЛІЗАЦІЯ СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ ФУНКЦІЇ ЗАХИСТУ У СУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ У ПЕРШІЙ ІНСТАНЦІЇ

3.1. Сторона захисту у підготовчому провадженні

Підготовче провадження є першим важливим етапом судового провадження у першій інстанції, основними завданнями якого є процесуальне та організаційне забезпечення проведення судового розгляду. Передбачене гл. 27 КПК України підготовче провадження є самостійною стадією кримінального процесу, під час якої суд у судовому засіданні за участю сторін кримінального провадження зобов'язаний у розумні строки, на підставі ретельного вивчення процесуальних актів закінчення досудового розслідування та доданих до них документів перевірити: чи достатньо підстав для призначення за даним провадженням судового розгляду, для закриття провадження чи вирішення справи шляхом затвердження відповідної угоди та ухвалення вироку щодо неї [90, с. 142].

Перед тим, як проводити аналіз діяльності сторони захисту в цій стадії, необхідно, на наш погляд, розглянути декілька моментів, пов'язаних із закінченням досудового розслідування шляхом складання обвинувального акта чи клопотань про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру²⁴.

На відміну від КПК 1960 р., який містив норми, відповідно до яких після ознайомлення з матеріалами справи учасникам процесу надавалося право заявити клопотання про доповнення слідства, зміну кваліфікації злочину і закриття справи, які мали бути вирішені і після задоволення яких та проведення додаткових слідчих дій слідчий зобов'язаний був надати можливість учасникам ознайомитися з додатковими матеріалами, а за клопотанням – з усією справою (ст. 219, 221, 222 КПК 1960 р.), у чинному КПК України аналогічні норми відсутні.

Аналізуючи параграф 3 глави 24 КПК України, можна зробити висновок, і, на

²⁴ Частково ми вже розглядали ці проблеми у підрозділі 1.2, але в контексті визначення моменту набуття підозрюваним статусу обвинуваченого.

жаль, саме так і розуміє більшість представників сторони обвинувачення, що після виконання вимог ст. 290 КПК України прокурор чи за його дорученням слідчий переходять до складання обвинувального акта і реєстру матеріалів досудового розслідування.

Досить поширеною є практика, коли обвинувальний акт складається і затверджується прокурором ще до відкриття матеріалів іншій стороні і одночасно із закінченням ознайомлення копія його вручається підозрюваному, захиснику, законному представнику, захиснику особи, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

Заявлені стороною захисту клопотання або зовсім не розглядаються з посиланням на відсутність норм, що передбачали б їх вирішення після відкриття матеріалів, або в їх задоволенні необґрунтовано відмовляється.

Не врятовують ситуацію і поради захисників своїм підзахисним не підписувати розписку про отримання копії обвинувального акта, оскільки таке непідписання не перешкоджає зверненню прокурора до суду. Навіть, якщо обвинувачений у суді заявить, що йому взагалі не вручалася копія обвинувального акта, прокурор надає суду оформлений згідно з ч. 6 ст. 104 КПК України протокол, де зазначається факт відмови, засвідчений підписами понятих²⁵. У цьому випадку відсутність розписки про вручення обвинувального акта не є підставою для повернення обвинувального акта прокурору.

Між тим відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК України рішення слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій може бути оскаржене слідчому судді. Такі скарги подаються протягом десяти днів із моменту прийняття рішення (у даному випадку – із моменту отримання копії постанови), вчинення бездіяльності (у випадках, коли було відмовлено у прийнятті клопотання) (ч. 1 ст. 304 КПК України) і мають бути розглянуті слідчим суддею не пізніше сімдесяти двох годин із моменту надходження їх до суду (ч. 2 ст. 306 КПК України).

²⁵ У цій частині можна посперечатися з приводу сталої практики складання протоколу про відмову в отриманні підозрюваним копії обвинувального акта. Відповідно до ч. 1 ст. 104 КПК хід і результати проведення процесуальної дії фіксуються у протоколі у *випадках, передбачених цим Кодексом* (виділено нами – М. М.). На наш погляд, більш доцільно в даній ситуації скористуватися аналогією з ч. 1 ст. 136 КПК і фіксувати відмову від вручення копії обвинувального акта за допомогою відеозапису. У цьому випадку відпадає необхідність залучення понятих, а суд, крім підтвердження факту відмови, мав би можливість оцінити і поведінку підозрюваного.

У судовому засіданні прокурор надає документи, що підтверджують закінчення досудового розслідування та направлення обвинувального акта до суду (а іноді і ухвалу суду про призначення підготовчого засідання), і слідчий суддя, мотивуючи тим, що провадження у слідчого судді неможливе під час судового розгляду, відмовляє в їх задоволенні або взагалі у відкритті провадження.

Така практика вбачається нам неправильною і такою, що обмежує право на захист. Пояснення слідчих та прокурорів на кшталт того, що всі клопотання повинні бути заявлені до відкриття матеріалів досудового розслідування (оскільки захисту надавалося право і ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування до його завершення (ст. 221 КПК України), і заявляти клопотання (ст. 220 КПК України)) або що заявлення клопотань є спробою затягнути досудове розслідування, не піддаються жодній критиці. Саме після ознайомлення з усіма матеріалами досудового розслідування (скажімо так, з повним пакетом цих матеріалів) захист може зробити висновок і про неповноту слідства, і про неправильність кваліфікації, і про наявність підстав для закриття провадження.

Зазначимо також, що згідно з ч. 3 ст. 303 КПК України під час підготовчого судового засідання можуть бути оскаржені лише рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора, передбачені п.п. 5, 6 ч. 1 ст. 303 КПК України, тобто постанова прокурора, слідчого про відмову у визнанні потерпілим та рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора при застосуванні заходів безпеки.

У зв'язку з цим пропонуємо доповнити чинний КПК України нормами, які передбачали б порядок заявлення та вирішення клопотань учасників процесу після ознайомлення з усіма матеріалами досудового розслідування, повторного ознайомлення з новими матеріалами, а також імперативну вимогу до прокурора, згідно з якою йому заборонялося б передавати обвинувальний акт та інші процесуальні рішення, якими закінчується досудове розслідування, до суду до вирішення заявлених клопотань і до завершення усіх проваджень по скаргах у слідчого судді.

Отримавши обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, головуєчий (професійний суддя, який головує під час колегіаль-

ного судового розгляду або здійснює його одноособово) робить про це запис у контрольному журналі судових справ та інших матеріалів, переданих для розгляду судді (п. 1 Листа ВССУ від 03 жовт. 2012 р.) [222] і не пізніше п'яти днів із дня їх надходження постановляє ухвалу про призначення підготовчого судового засідання, в якій визначає дату, час та місце його проведення і в яке викликає учасників судового провадження (ч. 1 ст. 314 КПК України). Одночасно з прийняттям цього рішення суд, що здійснюватиме судове провадження, у разі необхідності має право згідно з ч. 1 ст. 320 КПК України прийняти рішення (постановити ухвалу) про призначення запасного судді, про що робиться відмітка у журналі судового засідання. Зрозуміло, що постановлення цих ухвал здійснюється без виклику і присутності сторін.

Першою проблемою, з якою стикається і суд, і сторона захисту, є те, що прокурори досить часто направляють обвинувальний акт та інші клопотання, якими завершується досудове розслідування, менш як за п'ять днів до закінчення строків тримання під вартою, домашнього арешту, тримання у приймальнику-розподільнику для дітей або тримання у психіатричному закладі в умовах, що виключають небезпечну поведінку особи.

При узагальненні правозастосовної практики нами була виявлена безліч прикладів, коли судді при постановленні ухвали про призначення підготовчого судового засідання вирішують питання про продовження строків дії вказаних вище запобіжних заходів, посилаючись при цьому на ст. 331 КПК України.

У свою чергу захист наполягає на звільненні обвинувачених, якщо до підготовчого судового засідання спливають строки дії вказаних вище запобіжних заходів.

Проблема є настільки гострою, що нещодавно була предметом обговорення досить широкого кола вчених та практиків під час проведення «круглого столу» [191].

Отже, відповідно до ч. 3 ст. 331 КПК України незалежно від наявності клопотань суд зобов'язаний розглянути питання доцільності продовження тримання обвинуваченого під вартою до закінчення двомісячного строку з дня надходження до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

Із цього приводу О. Пороус вважає, що в стадії підготовчого провадження не пе-

редбачено подачі прокурором окремих клопотань про продовження строку тримання під вартою обвинуваченої особи. Відповідно до норм КПК України обов'язок контролю за доцільністю його продовження в подальшому покладається на суд [191, с. 10]. Таким чином, автор не бачить жодних проблем у тому, що суд ще до проведення підготовчого судового засідання вирішує питання про продовження строків тримання під вартою.

Натомість Н. Марчук наголошує, що ст. 314 КПК України визначено, що підготовче засідання відбувається згідно з правилами, передбаченими ст. 342-345 КПК України для судового розгляду. Стаття 331 КПК України до цього кола не входить, а це означає, що вона не може бути застосована. Далі Н. Марчук робить висновок, що адміністраціям СІЗО потрібно набратися мужності і в таких випадках звільняти особу з-під варти, бо в подальшому вона буде утримуватися під вартою незаконно, при цьому абсолютно справедливо підкреслюючи, що суд не повинен брати на себе функцію прокуратури чи слідства [191, с. 11-12]. Така позиція була підтримана більшістю учасників «круглого столу».

В інших випадках суди посиляються на ч. 3 ст. 315 КПК України, згідно з якою за відсутністю клопотань сторін про обрання, зміну чи скасування заходів забезпечення кримінального провадження, у тому числі запобіжного заходу, обраного під час досудового розслідування, застосування таких заходів вважається продовженим.

Уже згадувана нами Н. Марчук вважає, що ст. 315 КПК України в даному випадку протирічить КЗПЛ. Людина тримається під вартою виключно за рішенням суду. Нічого не може бути автоматично продовжено, має бути ініціатива і дотриманий принцип змагальності [191, с. 15].

Автоматичне продовження тримання під вартою суперечить гарантіям, викладеним у ст. 5 (3) КЗПЛ, на переконання ЄСПЛ, про це сказано у рішенні по справі «Тейс проти Румунії» [431].

Підводячи підсумок дискусії, учасники «круглого столу» зазначили, що «якщо обвинувальний акт подано до суду прокурором менш ніж за п'ять днів до закінчення строку тримання під вартою, суд не повинен докладати всіх зусиль до того, щоб продовжити запобіжний захід, навіть якщо перед ним лежить обвинувальний акт, в якому

обвинувачується особа у вчиненні тяжких злочинів.

У даному випадку відповідальність за те, щоб забезпечити явку до суду обвинуваченого та щоб останній не впливав на судове слідство, лежить на прокуророві, який підтримує державне обвинувачення в суді.

Установа пенітенціарної служби України, в якій утримується обвинувачена особа, у цьому разі зобов'язана в день закінчення дії ухвали звільнити особу з-під варти.

Якщо ж прокурор, який підтримує державне обвинувачення в суді, має достатні та обґрунтовані підстави наполягати на тому, щоб продовжити запобіжний захід, то перед поданням обвинувального акта він повинен був звернутися до слідчого судді з клопотанням про продовження запобіжного заходу [191, с. 22-23]».

Із такою позицією погоджується і ВССУ, який у своєму Інформаційному листі від 4 квіт. 2013 р. зазначає, що суду слід зважати, що запобіжний захід, обраний або продовжений слідчим суддею на стадії досудового розслідування, може бути змінений лише в підготовчому судовому засіданні. У випадку, коли після направлення обвинувального акта до суду першої інстанції та до проведення підготовчого судового засідання строк застосування запобіжного заходу закінчився, запобіжний захід вважається таким, що припинив свою дію у зв'язку із закінченням строку, на який такий запобіжний захід був обраний (п. 18 Листа) [215].

Погоджуючись з такою точкою зору, додамо лише декілька аргументів на її підтримку. По-перше, як уже зауважувалося, ухвала про призначення підготовчого судового засідання приймається без участі сторін, отже, без можливості висловити власну позицію з приводу доцільності продовження дії запобіжного заходу, що суперечить принципу змагальності. По-друге, рішення про призначення підготовчого засідання приймає суддя, який ще не отримав довіру сторін, і абсолютно не слід виключати ситуацію, коли йому в підготовчому засіданні буде заявлений відвід, який у подальшому буде задоволений. І, нарешті, по-третє, на момент постановлення ухвали про призначення підготовчого судового засідання в розпорядженні судді є тільки обвинувальний акт, всі докази, у тому числі щодо доцільності тримання обвинуваченого під вартою, знаходяться ще у прокурора. Тяжкість обвинувачення не повинна бути єдиною підста-

вою для продовження тримання під вартою²⁶. Необхідно також враховувати, що після направлення обвинувального акта до суду зменшуються ризики, існування яких на досудовому розслідуванні дали підстави для застосування запобіжного заходу.

Спираючись на вищевикладене, вважаємо за необхідне доповнити чинний КПК наступними положеннями:

«Прокурору забороняється направляти обвинувальний акт до суду у строк, менший ніж десять днів до спливу строку перебування особи під вартою, домашнього арешту, тримання у приймальнику-розподільнику для дітей або тримання у психіатричному закладі в умовах, що виключають небезпечну поведінку особи.

У разі тримання особи під вартою, у приймальнику-розподільнику для дітей або у психіатричному закладі в умовах, що виключають небезпечну поведінку особи, а також знаходження під домашнім арештом, призначених відповідно до ч. 1 ст. 314 КПК України, підготовче засідання повинне бути проведене обов'язково, його перенесення не допускається.

Підготовче засідання, в якому вирішується питання про доцільність подальшого тримання під вартою, у приймальнику-розподільнику для дітей або у психіатричному закладі в умовах, що виключають небезпечну поведінку особи, а також знаходження під домашнім арештом, відбувається за обов'язковою участю обвинуваченого (особи, щодо якої вирішуються питання про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру), крім випадків, передбачених КПК України, його захисника, законного представника та прокурора. Неявка інших учасників кримінального провадження не перешкоджає проведенню цього судового засідання.

У випадку неявки з будь-яких причин обраного обвинуваченим захисника суд діє згідно із ч. 1 ст. 53 КПК України.

У разі неявки з будь-яких причин прокурора обраний під час проведення досудового розслідування запобіжний захід скасовується, що не позбавляє права прокурора у подальшому заявити клопотання про обрання цього або іншого запобіжного заходу»

²⁶ Про те, що тяжкість обвинувачення не може сама по собі служити виправданням тривалого попереднього ув'язнення особи, неодноразово зазначав ЄСПЛ (див., наприклад, справи «Ідалов проти Росії» [71], «Гарицький проти Польщі» [408], «Храїді проти Німеччини» [399], «Ліков проти Болгарії» [410]).

(див. додаток Г).

Безпосередня участь обвинуваченого та його захисника у судових засіданнях є важливим чинником забезпечення права на захист. За загальним правилом, неприбуття для участі в підготовчому судовому засіданні учасників судового провадження, які належним чином повідомлені про дату, час і місце проведення такого засідання (при цьому суд повинен переконатися, що таке повідомлення мало місце), не перешкоджає його проведенню, крім випадків, визначених законом²⁷.

Варто враховувати, що судове провадження не може бути розпочато раніше ніж через п'ять днів із дня вручення (отримання) обвинуваченому копії обвинувального акта. У випадку надходження від обвинуваченого, який тримається під вартою, клопотання про бажання взяти участь у підготовчому судовому засіданні суд вживає заходів для доставки обвинуваченого в судове засідання²⁸. Якщо ж обвинувачений, який тримається під вартою, заявив клопотання про його участь у підготовчому судовому засіданні дистанційно, суд, розглянувши таке клопотання, постановляє ухвалу про задоволення клопотання, копія якої направляється в установу попереднього ув'язнення для належної підготовки проведення дистанційного судового провадження. Клопотання

²⁷ Нагадуємо, що, за нашою логікою, перше підготовче судове засідання у випадках, коли особа тримається під вартою або домашнім арештом, а також у приймальнику-розподільнику для дітей чи психіатричному закладі в умовах, що виключають її небезпечну поведінку, повинне бути проведене обов'язково за участю обвинуваченого, його захисника, законного представника та прокурора, подальші судові засідання у стадії підготовчого провадження можуть бути відкладені за наявності зазначених нижче підстав: 1) якщо обвинувачений, потерпілий звернувся з клопотанням (виявив бажання) бути присутнім під час підготовчого судового засідання, але з невідомих причин не з'явився до суду у визначений час; 2) якщо відсутність учасника підготовчого судового засідання зумовлена поважними причинами; 3) якщо одна зі сторін заперечує проти проведення підготовчого судового засідання за відсутності учасника судового провадження, який не з'явився.

Крім того, суд зобов'язаний відкласти судове засідання: 1) у разі відсутності обвинуваченого у вчиненні злочину, за який передбачено покарання у виді довічного позбавлення волі, для можливості реалізації останнім права, передбаченого ст. 384 КПК України, щодо розгляду кримінального провадження судом присяжних; 2) якщо обвинувальний акт надійшов до суду з підписаною між сторонами угодою і участь сторін такої угоди відповідно до ч. 2 ст. 474 КПК України є обов'язковою; 3) якщо до суду надійшло клопотання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності і участь сторін кримінального провадження та потерпілого згідно з ч. 1 ст. 288 КПК України є обов'язковою.

²⁸ Так, Мелітопольський міськрайонний суд Запорізької області, розглянувши 13 серпня 2014 р. матеріали кримінального провадження за обвинуваченням особи у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 115, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 162 КК, встановив, що ухвалою суду від 05.08.2014 р. у даному кримінальному провадженні було призначено підготовче судове засідання. У судовому засіданні прокурором заявлено клопотання про відкладення підготовчого судового засідання у зв'язку з недоставкою конвоєм у судове засідання обвинуваченого. Суд вважає, що в даному випадку неможливо провести підготовче судове засідання без обвинуваченого та вирішувати питання, пов'язані з підготовкою до судового розгляду. Ознайомившись з обвинувальним актом та доданими до нього матеріалами в кримінальному провадженні, суд ухвалив, що вважає за необхідне відкласти підготовче судове засідання у зазначеному кримінальному провадженні [334].

На жаль, у своїй ухвалі суд не вказав, які заходи реагування він вжив до адміністрації СІЗО у зв'язку з недоставкою обвинуваченого.

про здійснення судового провадження у такому режимі можуть надійти і від інших учасників судового провадження, приймати рішення щодо яких суд повинен у порядку, передбаченому ст. 336 КПК України.

У призначений для проведення підготовчого судового засідання час головуєчий відкриває підготовче судове засідання і оголошує про його початок. Після виконання вимог, які містяться у ст. 342-344 КПК України, головуєчий роз'яснює учасникам судового провадження право відводу і з'ясовує, чи заявляють вони кому-небудь відвід.

Як зауважує О. П. Кучинська, відвід суддів завжди був і залишається важливим дієвим механізмом, процесуальним інструментом забезпечення законності прийняття судових рішень, своєрідним захистом від впливу на суд різних суб'єктивних факторів, він покликаний забезпечити неупередженість судового розгляду будь-яких справ, у тому числі і кримінальних [141, с. 104]. На наш погляд, право на відвід є першим у цій стадії процесу важелем, за допомогою якого сторона захисту може вплинути на хід судового провадження з метою недопущення прийняття незаконного рішення.

Українське законодавство, яке регламентувало процедуру вирішення питань про відводи суддів, за останні роки зазнавало кардинальних змін: від вирішення їх головою суду, потім вирішення самим судом, що розглядав справу (з липня 2010 р.), до вирішення їх іншим суддею того ж суду, визначеного АСДОС (з листопаду 2012 р.).

Проте Г. В. Денісова пропонує наступну теоретичну класифікацію підстав відводу судді: попередня несуддівська участь у справі; попередня суддівська участь; родинні стосунки; заінтересованість у результатах провадження; порушення порядку призначення судді для розгляду справи АСДОС; інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості посадової особи, яка веде провадження у справі [85, с. 12]²⁹.

За період дії нового КПК України (станом на 15 березня 2015 р.) судами України

²⁹ Важко погодитися з визначенням Г. В. Денісовою поняттям «відвід». Так, на думку автора, «це процесуальне рішення про усунення особи від участі у кримінальному провадженні...». Такий висновок, на наш погляд, є неправильним. По-перше, якщо ми використаємо його у будь-якій нормі, яка встановлює процесуальний статус особи, наприклад, ст. 56 КПК, виявиться, що «потерпілий має право заявляти відводи, тобто процесуальні рішення про усунення особи...». Ця конструкція видається нелогічною. По-друге, якщо погодитися з автором, що відвід – це процесуальне рішення, то автоматично відпадає необхідність його вирішення. На наше переконання, відвід – це саме мотивована заява сторони про усунення особи від участі у кримінальному провадженні. На відміну від відводу, самовідвід – це дійсно процесуальне рішення, яке приймається самою особою, яка здійснює кримінальне провадження. Це рішення, вбачається, не повинне взагалі потребувати подальшого його узгодження з будь-якою іншою посадовою особою.

було прийнято 1854 ухвали, в яких вирішувалися питання про відвід слідчого, прокурора, слідчого судді, суду та експерта.

Що стосується перших трьох підстав, то слід сказати, що судді у переважній більшості випадків заявляють самовідвід, не залишаючи сторонам можливості скористатися правом на заявлення їм відводу.

Іноді обвинувачені заявляють судді відвід, якщо колись цей суддя розглядав інші кримінальні або, навіть, цивільні чи адміністративні справи і прийняв рішення не на користь особи, яка в даному кримінальному провадженні виступає в якості обвинуваченого. Безумовно, в задоволенні таких заяв відмовляється, оскільки підставою для відводу є участь судді (будь-то суддівська або несуддівська) саме у цьому кримінальному провадженні.

У невеликих містах, де мешканці з огляду на їх кількість спілкуються між собою, є приклади заявлення відводів, якщо між обвинуваченим та суддею (прокурором) давно склалися неприязні стосунки, не пов'язані з розглядом справи. У задоволенні таких відводів також відмовляється.

У значній же кількості випадків захист намагається обґрунтувати відвід, посилячись на упередженість суду. Здебільшого це має місце вже при судовому розгляді, коли, на думку захисту, суд безпідставно задовольняє необґрунтовані клопотання сторони обвинувачення³⁰ або, навпаки, не задовольняє клопотання сторони захисту [330], коли суд створив процесуальну тяганину та зацікавлений у подальшій тяганні [331] чи коли манера поведінки судді в судовому засіданні не відповідає правилам суддівської етики [337]³¹.

Що стосується стадії підготовчого провадження, то найчастіше за цією підставою заявляється відвід судді, коли суд відмовляє у задоволенні клопотання сторони захисту про повернення обвинувального акта прокурору (особливо, коли мають місце очевидні порушення вимог ст. 291 КПК України) [328; 349].

³⁰ Так, Кременчуцьким районним судом Полтавської області було відмовлено в задоволенні заяви про відвід, яку захисник обґрунтував тим, що судом було безпідставно задоволене немотивоване клопотання прокурора про виклик свідків у судові засідання [329].

³¹ Показовим, на наш погляд, є приклад, коли головуючий по справі висловився, що їй у цій справі все зрозуміло, якщо вона раніше і сумнівалася у винуватості обвинуваченого, то після роз'яснення експерта вже не сумнівається [336].

Аналізуючи практику заявлення відводів та їх вирішення, слід погодитися з вченими-процесуалістами з приводу того, що недосконалість порядку розгляду відводів і самовідводів суддів та інших учасників кримінального процесу полягає в тому, що прийняті рішення не підлягають оскарженню. Більш того, додамо, що, вивчаючи різні ухвали суду про відмову в задоволенні заяв про відвід, навіть ми не завжди погоджувалися з ними.

Так, О. П. Кучинська цитує римлян: «*Malum consilium est, quod mutari potest*» (погане те рішення, яке не можна змінити) і висловлює глибоке переконання, що по всіх без винятку рішеннях, які приймає суд (суддя), повинна бути передбачена процедура оскарження, і не лише апеляційна, а й касаційна [141, с. 104, 105]³². Абсолютно погоджуємося з такою позицією (див. додаток Г).

У підготовчому провадженні суд повинен встановити, чи були під розписку прокурором надані копії обвинувального акта, клопотань про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру підозрюваному, його захиснику, законному представнику, а також особі, стосовно якої передбачається застосування заходів медичного чи виховного характеру. Якщо буде з'ясовано, що копії перерахованих документів та реєстр матеріалів досудового розслідування не були вручені обвинуваченому, суд безальтернативно повертає їх прокурору.

Неотримання обвинуваченим копій зазначених документів у разі його відмови їх отримати не є підставою для повернення матеріалів прокурору. У такому випадку їх повинні вручити обвинуваченому під час підготовчого судового засідання. Вважаємо, що суд мав би з'ясувати мотиви відмови обвинуваченого від отримання копій обвинувального акта, а також інших документів, якими закінчується досудове розслідування. Встановлення цих мотивів може сприяти в подальшому правильному вирішенню питання про повернення обвинувального акта прокурору (у разі заяви відповідного клопотання). Якщо вручення обвинуваченому копій обвинувального акта або інших процесуальних документів, якими закінчується досудове розслідування, було здійснене в стадії підготовчого провадження, наступне підготовче засідання повинне бути відкла-

³² Таку ж позицію займає О. В. Ануфрієва [12, с. 41].

дене на строк, не менший ніж 5 днів.

Крім з'ясування додержання вимог, закріплених ст. 293 КПК України, суд повинен також встановити, чи роз'яснювалося на стадії досудового розслідування особі, яка підозрюється у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі, право на розгляд справи судом присяжних (ч. 1 ст. 384 КПК України). Невиконання цієї вимоги з боку прокурора також безальтернативно тягне за собою повернення обвинувального акта прокурору³³.

Відповідно до ч. 2 ст. 384 КПК України обвинувачений у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі, під час підготовчого судового засідання має право заявити клопотання про розгляд кримінального провадження стосовно нього судом присяжних. Заявлення аналогічного клопотання у судовому провадженні не передбачене.

У зв'язку з цим досить цікавим із теоретичної точки зору є рішення, прийняте колегією суддів Васильківського міськрайонного суду Київської області 21 січня 2014 р. Обвинувачений заявив клопотання про розгляд його справи судом присяжних не в підготовчому судовому засіданні, але до початку судового розгляду. Заслухавши думку учасників судового розгляду, суд задовольнив це клопотання [318].

Формально задоволення подібного клопотання у стадії судового розгляду скасовує завершальний акт підготовчого провадження – ухвалу про призначення судового розгляду, в якому визначені дата та місце проведення судового розгляду, склад суду,

³³ Так, 9 грудня 2013 р. Люботинський міський суд Харківської області, розглянувши в ході підготовчого судового засідання матеріали кримінального провадження, які надійшли від Валківського міжрайонного прокурора Харківської області, у відношенні особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 15, п.п. 1, 7 ч. 2 ст. 115 КК України, встановив, що перед направленням обвинувального акта до суду прокурор не роз'яснював обвинуваченому про можливість, особливості та правові наслідки розгляду кримінального провадження судом присяжних. Таких роз'яснень обвинувачений не підписував. Даний факт підтвердив у судовому засіданні захисник обвинуваченого. Встановлене порушення вимог КПК України є, на думку суду, суттєвим порушенням права на захист, що виключає можливість призначення справи до судового розгляду, оскільки норми КПК України не передбачають права суду самостійно виправити допущені прокурором порушення [332].

Керченський міський суд Автономної Республіки Крим у складі колегії суддів, розглянувши 10 лютого 2014 р. у підготовчому судовому засіданні обвинувальний акт за обвинуваченням у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 15, п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України, встановив, що прокурором порушені вимоги ст. 384 КПК України. Оскільки прокурором не було роз'яснено обвинуваченому про можливість, особливості та правові наслідки розгляду кримінального провадження судом присяжних, що позбавляє обвинуваченого можливості до початку судового провадження підготуватися до реалізації такого права та прийняття обдуманого рішення, а також письмове роз'яснення прокурора обвинуваченому про можливість розгляду кримінального провадження судом присяжних не додано до обвинувального акта та реєстру матеріалів досудового розслідування, обвинувальний акт підлягає поверненню прокурору для усунення виявлених недоліків протягом розумного строку [327].

форму здійснення правосуддя (відкрите чи закрите судове засідання) і таке інше. Натомість чинний КПК України не передбачає не тільки оскарження цієї ухвали, а й її зміни чи скасування. Таким чином, вважаємо, що суд у даному випадку безпідставно задовольнив таке клопотання.

Вбачається, що суд у підготовчому провадженні повинен роз'яснити обвинуваченому остаточність його рішення про відмову від розгляду справи судом присяжних, а для прийняття виваженого рішення, консультації з захисником запропонувати перенести судові засідання.

Далі вважаємо за доцільне провести аналіз діяльності сторони захисту, пов'язуючи це з можливістю впливу на рішення, які приймаються у стадії підготовчого провадження. Основною формою такого впливу є заявлення стороною захисту клопотань.

Як справедливо стверджує Т. В. Варфоломеєва, заявлення захисником клопотань – важливий засіб захисту прав обвинуваченого. Клопотання захисника – це офіційне звернення у формі документа до осіб, уповноважених здійснювати кримінальну процесуальну діяльність з доказування та приймати рішення у кримінальному провадженні, про вчинення цими особами дій, які входять до їх компетенції, що направлене на захист прав і законних інтересів обвинуваченого [30, с. 60].

Об'єктом клопотання може бути будь-яка обставина, зміна, поява чи усунення якої, на думку сторони захисту, може підвищити ефективність захисту. При вирішенні питання про заявлення клопотань захисник безпомилково має визначити для себе послідовність і момент заявлення клопотань. Оскільки він здійснює функцію захисту в інтересах обвинуваченого, він у кожному випадку мусить погодити заявлене клопотання із підзахисним, роз'яснивши йому, коли і яке клопотання доцільно заявляти, а також досягнення якої мети пов'язується із поданням клопотання [51, с. 197].

Заявлення клопотань абсолютно природне і правомірне, проте, як вказує О. Яновська, адвокати постійно стикаються з тим, що їх активна діяльність щодо заявлення клопотань як під час досудового розслідування, так і в суді викликає роздратування й протидію з боку органів слідства, прокуратури чи суду. «Проте, – продовжує автор, – важко припустити, що професійний рівень захисту може бути належним, якщо

адвокат не здійснюватиме належних дій..., а стане чекати доказів обвинувачення, щоб їх спростувати, не будучи впевненим, що зможе зробити це, а можливо, і взагалі втратить внаслідок своєї бездіяльності таку можливість» [386, с. 125]³⁴.

Отже, першим рішенням, яке суд може прийняти у підготовчому судовому засіданні, є *затвердження угоди про визнання винуватості чи про примирення або відмова у затвердженні угоди в разі встановлення підстав, передбачених ч. 7 ст. 474 КПК, та повернення кримінального провадження прокурору (якщо угоду досягнуто під час досудового розслідування) для його продовження, або призначення судового розгляду для проведення судового провадження в загальному порядку.*

Метою цих угод є суб'єктивно бажаний результат, який повинен настати після їх укладення або затвердження. Здійснення кримінального провадження на підставі угод є новелою кримінального процесуального законодавства та належить до особливих порядків кримінального провадження. Інститут угод можна розглядати як прояв диференціації кримінальної процесуальної форми, адже він передбачає своєрідні умови та порядок здійснення кримінального провадження, який суттєво відрізняється від звичайного провадження [184, с. 74-75].

Перевага угод про визнання винуватості з точки зору інтересів обвинуваченого очевидна: перспектива результатів розгляду кримінального провадження стає більш зрозумілою, а покарання – більш м'яким порівняно з тим, яке могло бути призначене у разі повного судового розгляду у справі. Їх перевага з точки зору прокурора та суду полягає в тому, що домовленість про таку угоду економить час і ресурси держави, оскільки якщо обвинувачений визнає себе винним, то відпадає необхідність у повному судовому розгляді [19, с. 466-467]³⁵.

³⁴ Автор вводить нову у кримінальній процесуальній науці термінологію – «протестна діяльність адвоката». На думку вченої, формами такої протестної діяльності адвоката у кримінальному провадженні можуть бути: клопання, заяви, вимоги, відводи, заперечення (зауваження, протести), скарги.

³⁵ Закріплення у кримінальному процесуальному законі угоди про визнання винуватості полягає у створенні нової ідеології кримінальної політики нашої держави: протидія злочинності через компроміс, договір. Без угоди про визнання винуватості концепція компромісу позбавлена своєї основи. На нашу думку, правовий інститут, передбачений главою 35 КПК України, має стати не винятком, а звичайною, найпоширенішою формою реалізації державного кримінального переслідування у справах публічного обвинувачення. Це значно прискорило б кримінальне судочинство та дозволило б скоротити як судовий, так і слідчий апарати.

Даний інститут повинен стимулювати осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, йти на співпрацю з владою. Прокурор може обіцяти підозрюваному (обвинуваченому) застосувати цей інститут взамін на співпрацю з владою, давання показань проти, зокрема, організаторів злочину.

Вирішення кримінального провадження на підставі укладення угод про визнання винуватості відповідає основним завданням кримінального процесу, тобто швидкому та повному розкриттю злочинів, викриттю винних й охороні прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

Угода про примирення – це угода між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим, в якій узгоджуються умови відповідальності підозрюваного або обвинуваченого за умови вчинення ним дій, спрямованих на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Особливість цієї угоди полягає в тому, що її укладення залежить не тільки від вирішення питань щодо порядку та умов відновлення майнової сфери потерпілого, а й від задоволення його моральних потреб (набуття відчуття безпеки, каяття підозрюваного (обвинуваченого, підсудного), зникнення міжособистісного конфлікту та ін.).

У сучасних умовах використання процедур із примирення у кримінальному провадженні пов'язане з широким застосуванням позасудових форм вирішення юридичних конфліктів (наприклад, переговори, посередництво), можливістю досягти примирення сторін у процесі розгляду кримінальних проваджень за злочинами невеликої та середньої тяжкості, свідчить про затребуваність процедури мирного врегулювання спору, що відповідає і загальносвітовій тенденції до використання альтернативних (позасудових) процедур вирішення конфліктних ситуацій.

Домовленості стосовно угоди про примирення можуть проводитися самостійно потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, захисником і представником або за допомогою іншої особи, погодженої сторонами кримінального провадження (крім слідчого, прокурора або судді³⁶). Відповідно до ст. 469 КПК України не визначено тієї «ін-

³⁶ 10 липня 2013 р. Міловський районний суд Луганської області при проведенні відкритого підготовчого судового засідання в залі суду смт. Мілове у справі по обвинуваченню особи у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК України, встановив, що кримінальне провадження надійшло з обвинувальним актом і угодою про примирення, укладеної між підозрюваним та потерпілою на стадії досудового розслідування. Із пояснень обвинуваченого та потерпілої у судовому засіданні встановлено, що угода про примирення була укладена за ініціативою слідчого, який спочатку запропонував укласти угоду, потім склав її текст і надав їм угоду для підпису. Потерпіла у судовому засіданні повідомила, що самостійно заяву про укладення угоди про примирення не писала. Угоду про примирення їм привіз додому слідчий для підписання, самі вони нічого не писали. Оскільки при перевірці угоди на відповідність вимогам КПК України встановлено, що вона укладена за ініціативою слідчого, що є порушенням ч. 1 ст. 469 КПК України, а також те, що між потерпілою та обвинуваченим не конкретно була домовленість про міру покарання, суд зробив висновок про наявність підстав для відмови у затвердженні укладеної угоди та повернення кримінального провадження прокурору для продовження досудового розслідування, про що й ухвалив своє рішення [335].

шої особи», яка буде мати право на проведення домовленостей стосовно угоди про примирення, тобто це місце повинна зайняти така процесуальна особа, як посередник (медіатор) між потерпілим та підозрюваним (обвинуваченим).

У науці висловлена слухна думка, згідно з якою запровадження у кримінальному процесі інституту угоди про примирення викликає необхідність комплексного нормативного врегулювання всіх питань, які виникають при її укладенні. Значна їх частина пов'язана із проведенням попередніх переговорів, з'ясуванням позиції підозрюваного, обвинуваченого та потерпілого, усуненням суперечностей між ними та врахуванням їх вимог і пошуком компромісного варіанта, який задовольняв би інтересам обох сторін кримінально-правового конфлікту. Ефективність інституту угоди про примирення певною мірою залежить саме від цих дій, вчинення яких слід покласти на спеціальну особу – медіатора. Така його діяльність не має безпосереднього відношення до кримінального провадження, а є необхідною передумовою наступного етапу – укладення угоди, що полягає в її підписанні та тягне визначені законом правові наслідки. Тому правовий статус медіатора, його повноваження, порядок та умови його діяльності, спрямованої на пошук способу врегулювання кримінально-правового конфлікту, повинні отримати належне правове забезпечення в окремому законодавчому акті. Це дозволить максимально повно врегулювати суспільні відносини, які виникають у разі такого посередництва, та забезпечить оптимальні умови дії інституту угоди про примирення між підозрюваним, обвинуваченим і потерпілим [192, с. 125-126]³⁷.

Введення інституту медіації в кримінальне судочинство вимагає вжиття відповідних законодавчих і організаційних заходів. Причому робота щодо законодавчого закріплення правил проведення процедури медіації, прав і обов'язків медіатора повинна вестися паралельно з підготовкою професійних медіаторів. Зокрема, необхідно ви-

³⁷ Як зазначає А. Р. Туманянц, медіація – специфічний вид примирливої процедури, що провадиться медіатором. Її метою є складання сторонами взаємоприйнятної угоди про умови примирення й порядок визнання взятих на себе зобов'язань. Обвинувачений зобов'язується добровільно й в установлені сторонами строки виконати певні дії, щоб, так би мовити, загладити нанесену шкоду [296, с. 139].

Медіація – це гнучкий спосіб юрисдикційного вирішення конфліктів, у процесі якого сторони на засадах рівності, добровільності та конфіденційності під керівництвом кваліфікованого нейтрального й неупередженого посередника напрацьовують і погоджують взаємовигідне рішення [229, с. 103].

Вона є проміжною ланкою та завжди передбачає втручання третьої особи, яка, проте, не має права вирішувати спір. Оригінальність цього способу вирішення конфліктів не стільки в наявності трьох сторін процесу, скільки в тому завданні, яке вона ставить перед собою й яке полягає у відновленні діалогу та рівноправних стосунків зі сторонами конфлікту з метою його надійного вирішення за допомогою третьої особи [297, с. 167].

рішити питання про конфіденційність інформації, одержуваної медіатором у процесі ведення посередницької процедури, встановити строки для процедури примирення та порядок подальшого руху кримінального провадження, у разі якщо сторони в цей строк не досягнуть угоди тощо. Серед організаційних заходів у першу чергу необхідно створити систему підготовки професійних медіаторів, а також відповідний їх реєстр, ведення якого, очевидно, буде прерогативою Міністерства юстиції України.

З огляду на кількість угод про примирення, які не були затверджені судом (за період з листопада 2012 р. по квітень 2015 р. їх нараховується більше ніж 2700), слід погодитися з пропозиціями, наведеними вище. Якщо сторони не залучають професійних юристів, а практика як раз свідчить про це, особа-медіатор повинна мати хоча б базові знання в галузі юриспруденції, оскільки незатверджені угоди про примирення здебільшого як раз не відповідають чинному законодавству, насамперед, кримінальному та кримінальному процесуальному³⁸.

У науці кримінального процесу ведуться дискусії з приводу того, чи може виступати як посередник при процедурах примирення адвокат сторони [2, с. 395]. Вважаємо правильною позицію вчених, які зазначають, що до адвоката сторони також можуть поставитися насторожено та недовірливо, оскільки він виступає як представник однієї зі сторін, а отже, зацікавлений у наданні допомоги своєму підопічному та в захисті саме його інтересів, що також може негативно позначитися на можливому примиренні сторін. Робота адвоката спрямована на ведення захисту інтересів конкретної особи, яка вчинила злочин, або його виправдання. Навряд чи він зможе взяти до уваги інтереси другої сторони, бути об'єктивним [38, с. 117].

На наше переконання, адвокат не повинен бути незалежною третьою стороною

³⁸ Так відбулося 12 вересня 2013 р. у Маловисківському районному суді Кіровоградської області. Суд, розглядаючи питання про можливість затвердження угоди про примирення між підозрюваною та потерпілою, встановив, що згідно з даною угодою потерпіла, з однієї сторони, та підозрювана – з другої, дійшли згоди щодо формулювання та правової кваліфікації дій обвинуваченої за ч. 3 ст. 185 КК України, істотних для даного кримінального провадження обставин, а саме те, що підозрювана повністю визнала свою вину у зазначеному діянні, повністю відшкодувала потерпілій заподіяну шкоду. Також сторонами угоди узгоджено покарання, яке повинна понести підозрювана за вчинене кримінальне правопорушення. Оскільки при перевірці угоди на відповідність вимогам КПК України та КК України судом встановлено, що не передбачено укладання угоди про примирення за кримінальне правопорушення, передбачене ч. 3 ст. 185 КК України, яке згідно із ст. 12 КК України є тяжким злочином, суд зробив висновок про наявність підстав для відмови у затвердженні укладеної угоди про примирення між потерпілою та підозрюваною [333].

Про відмову у затвердженні угоди також йдеться, наприклад, в ухвалах Червонозаводського районного суду м. Харків від 24.02.15 р. по справі № 646/4705/13-к [341]; Петриківського районного суду Дніпропетровської області по справі № 187/305/15-к від 16 квітня 2015 р. [339].

(медіатором) у процедурах примирення. Він має брати участь у зовсім іншій якості – як представник сторони при примиренні. Для забезпечення прав обвинуваченого захисник може роз'яснити йому, у чому суть угоди про примирення, а також її наслідки ще до її укладення.

Як зазначалося раніше, відповідно до ч. 2 ст. 474 КПК України розгляд угоди проводиться судом під час підготовчого судового засідання за обов'язкової участі сторін угоди. У разі відсутності однієї зі сторін укладання угоди суд не може її затвердити³⁹. При цьому, на відміну від загального порядку, відсутність інших учасників судового провадження не є перешкодою для розгляду.

Укладатися угода може як на досудовому розслідуванні, так і в судовому провадженні.

Направлення обвинувального акта до суду з підписаною сторонами угодою вже можна розглядати як перемогу захисту, оскільки у разі її затвердження для обвинуваченого настають більш позитивні наслідки, ніж ті, які ймовірно настали б після розгляду його справи у загальному порядку.

Перед затвердженням угоди про визнання винуватості чи про примирення суд згідно з вимогами частин 4 - 6 ст. 474 КПК України зобов'язаний з'ясувати, чи розуміє обвинувачений права, надані йому законом, наслідки укладення та затвердження угод, характер кожного обвинувачення, вид покарання⁴⁰ та інші заходи, які будуть застосовані до нього у разі затвердження угоди судом, а також зобов'язаний переконатися, що укладення угоди є добровільним. У разі необхідності (якщо суд має сумніви щодо відповідності угоди вимогам закону) затвердження угоди може бути перенесене на іншу дату. Якщо ж суд переконається, що угода може бути затверджена, він відповідно до ст. 475 КПК України ухвалює вирок, яким затверджує угоду, і призначає узгоджену

³⁹ 02 червня 2014 р. Хмельницький міськрайонний суд, розглянувши у підготовчому судовому засіданні угоду про примирення, укладену 29.04.2014 р., встановив, що потерпіла в підготовчому судовому засіданні втретє не з'явилася, згідно з повідомленням прокурора вона, будучи обізнаною про день і час проведення судового засідання, запевняє, що буде присутньою під час розгляду угоди, однак потім телефон відмикає та, як наслідок, на судові засідання не з'являється. Без з'ясування в потерпілої добровільності укладення даної угоди та чи цілком вона розуміє наслідки її затвердження, суд затвердити угоду про примирення не вправі, про що ухвалив відповідне рішення [351].

⁴⁰ 19 лютого 2013 р. Сніжнянський міський суд Донецької області ухвалив рішення, згідно з яким було відмовлено у затвердженні угоди про примирення, укладеної між обвинуваченим і прокурором з тієї причини, що в угоді було зазначено, що сторони погодилися про призначення покарання у виді штрафу в розмірі 50 неоподаткованих мінімумів доходів громадян. У судовому ж засіданні обвинувачений самостійно не відповів суду про розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, що свідчило про його необізнаність [350].

сторонами міру покарання. Такий вирок має відповідати загальним вимогам до обвинувальних вироків із урахуванням особливостей, передбачених зазначеною статтею.

Паралельно з діями суду щодо роз'яснення наслідків затвердження угоди аналогічну діяльність має здійснити і залучений для здійснення захисту адвокат.

Досить цікавою, на наш погляд, у теоретичному та практичному сенсі є ситуація, яка склалася при розгляді кримінальної справи у Печерському районному суді м. Київ⁴¹. Обвинувальний акт щодо особи, яка обвинувачувалася у вчиненні злочину, передбаченого ст. 333 КК України (порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю), надійшов з угодою про визнання вини між підозрюваним та прокурором. У ньому сторонами було узгоджене покарання, яке цілком задовольняло обвинуваченого. Суд затвердив угоду і ухвалив вирок. Проте у своєму вирокі суд, як цього вимагає ст. 100 КПК України, вирішив питання про долю речових доказів. Вилучене як предмет злочину майно, вартість якого в разі перевищувала суму призначеного як покарання штрафу, було конфісковане. Усвідомивши це, обвинувачений і залучений вже на цьому етапі адвокат оскаржили вирок суду. Апеляційний суд м. Київ відмовив у відкритті апеляційного провадження на підставі ст. 473 КПК України.

Ця справа є яскравим прикладом того, як суд формально поставився до з'ясування необхідних обставин.

Між тим, як вже зазначалося, відповідно до ст. 474 КПК України суд перед ухваленням рішення про затвердження угоди про визнання винуватості повинен серед інших обставин з'ясувати в обвинуваченого, чи цілком він розуміє вид покарання, а також *інші заходи* (виділено нами – М. М.), які будуть застосовані до нього у разі затвердження угоди.

Законодавець не уточнює, які це можуть бути заходи: кримінально-правового, кримінально-процесуального, цивільно-правового характеру тощо.

Виходячи з цього, необхідно зробити висновок, що суд зобов'язаний був з'ясувати, чи розуміє обвинувачений, що, крім покарання, до нього можуть бути засто-

⁴¹ Запит адвокатського об'єднання «Кредо» по цій справі за № 31 від 18.09.2014 р. надійшов на адресу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (номер реєстрації 128-01-2730 від 22.09.2014 р.).

совані заходи кримінально-процесуального характеру (відшкодування судових витрат або, як у нашому випадку, конфіскація речових доказів).

Виокремлення законодавцем у п. 1 ч. 3 ст. 394 КПК України такої підстави для оскарження, як нероз'яснення обвинуваченому наслідків укладення угоди, про що також йдеться у ч. 4 ст. 474 КПК України, недотримання положень якої є підставою для оскарження аналізованих судових рішень, свідчить про істотність цього порушення та важливість забезпечення права обвинуваченого на таке роз'яснення. Нагадаємо, що згідно зі ст. 473 КПК України наслідком укладення та затвердження угоди про примирення для підозрюваного (обвинуваченого) є обмеження права оскарження вироку згідно з положеннями ст. ст. 394 і 424 КПК України і відмова від здійснення прав, передбачених п. 1 ч. 4 ст. 474 КПК України, а угоди про визнання винуватості – обмеження права оскарження вироку згідно з положеннями ст. ст. 394 та 424 КПК України та його відмова від здійснення прав, закріплених абз. 1 та 4 п. 1 ч. 4 ст. 474 КПК України.

Як уже наголошувалося, інститут угод в національному законодавстві є новим, тому практика застосування положень глави 35 КПК України тільки формується. Якщо ж звернутися до правозастосовної практики розвинених держав, де угоди як інститут кримінального процесуального права існують досить давно, можна зробити висновок щодо правильності висунутої вище тези⁴².

Положення ч. 4 ст. 474 КПК України спрямовані на досягнення прозорості і передбачуваності для підозрюваного, обвинуваченого усіх наслідків укладення угоди про визнання вини і ухвалення на її підставі вироку.

Відповідно до п. 1 ч. 4 ст. 394 КПК України вирок суду першої інстанції на підставі угоди між прокурором та підозрюваним, обвинуваченим про визнання винуватості може бути оскаржений обвинуваченим, його захисником, законним представником з підстав невиконання судом вимог, встановлених частинами четвертою (як у нашому випадку), шостою, сьомою статті 474 цього Кодексу, у тому числі нероз'яснення йому

⁴² Так, у США був заарештований по підозрі у вчиненні злочину, пов'язаного з нелегальним обігом наркотиків, емігрант із Гондурасу, який проживав у країні майже 40 років. Він погодився на угоду. Був засуджений, але після відбування покарання негайно депортований. Оскільки депортація для засудженого була більш значимим негативним наслідком, аніж засудження, пізніше він оскаржив свій вирок, мотивуючи це тим, що, визнаючи себе винуватим, він не був повідомлений про всі наслідки його ухвалення. Суди нижчестоящих інстанцій виходили з того, що депортація є непрямим наслідком визнання вини. Із цим не погодився Верховний суд США і скасував вирок [192, с. 73].

наслідків укладення угоди.

Відповідно до ч. 1 ст. 474 КПК України після укладення угоди в досудовому розслідуванні обвинувальний акт з підписаною сторонами угодою невідкладно надсилається до суду. Законодавець не виправдано, на наш погляд, застосував у вищевказаній нормі строк-момент. Цілком зрозуміло, що для складання обвинувального акту потрібен час, причому він залежить від чинників, зазначених у ст. 28 КПК України. Відсутність же у КПК України визначеного строку становить корупційні ризики, які можуть бути подолані шляхом закріплення конкретних часових меж (наприклад, десять днів), не пізніше спливу яких прокурор зобов'язаний скласти або затвердити складений слідчим обвинувальний акт і направити його до суду⁴³.

Згідно з ч. 1 ст. 474 КПК України прокурор має право відкласти направлення до суду обвинувального акта з підписаною сторонами угодою до отримання висновку експерта або завершення проведення інших слідчих дій, необхідних для збирання та фіксації доказів, які можуть бути втрачені зі спливом часу, або які неможливо буде провести пізніше без істотної шкоди для їх результату у разі відмови суду в затвердженні угоди.

Вбачається, що таке рішення повинно в обов'язковому порядку оформлюватися постановою, копії якої мають бути вручені сторонам угоди, і має бути надана можливість її оскарження до слідчого судді в порядку, передбаченому § 1 глави 26 КПК України. У зв'язку з цим пропонується доповнити відповідними положеннями ч. 1 ст. 474 та ст. 303 КПК України (див. додаток Г).

Викликає науковий інтерес ще один випадок із практики, пов'язаної з угодами. У кримінальному провадженні про злочин невеликої тяжкості між потерпілим та підозрюваним була укладена угода, в якій підозрюваний брав на себе зобов'язання відшкодувати заподіяну злочином шкоду впродовж року. Обвинувальний акт надійшов до суду і у підготовчому засіданні обвинувачений заявив, що напередодні він повністю виплатив потерпілому узгоджену сторонами суму грошової компенсації. Потерпілий підтвердив цей факт. Виникає питання, яким чином повинен діяти суд?

⁴³ Нам відомий принаймі один випадок, коли сторона обвинувачення більше ніж на місяць із дня узгодження угоди про примирення не складала обвинувальний акт (адвокат побажав залишитися анонімним).

Видається, що при наявності підстав для звільнення від кримінальної відповідальності, які були встановлені під час підготовчого судового розгляду, суд повинен відмовити в затвердженні угоди, але як єдиний та безальтернативний наслідок такого рішення слід вважати повернення кримінального провадження прокурору для продовження досудового розслідування. Прокурор у такому випадку згідно з чинним законодавством має перевірити цю обставину, виконати дії, передбачені ст. 285-287 КПК України, і направити до суду клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності.

Така ситуація не узгоджується з положенням ч. 4 ст. 286 КПК України, згідно з якою якщо під час здійснення судового провадження щодо провадження, яке надійшло до суду з обвинувальним актом, сторона кримінального провадження звернеться до суду з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності обвинуваченого, суд має невідкладно розглянути таке клопотання.

Дійсно, примирення можливе і при укладенні угод, і як підстава для звільнення від кримінальної відповідальності. У першому випадку воно можливе у провадженнях щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої чи середньої тяжкості та у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення (ч. 3 ст. 469 КПК України), у другому – у провадженнях щодо осіб, які вперше вчинили злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості (ст. 46 КК України). На момент вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності підозрюваний (обвинувачений) повинен відшкодувати завдані ним збитки або усунути заподіяну шкоду, при укладенні угоди – він зобов'язується відшкодувати шкоду у майбутньому. Безумовно, для обвинуваченого звільнення від кримінальної відповідальності є більш пріоритетним, оскільки воно не тягне за собою судимості (ст. 88 КК України).

Для вирішення проблеми, яка виникла, вважаємо за доцільне запропонувати доповнити п. 1 ч. 3 ст. 314 КПК України абзацем наступного змісту: «Якщо під час розгляду у підготовчому судовому засіданні угоди про примирення між обвинуваченим та потерпілим будуть встановлені підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені статтею 46 Кримінального кодексу України, суд за клопотанням сторін, відмовляє у затвердженні угоди, розглядає надане клопотання і постановляє ухвалу

про звільнення особи від кримінальної відповідальності» (див. додаток Г) .

І останнє, на чому хотілося б зупинитися при розгляді питання стосовно угод. Невиправданим, на наш погляд, є положення ч. 8 ст. 474 КПК України про недопущення повторного звернення з угодою в одному кримінальному провадженні, оскільки навіть неправильна (на думку суду, який ще не розглядав справу) кваліфікація злочину органом розслідування або інші обставини (наприклад, невідповідність, знову ж таки на думку судді, умов угоди інтересам суспільства тощо) можуть бути підставою для цього. Причинами могли бути поспішність чи недостатня виваженість прийнятих прокурором рішень. Тому вважаємо за необхідне підтримати точку зору М. Савіна про доцільність передбачити можливість повторного звернення до суду із угодою після усунення порушень, визначених ч. 7 ст. 474 КПК України, які стали підставою для її незатвердження судом [250, с. 103].

Наступним рішенням, яке суд має право прийняти під час підготовчого провадження, є ухвала про *закриття провадження* у випадку встановлення підстав, передбачених п. 4-8 ч. 1 або ч. 2 ст. 284 КПК України.

Розглянемо їх, поділивши на дві групи.

До першої групи належать: а) набрання чинності законом, яким скасовано кримінальну відповідальність за діяння, вчинене особою (п. 4 ч. 1 ст. 284 КПК України); б) смерть обвинуваченого (за винятком випадків, коли провадження є необхідним для реабілітації померлого) (п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України); в) існування вироку по тому самому обвинуваченню, що набрав законної сили, або постановлення ухвали суду про закриття кримінального провадження по тому самому обвинуваченню (п. 6 ч. 1 ст. 284 КПК України); г) відмова потерпілого чи його представника від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення (п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК України).

Що стосується підстави, передбаченої п. 8 ч. 1 ст. 284 КПК України (стосовно кримінального правопорушення, щодо якого не отримано згоди держави, яка видала особу), то слід зазначити, що вона може застосовуватися лише на стадії досудового розслідування, бо у випадку відмови надання згоди держави, яка видала особу, на притягнення її до кримінальної відповідальності неможливим стає складання щодо такої

особи обвинувального акта і направлення його до суду⁴⁴.

Вбачається, що на наявність або відсутність підстав, передбачених п. 6, 7 ч. 1 ст. 284 КПК України, захист процесуально впливати не може.

Що стосується ситуації декриміналізації злочину, то гіпотетично можна уявити що, закон, який усуває кримінальну відповідальність за діяння, вчинене особою, вже прийнятий, але не набрав чинності.

Зрозуміло, що захист буде намагатися будь-яким чином затягти підготовче провадження (не з'являтися, начебто з поважних причин (наприклад, короткочасна хвороба), зайнятість адвоката в інших процесах, заміна захисника тощо). Як показувала практика попередніх років (особливо, після прийняття ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності»⁴⁵), і прокурори, і судді з розумінням ставилися до такого затягування, оскільки розпочинати судовий розгляд за таких умов не мало жодного сенсу.

На наш погляд, до ст. 314 КПК України доцільно внести зміни і передбачити підставу короткочасного зупинення підготовчого провадження, яка мала б такий вигляд: «У разі прийняття ВР України закону, яким скасована кримінальна відповідальність за діяння, вчинене обвинуваченим, суд, якщо проти цього не заперечує обвинувачений, має зупинити підготовче провадження до набрання чинності цим Законом» (див. додаток Г).

Особливо слід звернути увагу захисту на підставу, передбачену п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України. Так, Д. Шилова відносить її до числа умовних, зазначаючи при цьому, що базова складова даної підстави – смерть особи – не є достатнім фактом для закриття справи, оскільки може бути нівельована за рахунок існування іншої обставини – необ-

⁴⁴ Не випадково, ВССУ у своєму Листі не зазначив цю обставину як підставу для закриття провадження у підготовчому провадженні (п. 2 Листа ВССУ від 03.10.2012 р.) [222]. Отже, необхідно виключити п. 8 ч. 1 ст. 284 КПК України з кола підстав, передбачених п. 2 ч. 3 ст. 314 КПК України (див. додаток Г).

⁴⁵ Законом була декриміналізована контрабанда, яка не пов'язана з переміщенням через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї та боєприпасів, а також спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації (ст. 201 КК України), а також діяння, які вважалися до цього злочинами і відповідальність за які була передбачена ст. 202, 203, 207, 208, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 223, 225, 226, 228, 234, 235 КК України.

Цей Закон був прийнятий 15 листопада 2011 р., опублікований в газеті «Голос України» 17 грудня 2011 р. і згідно з перехідними положеннями набрав чинності через місяць з дня оприлюднення, тобто 17 січня 2012 р. [210].

хідності реабілітації померлого [374, с. 42]⁴⁶.

Отже, інтерес близьких родичів померлого підозрюваного (обвинуваченого) довести провадження до кінця з метою реабілітації померлого. При законодавчому закріпленні гарантій захисту пам'яті померлих і збереження гідного до них ставлення, які не можуть бути виключені зі сфери загального (публічного) інтересу в державі, де людина, її права і свободи є найвищою цінністю (ст. 3 Конституції України), не можна не брати до уваги наявність у зацікавлених осіб, насамперед близьких родичів померлого підозрюваного (обвинуваченого), які наполягають на продовженні провадження у кримінальній справі, законного інтересу, що виправдовує подальший розгляд справи, який у всякому випадку може полягати у бажанні захистити як честь і гідність померлого, добру пам'ять про нього, так і власні честь і гідність, які страждають через збереження невизначеності у правовому статусі померлого в разі закриття щодо нього кримінальної справи за nereабілітуючими підставами. Крім того, законний інтерес цих осіб у разі реабілітації померлого підозрюваного (обвинуваченого) може мати і майновий характер, пов'язаний з можливістю відшкодування понесених ним витрат, включаючи процесуальні витрати, суми, витрачені на отримання юридичної допомоги, збитки у вигляді упущеної вигоди (неодержані заробітна плата та інші грошові кошти, законної можливості отримати які реабілітований позбувся внаслідок провадження по кримінальній справі) [374, с. 67].

Смерть обвинуваченого напередодні підготовчого судового засідання або між судовими засіданнями у підготовчому провадженні, на наш погляд, повинна стати такою підставою для зупинення провадження. По-перше, це пов'язане з емоційним станом родини, яка нещодавно поховала близького родича, по-друге, потрібен час для суду, щоб з'ясувати думки близьких родичів, визначитися з колом осіб, що підлягають виклику, і повідомити їх про день і місце судового засідання, а для родичів у свою чергу, – для того, щоб залучити захисника, якщо він не був залучений померлим, і провести переговори з приводу подальшої долі кримінального провадження.

З урахуванням християнських традицій вбачається, що строк зупинення повинен

⁴⁶ Яким чином встановлюється дана обставина КПК 2012 р., на відміну від КПК 1960 р., автор не роз'яснює.

бути не менше сорока днів.

Другою групою підстав для закриття кримінального провадження у цій стадії є підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності⁴⁷.

Якщо підстави для такого звільнення були встановлені на досудовому розслідуванні (а при їх наявності згідно з п. 5 ч. 1 ст. 91, ч. 1 ст. 92 КПК України обов'язок доказування покладається на слідчого, прокурора), то процесуальною підставою для закриття кримінального провадження є клопотання прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 286 КПК України).

Перед направленням цього клопотання до суду прокурор має отримати згоду підозрюваного на таке звільнення (ч. 3 ст. 285 КПК України), ознайомити з клопотанням потерпілого та з'ясувати його думку щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 286 КПК України).

Розгляд клопотання прокурора в цій ситуації у більшості випадків носить формальний характер і пов'язаний переважно з перевіркою судом наявності обставин, які свідчать, що особа підлягає звільненню від кримінальної відповідальності.

У разі встановлення необґрунтованості клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності суд своєю ухвалою відмовляє у його задоволенні та повертає клопотання прокурору для здійснення кримінального провадження в загальному порядку (ч. 4 ст. 288 КПК України).

⁴⁷ У Загальній частині КК України передбачено, зокрема, такі випадки звільнення особи від кримінальної відповідальності: 1) у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45); 2) у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46); 3) у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47); 4) у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48); 5) у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49); 6) неповнолітньої особи у зв'язку із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ч. 1 ст. 97); 7) неповнолітньої особи у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 106). Крім того, спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності передбачають встановлення умов, закріплених у конкретних статтях Особливою частиною КК України.

В усіх перерахованих випадках особу можна звільнити від кримінальної відповідальності лише за наявності визначених у КК України умов і підстав.

Слід зазначити, що ЗУ «Про Національне антикорупційне бюро України» введена заборона звільняти від кримінальної відповідальності з підстав, передбачених ст. 45, 46, 47 та 48 КК України у провадженнях по корупційних злочинах [220].

Під корупційними злочинами розуміються злочини, закріплені як такі ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також злочини, передбачені статтями 210, 354, 364, 364¹, 365², 368-369² КК України.

Дослідженню даного процесуального інституту були присвячені роботи: Ю. В. Бауліна [18], А. А. Вознюк [45], Г. І. Глобенка [50], Л. В. Головка [55], М. Є. Григор'євої [60], О. А. Губської [62], В. С. Єгорова [91], О. О. Житного [97], І. Г. Івасюка [106], О. Ф. Ковітіді [115], О. С. Козак [116], В. О. Леонт'євського [144], Ж. В. Мандриченко [159], О. В. Наден [179], Т. Б. Ніколаєнко [183], В. О. Новикова [185], В. В. Скибицького [256] та ін.

Акцентуємо увагу, що обов'язок доказування наявності обставин для звільнення від кримінальної відповідальності покладається на прокурора, який направив відповідне клопотання до суду. Інша річ, коли обставини для звільнення від кримінальної відповідальності виникають у підготовчому провадженні або в судовому розгляді. Клопотання про таке звільнення здебільшого заявляється стороною захисту (хоча і не виключена можливість заявлення такого клопотання прокурором), у цьому випадку захист повинен докласти максимум зусиль для доведеності існування цих обставин.

Підставами звільнення від кримінальної відповідальності може бути або певна поведінка особи після вчинення злочину, яку держава заохочує (дійове каяття, примирення винного з потерпілим, припинення злочинної діяльності та добровільне повідомлення про вчинене тощо), або настання певної події (наприклад, зміна обстановки, закінчення строків давності).

Розглянемо докладніше підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Так, відповідно до ст. 45 КК України особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, крім корупційних злочинів, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона після вчинення злочину щиро покалася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду⁴⁸.

Заявляючи клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності за цією підставою захист повинен довести позитивну після злочинну поведінку особи, що вчинила його, яка спрямована на попередження, ліквідацію чи зменшення фактичних шкідливих наслідків вчиненого або надання допомоги правоохоронним органам у розкритті злочину [182, с. 23].

Дійове каяття полягає в тому, що після вчинення злочину особа щиро покалася, активно сприяла його розкриттю та повністю відшкодувала завдані збитки або усунула

⁴⁸ Кримінально-правові та процесуальні проблеми звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із дійовим каяттям були предметом досліджень таких учених, як М. Є. Григор'єва [59], О. О. Житний [97], О. Г. Калугін [109], В. М. Кобернюк [113], П. Я. Степанов [277] та ін.

Так, О. О. Житний поділяє умови для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям на дві групи: а) умови, що належать до злочинного діяння, та б) умови, що належать до післязлочинної поведінки особи [98, с. 195].

заподіяну шкоду. Відсутність хоча б однієї із зазначених складових дійового каяття виключає звільнення особи від кримінальної відповідальності за ст. 45 КК України⁴⁹.

Розглядаючи ситуацію, коли звільнення від кримінальної відповідальності ініціює сторона захисту, слід враховувати можливість заперечення наявності підстав для звільнення з боку інших учасників процесу. Так, прокурор може наполягати на відсутності таких ознак, як активне сприяння розкриттю злочину або щире каяття, а потерпілий – повного відшкодування заподіяної шкоди. Як справедливо відзначає В. М. Кобернюк, «щирість» каяття є оціночним поняттям, що має суб'єктивний характер, тобто нерозривно пов'язане із внутрішнім ставленням винного до вчиненого ним злочинного діяння і його наслідків. У зв'язку із цим, на думку автора, постають питання, чи повинні правозастосовні органи, тобто прокурор та суд, оцінювати щирість розкаяння обвинуваченого і чи можуть вони зробити це об'єктивно.

Зокрема, Л. В. Головка вважає, що для інституту дійового каяття має значення не скільки суб'єктивне ставлення особи до вчиненого, стільки її об'єктивно виражені дії, які можуть вчинятися також зі страху кримінального покарання, краху кар'єри, осуду з боку оточуючих чи з інших спонукань [56, с. 74]. Натомість О. О. Житний висловив пропозицію щодо заміни такого елемента дійового каяття, як щире розкаяння, на інший, наприклад, на повне визнання особою своєї вини [97, с. 116]⁵⁰.

Приєднуючись до вищенаведеної точки зору, наголосимо, що законодавець повинен зменшити рівень суб'єктивізму з боку прокурора та суду при вирішенні цього питання. Вважаємо, що повне і беззастережне визнання вини має стати першою скла-

⁴⁹ Пленум ВСУ дає тлумачення складовим дійового каяття. Так, щире розкаяння характеризує суб'єктивне ставлення винної особи до вчиненого злочину, яке проявляється в тому, що вона визнає свою провину, висловлює жаль з приводу вчиненого та бажання виправити ситуацію, що склалася.

Активним сприянням розкриттю злочину слід вважати надання особою органам досудового слідства будь-якої допомоги в установленні невідомих їм обставин справи.

Повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди полягає в добровільному задоволенні винним або іншими особами, зокрема, батьками чи близькими родичами, обґрунтованих претензій потерпілого щодо відшкодування заподіяної злочином матеріальної та моральної шкоди, загладжуванні її в інший спосіб, наприклад, шляхом прилюдного вибачення за завдану образу [223].

⁵⁰ Такої позиції дотримується і В. М. Кобернюк, підтверджуючи її соціологічними дослідженнями [113, с. 182]. Учений зауважує: «Прокурор та суд фактично не можуть з'ясувати дійсне внутрішнє ставлення винного до вчиненого ним діяння, проте повинні врахувати вчинені ним дії, які свідчать про намагання усунути негативні наслідки кримінального правопорушення. Отже, каяття у будь-якому випадку повинно бути дійовим. Водночас, воно повинно спиратися на повне і безумовне визнання підозрюваним, обвинуваченим своєї вини, яке в цьому відношенні виступає «мінімально необхідним» рівнем щирого каяття, за наявності якого правозастосовець може вирішити питання про звільнення від кримінальної відповідальності позитивно» [113, с. 182-183].

довою такої підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, як дійове каяття.

Наступним елементом цієї підстави є активне сприяння розкриттю злочину. Захист може апелювати до нього, якщо доведе, що обвинувачений добровільно повідомив про злочин або повідомив про всі відомі йому епізоди й обставини вчинення злочину, викрив інших співучасників із визначенням ролі кожного з них у вчиненні кримінального правопорушення, повідомив про їх місцезнаходження і надав допомогу в їх затриманні, добровільно видав знаряддя і засоби вчинення злочину, майно, здобуте злочинним шляхом, надав допомогу у збиранні доказів.

Слід погодитися з науковцями та практиками, які вважають, що у разі якщо допомога правоохоронним органам з боку винного не призвела до позитивних результатів (наприклад, незважаючи на неї, не вдалося затримати співучасників або відшукати знаряддя злочину чи інші потрібні докази чи, коли зі свого боку підозрюваний надав всю можливу допомогу, але вона з тих чи інших обставин не була корисною для органів розслідування), ця обставина сама по собі не повинна перешкоджати застосуванню ст. 45 КК України [102].

І, нарешті, третьою складовою підстави, що розглядається, є повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяння шкоди. На практиці у більшості випадків встановлення повноти відшкодування здійснюється зі слів потерпілого про відсутність претензій до винного, тобто перший повинен бути задоволений проведеним відшкодуванням. Разом із тим приєднуємося до позиції авторів, які вважають, що закон не ставить реалізацію даної підстави у залежність від позиції потерпілого. Тому претензії потерпілого повинні бути об'єктивними і підтверджуватися матеріалами кримінального провадження [113, с. 185], а у випадку їх завищення повноту відшкодування має оцінювати суд [113, с. 187]⁵¹.

Таким чином, при заявленні клопотання про звільнення від кримінальної відпо-

⁵¹ Зазначимо, що відповідно до ст. 242 КПК України в редакції від 13 травня 2014 р. визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням, є обов'язковою підставою для звернення до експерта для проведення експертизи (п. 6 зазначеної статті). Отже, у випадку непогодження сторін з розміром встановленої експертом шкоди це питання може бути вирішене судом лише під час судового розгляду.

відальності у зв'язку з дійовим каяттям у стадії підготовчого розгляду і необхідністю дослідити фактичні обставини скоєного суд, на наш погляд, заслухавши думку сторін, повинен відкласти вирішення клопотання до судового розгляду.

У зв'язку з цим пропонуємо доповнити ст. 286 КПК України положенням наступного змісту: «Якщо для вирішення клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, заявленого під час підготовчого судового розгляду, виникає необхідність дослідження фактичних обставин, суд, заслухавши думку сторін, відкладає його розгляд на наступну стадію кримінального провадження» (див. додаток Г)⁵².

Аналогічна ситуація може скластися не тільки при розгляді клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, а й при зміні обстановки⁵³.

Перед заявленням стороною захисту клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України) та у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК України) нею повинні бути вчинені окремі підготовчі дії. У першому випадку слід досягти компромісу з потерпілою осо-

⁵² Оскільки чинний КПК України не містить подібної норми, то зараз суди лише можуть пропонувати стороні заявити клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності у стадії судового розгляду після дослідження обставин справи. Так відбулося, наприклад, у кримінальному провадженні № 646/5735/15-к, яке розглядалося у Червонозаводському районному суді м. Харків. Захисник заявив клопотання, посилаючись на те, що обвинувачена у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 358 КК України, визнала свою провину й щирою покалася, на першому ж допиті вона назвала дані особи, що була посередником в отриманні посвідки на постійне проживання, яка згодом виявилася підробленою, таким чином сприяла розслідуванню, шкоди даним злочинном заподіяно не було. Прокурор заперечував проти визнання повідомлення даних про особу, яка ймовірно брала участь у підробці документа, сприянням слідству, оскільки на момент судового розгляду місцезнаходження цієї особи не було встановлено. Суд, мотивуючи тим, що без дослідження доказів він не зможе вирішити це клопотання, запропонував захиснику подати його у наступній стадії (безумовно, така пропозиція процесуально не була оформлена) [41].

⁵³ Виходячи зі змісту ст. 48 КК України, дослідники виділяють дві підстави факультативного та безумовного звільнення особи від кримінальної відповідальності: 1) втрата діянням суспільно небезпечного характеру або 2) втрата особою суспільної небезпечності внаслідок зміни обстановки [106, с. 5].

Судова практика розглядає зміну обстановки в широкому розумінні, тобто з урахуванням соціальних, економічних, політичних, духовних, міжнаціональних, воєнних, міжнародних, природних, організаційних, виробничих та інших процесів у масштабах країни, регіону, області, міста, району, підприємства, установи, організації та у вузькому – з огляду на об'єктивні (зовнішні) умови життя, в яких перебувала особа на час вчинення злочину та які значною мірою позначалися на її суспільній небезпечності (наприклад, спосіб життя цієї особи, оточення, стосунки в сім'ї, зв'язок з кримінальним середовищем, відсутність місця роботи та коштів для існування тощо).

При цьому необхідно встановити безпосередній зв'язок між зміною відповідної обстановки, що відбулася протягом певного часу з дня вчинення злочину до моменту судового розгляду, та втратою діянням або особою суспільної небезпечності, тобто подібні зміни обстановки повинні таким чином вплинути на оцінку раніше вчиненого злочинного діяння або особи, яка його вчинила, при якій суд визнає, що діяння вже не може розглядатися як суспільно небезпечне або особа перестала бути суспільно небезпечною [128, с. 311]. Це порівняння має приводити до висновку, що: 1) на час здійснення злочинного діяння існували певні умови або обставини, які на час судового розгляду більше не існують; 2) за відсутності цих умов особа не вчинила б даного злочину; 3) особа перестала бути суспільно небезпечною, є безперечно впевненість в тому, що вона не вчинить більше злочинів [96, с. 25].

Ці обставини повинні бути належним чином відображені у клопотанні сторони захисту.

бою, в результаті якого відбудеться прощення потерпілим винної особи, що буде підтверджено в суді, в другому випадку – ініціювати перед колективом підприємства, установи чи організації зібрати загальні збори і розглянути питання про можливість направлення відповідного клопотання до суду.

Як правило, розгляд цих клопотань не потребує дослідження фактичних обставин вчинення злочину.

При звільненні від кримінальної відповідальності у зв'язку із примиренням обвинуваченого з потерпілим судом має бути з'ясовано, чи визнає обвинувачений свою провину і чи не має претензій до нього потерпілий.

Слушною є точка зору, яку висловила О. Г. Шило, зазначивши, що в певних випадках за ініціативою потерпілого відшкодування збитків або усунення заподіяної шкоди може не мати вирішального правового значення для прийняття рішення про примирення [373, с. 134]. Потерпілий вправі простити борг або взагалі відмовитися від належного йому права вимагати відшкодування або компенсації матеріальної й моральної шкоди [55, с. 466-467].

Звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі примирення є імперативним видом звільнення від кримінальної відповідальності, тому прокурор і суд позбавлені права оцінювати мотиви примирення або ставити під сумнів порядок його досягнення [113, с. 206].

При вирішенні питання про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки суд повинен встановити належність суб'єкта, який подав дане клопотання. Відповідно до роз'яснень Пленуму ВСУ таке звільнення можливе лише за клопотанням колективу підприємства, установи чи організації, членом якого є особа, про передачу її на поруки. Отже, потребує підтвердження, чи є обвинувачений членом відповідного колективу, який клопочеться про взяття його на поруки. Це може посвідчуватися копією наказу про зарахування на роботу або навчання, довідкою з відділу кадрів чи деканату навчального закладу тощо. У разі, коли про взяття на поруки клопочеться підприємство, установа, організація, з якою особа не перебуває у трудових чи навчальних правовідносинах, розгляд питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності виключається. Не може бути застосоване взяття на

поруки і щодо особи, яка не є членом відповідного колективу на час розгляду питання про звільнення від кримінальної відповідальності, проте може ним стати у майбутньому (наприклад, переведення чи прийняття на інше місце роботи, вступ на навчання тощо). Це зумовлено тим, що на момент складання клопотання колектив не знає даного суб'єкта, а отже, не може клопотатися про його виправлення в майбутньому. Судом має бути перевірено, чи взагалі реально зареєстровано та функціонує дане підприємство, а у разі сумнівів щодо існування такого підприємства – встановити це, перевіривши шляхом витребування витягу з Єдиного реєстру підприємства та організацій.

Задля прискорення вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності захист може підготувати необхідний пакет документів і подати до суду. Крім цього, сторона захисту повинна довести, що виправлення обвинуваченого можливе без застосування до нього кримінального покарання, а перебування цієї особи в колективі, який звернувся про передачу на поруки, сприятиме її виправленню.

У разі заявлення клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності захист повинен надати суду інформацію щодо початку обчислення строку давності і його кінцевого моменту, а також довести, що відсутні обставини, що порушують перебіг цих строків. До останніх КК України відносять: 1) переховування від слідства та суду і 2) вчинення нового злочину певного виду, а саме середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого (ст. 49 КК України).

Як і у двох попередніх випадках, рішення про звільнення від кримінальної відповідальності за цією підставою можливе без дослідження фактичних обставин вчиненого злочину, отже, вже у стадії підготовчого судового провадження. Ця підстава є безумовною та імперативною.

ВССУ в своєму Інформаційному листі як підставу для закриття кримінального провадження у стадії підготовчого судового розгляду називає відмову прокурора від підтримання обвинувачення та відмову потерпілого чи його представника або законного представника підтримувати обвинувачення самостійно [222].

Вбачається, що це спірне твердження, оскільки дана підстава може з'явитися лише після призначення судового розгляду.

Слід додати, що у разі встановлення судом необґрунтованості клопотання про

звільнення особи від кримінальної відповідальності або ж коли обвинувачений заперечує проти цього, суд своєю ухвалою відмовляє у задоволенні клопотання прокурора та повертає його останньому для продовження розслідування, якщо підстави для такого звільнення були встановлені на стадії досудового розслідування, або призначає судовий розгляд для проведення судового провадження в загальному порядку, якщо таке клопотання надійшло після направлення обвинувального акта до суду.

У результаті прийняття 25 грудня 2014 р. ЗУ «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей уточнення податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та податку на додану вартість у разі застосування податкового компромісу» [214] і ч. 1, і ч. 2 ст. 284 КПК України доповнені новою підставою закриття кримінального провадження, яка пов'язана з досягненням податкового компромісу у справах про кримінальні правопорушення, передбачені ст. 212 КК України, відповідно до підрозділу 9² розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України.

У зв'язку з цим виникає непорозуміння з приводу матеріально-правового змісту цієї підстави.

Відповідно до ч. 5 ст. 212 КК України діяння, передбачені частинами першою – третьою цієї статті, не вважаються умисним ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), якщо платник податків досяг податкового компромісу відповідно до підрозділу 9² розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України.

У той же час згідно з п. 1 підрозділу 9² розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України податковий компроміс – це режим звільнення від юридичної відповідальності (адміністративної, кримінальної – прим. наша – М. М.) платників податків та/або їх посадових (службових) осіб за заниження податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та/або податку на додану вартість за будь-які податкові періоди до 1 квітня 2014 р. з урахуванням строків давності, встановлених статтею

102 цього Кодексу⁵⁴.

Між двома Кодексами очевидне протиріччя. КК України дії, передбачені ч. 1-3 ст. 212, у разі досягнення податкового компромісу вважає такими, які не є злочином, за аналогією з малозначністю (ст. 11 КК України). Податковий же кодекс розглядає ті ж самі умови як підстави для звільнення від відповідальності (як адміністративної, так і кримінальної).

Досліджуючи природу податкового компромісу, можна виявити більшу схожість його з підставами для звільнення від кримінальної відповідальності, оскільки для того, щоб він був застосований, особа повинна вчинити дії, спрямовані на залагодження вини і відшкодування шкоди, заподіяної охоронюваним законом інтересам держави.

Проте відповідно до ч. 1 ст. 3 КК України законодавство України про кримінальну відповідальність становить КК України, який ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Отже, у системі нормативно-правових актів України КК України є пріоритетним.

С точки зору інтересів обвинуваченого визнання вчиненого особою діяння, передбаченого ч. 1-3 КК України, незлочинним є більш позитивним. Саме такі наслідки податкового компромісу будуть спонукати особу йти на його досягнення⁵⁵.

Якщо ж вважати, що податковий компроміс є спеціальною підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, то слід констатувати, що п. 9 ч. 1 ст. 284 КПК України протирічить положенню, закріпленому у ч. 2 ст. 44 КК України, згідно з яким звільнення від кримінальної відповідальності здійснюється виключно судом.

Наступним рішенням, яке може бути прийняте у стадії підготовчого провадження і на прийняття якого може вплинути сторона захисту, є *ухвала про повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів виховного або ме-*

⁵⁴ У пояснювальній записці до цього законопроекту зазначалося, що його метою є встановлення діалогу між державою та платниками податків, звільнення платників податків від фінансової, кримінальної та адміністративної відповідальності за умови сплати незадекларованих та/або неузгоджених платежів з податку на додану вартість та податку на прибуток підприємств, зменшення кількості адміністративних скарг до контролюючих органів та адміністративних позовів до суду платників податків на рішення контролюючих органів, а також забезпечення додаткових податкових надходжень до бюджету [202].

⁵⁵ Згідно з даними ЄДРСР у період з 25 грудня 2014 р. по 20 травня 2015 р. в Україні постановлена лише одна ухвала про закриття судом кримінального провадження у зв'язку з досягненням податкового компромісу. Причому це рішення прийнято за клопотанням сторони захисту у підготовчому провадженні [326].

дичного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам ст. 291, 292 КПК України.

Як зазначається в Інформаційному листі ВССУ, це може мати місце у тих випадках, якщо ці документи містять положення, що суперечать одне одному; у документах наведено недопустиму натуралізацію опису злочину; вони не підписані слідчим (крім випадків, коли прокурор склав їх самостійно) чи не затверджені прокурором; до них не долучено передбачені законом додатки [222].

Судова практика підтверджує, що найбільш розповсюдженими порушеннями норм КПК України, які, у свою чергу, стають підставами повернення обвинувального акта прокурору, є:

- обвинувальний акт не підписаний прокурором, який його затвердив⁵⁶, або взагалі ним не затверджений⁵⁷;
- обвинувальний акт не містить відомостей про ім'я та по батькові слідчого і прокурора⁵⁸;
- відсутній виклад обставин кримінального правопорушення⁵⁹;
- реєстр матеріалів досудового розслідування не підписаний особою, яка його склала⁶⁰;
- обвинувальний акт не був вручений захиснику та (або) обвинуваченому⁶¹;
- не розглянуті і не вирішені клопотання захисника про проведення додаткових слідчих (розшукових) дій⁶² або відсутні дані про їх вирішення;
- до обвинувального акта долучено розписку про отримання копії обвинувально-

⁵⁶ Див., наприклад: Ухвала про повернення обвинувального акта Христинівського районного суду Черкаської області по справі № 706/447/14-к від 9 лип. 2014 р. [345]; Ухвала про повернення обвинувального акта Христинівського районного суду Черкаської області по справі № 706/926/14-к від 21 лип. 2014 р. [346]; Ухвала про повернення обвинувального акта Баштанського районного суду Миколаївської області по справі № 468/653/14-к від 15 квіт. 2014 р. [342].

⁵⁷ Див., наприклад: Ухвала про повернення обвинувального акта Ковпаківського районного суду м. Суми по справі № 592/10571/13-к від 11 жовт. 2013 р. [347].

⁵⁸ Див., наприклад: Ухвала Октябрського районного суду м. Полтава по справі № 554/2184/13-к від 11 берез. 2013 р. [338].

⁵⁹ Див., наприклад: Ухвала Октябрського районного суду м. Полтава по справі № 554/2184/13-к від 11 берез. 2013 р. [338].

⁶⁰ Див., наприклад: Ухвала про повернення обвинувального акта Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області по справі № 398/4652/13-к від 25 черв. 2013 р. [344].

⁶¹ Див., наприклад: Ухвала про повернення обвинувального акта Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області по справі № 344/14757/13-к від 17 верес. 2013 р. [343].

⁶² Див., наприклад: Ухвала про повернення обвинувального акта Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області по справі № 344/14757/13-к від 17 верес. 2013 р. [343].

го акта, цивільного позову та реєстру матеріалів досудового розслідування підозрюваним, яка не підписана підозрюваним, що ставить під сумнів взагалі отримання ним копії вказаних у розписці документів⁶³;

- у порушення вимог ст. 109 КПК України у долученому до обвинувального акта реєстрі матеріалів досудового розслідування відсутня інформація про реквізити процесуальних рішень, прийнятих під час досудового розслідування, що свідчить про те, що до складання реєстру матеріалів досудового розслідування слідчий підійшов формально⁶⁴, а також не зазначено вид та строк застосування заходу забезпечення кримінального провадження;

- наявність в учасників кримінального провадження інших засобів зв'язку, крім поштового, про які в обвинувальному акті слідчим не вказано телефонів учасників провадження або судові повістки, які були надіслані обвинуваченому за адресою місця проживання, яка зазначена в обвинувальному акті, повертаються до суду за закінченням строку зберігання, що унеможлиблює належне забезпечення процесуальних прав учасників судового провадження⁶⁵;

- з обвинувального акта вбачається, що у кримінальному провадженні є потерпілий, що не є заявником, та цивільний відповідач, проте в переліку процесуальних рішень відсутні дані про визнання особи потерпілим або цивільним відповідачем;

- у порушення вимог ст. 32, ч. 1 ст. 109 та п. 1 ч. 4 ст. 291 КПК України в обвинувальному акті не зазначена кваліфікуюча ознака повторності злочинів;

- у переліку процесуальних дій взагалі не вказано, кому і коли повідомлення про підозру було вручено;

- всупереч п. 1 ч. 2 ст. 109 КПК України в реєстрі матеріалів досудового розслідування не зазначено про час та проведення такої процесуальної дії, як роз'яснення прав підозрюваним;

- слідчим, всупереч вимогам КПК України, повідомлення про підозру включене

⁶³ Див., наприклад: Ухвала Дзержинського районного суду м. Харків по справі № 638/6090/13-к від 3 черв. 2013 р. [319].

⁶⁴ Див., наприклад: Ухвала Дзержинського районного суду м. Харків по справі № 638/6090/13-к від 3 черв. 2013 р. [319].

⁶⁵ Див., наприклад: Ухвала Дзержинського районного суду м. Харків по справі № 1-кп/638/296/14 638/2948/14-к від 23 квіт. 2014 р. [320].

до переліку процесуальних рішень, хоча повідомлення про підозру є процесуальною дією, а не рішенням, що відповідно до вимог ст.110 КПК України оформлюється постановою на стадії досудового розслідування⁶⁶;

- у реєстрі не зазначені відомості про те, чи приймалось будь-яке рішення слідчим про залучення експертів для проведення експертиз, у тому числі стосовно заподіяних потерпілому тілесних ушкоджень, хоча сам реєстр матеріалів досудового розслідування містить висновки експерта, крім того, не виконана така процесуальна дія, як ознайомлення обвинувачених з їх результатами⁶⁷.

Ухвалою про повернення матеріалів кримінального провадження (обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру) суд зобов'язує прокурора усунути виявлені недоліки протягом визначеного ним розумного строку, який має бути достатнім для виправлення допущених недоліків. Ухвала негайно направляється прокурору для усунення зазначених у ній недоліків обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або для долучення необхідних додатків тощо.

ВССУ акцентує увагу на тому, що проведення будь-яких слідчих або інших процесуальних дій, окрім тих, що зазначені в ухвалі про повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, у кримінальному провадженні не допускається. Докази, отримані при проведенні процесуальних дій, не вказаних в ухвалі про повернення зазначених матеріалів кримінального провадження, згідно з ч. 8 ст. 223 КПК є недопустимими.

Показовим, на наш погляд, є кримінальне провадження, яке здійснювалося у Держинському районному суді м. Харків. Обвинувальний акт щодо особи, яка обвинувачувалася у вчиненні злочину, передбаченого ст. 125 КК України, надійшов до суду. У підготовчому судовому засіданні з'ясувалося, що його копія не була вручена підозрюваному, і на цій підставі обвинувальний акт був повернутий прокурору для усунення недоліків [319]. Прокурор, у свою чергу, повернув всі матеріали досудового

⁶⁶ Див., наприклад: Ухвала Держинського районного суду м. Харків по справі № 1-кп/638/199/13 638/7767/13-к від 20 черв. 2013 р. [323].

⁶⁷ Див., наприклад: Ухвала Держинського районного суду м. Харків по справі № 1-кп/638/347/14 638/4949/14-к від 23 квіт. 2014 р. [324].

розслідування слідчому, який здійснив нове повідомлення про підозру, кваліфікуючи діяння, яке ставилося у провину особі, вже за ст. 296 КК України, провів повторні допити підозрюваного, потерпілого та свідків.

Оскільки перелік рішень, дій чи бездіяльності слідчого або прокурора, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування, передбачений ст. 303 КПК України, є вичерпним, захисник мав можливість відреагувати на протиправні дії сторони обвинувачення лише шляхом заявлення відводу як слідчому, так і прокурору.

Слідчий суддя задовольнив заяву захисника про відвід слідчого і прокурора, при цьому в своїй ухвалі зазначив: «законодавець у новому КПК України (ред. 2012 р.) відмовився від інституту додаткових розслідувань, тому наступні, після повернення обвинувального акта, процесуальні дії слідчого не можна вважати законними, оскільки чинний КПК України не містить жодної процесуальної норми, навіть і юридичне поняття – відновлення досудового слідства – відсутнє» [340].

У кримінальному провадженні був призначений новий процесуальний керівник, який, незважаючи на те, що дії його попередника були визнані слідчим суддею незаконними, склав новий обвинувальний акт, інкримінуючи діяння, вчинене підозрюваним, за ст. 296 КК України і направив його до суду.

У новому судовому провадженні захисник подав скаргу на обвинувальний акт і просив його скасувати. При цьому захист виходив з наступного: а) обвинувальний акт згідно з ч. 4 ст. 110 КПК України є процесуальним рішенням; б) повідомлення про підозру у сенсі ч. 1 ст. 111 КПК – це процесуальна дія, яка у даному випадку була визнана слідчим суддею незаконною і яка, у свою чергу, встановлює обсяг і кваліфікацію обвинувачення, що міститься в обвинувальному акті; в) відповідно до ч. 1 ст. 24 КПК України кожному гарантується право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого в порядку, передбаченому КПК України; г) скарги на інші рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора, крім закріплених ч. 1 ст. 303 КПК, можуть бути предметом розгляду під час підготовчого провадження в суді.

При наявності таких обставин суд наголосив, що ним не встановлено порушень вимог КПК України, і призначив справу до судового розгляду. Більш того, суд прийняв

рішення по скарзі адвоката не в окремій ухвалі, а саме в ухвалі про призначення судового розгляду, зазначивши при цьому те, що ця ухвала не підлягає оскарженню [348].

Слід сказати, що це непоодинокий випадок вчинення прокурором незаконних дій після повернення йому обвинувального акта⁶⁸.

Задля недопущення незаконних дій органів, що здійснюють функцію обвинувачення, пропонуємо доповнити КПК України нормою наступного змісту: «Проведення будь-яких процесуальних дій, крім тих, що зазначені в ухвалі суду про повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, не допускається.

Якщо суд у підготовчому судовому засіданні за власною ініціативою або за клопотаннями сторони захисту чи потерпілого встановить, що після повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, прокурор вчинив дії, які не передбачені цим Кодексом, або ним не були усунуті недоліки, вказані судом у попередній ухвалі, він своєю ухвалою скасовує обвинувальний акт як незаконний і закриває кримінальне провадження».

Погоджуємося, що це жорстка пропозиція, але змінити вироблений роками дії попереднього КПК 1960 року з діючим в ньому інститутом додаткового розслідування світогляд прокурорів іншим чином не можна. Сподіваємося, що таке положення, якщо воно буде сприйняте законодавцем, носитиме тимчасовий і не повсякденний характер.

Ухвала про повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру може бути оскаржена в апеляційному порядку. У практиці не склалося єдиної думки з приводу того, чи може суд, який прийняв рішення про таке повернення, продовжувати розглядати справу у разі скасування ухвали апеляційною інстанцією.

Вважаємо, що ні. Суд висловив свою позицію в ухвалі, у нього вже склалася позиція з приводу якості направлено прокурором обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Отже, розгляда-

⁶⁸ Ухвалою Дубенського міськрайонного суду Рівненської області від 9 лют. 2015 р. (справа № 559/2219/14-к) обвинувальний акт повернутий прокурору. За даними на 1 червня 2015 р. після повернення акта прокурором продовжений строк досудового слідства і виконуються процесуальні дії (№ ЄРДР 121418000000266) [325].

ти справу після скасування ухвали про повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору повинен інший суд, визначений АСДОС⁶⁹.

Отже, з огляду на сказане вважаємо за доцільне зупинитися ще на одному моменті. У стадії підготовчого судового розгляду суд має право *направити обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру до відповідного суду для визначення підсудності у випадку встановлення невідсудності кримінального провадження*.

Правила підсудності визначаються ст. 32, 33 КПК України. Питання про направлення кримінального провадження з одного суду до іншого в межах юрисдикції одного суду апеляційної інстанції вирішується колегією суддів відповідного суду апеляційної інстанції, а в межах юрисдикції різних апеляційних судів – колегією судів ВССУ за поданням відповідного суду або за клопотанням сторін чи потерпілого, про що постановляється вмотивована ухвала (ч.ч. 2, 3 ст. 34 КПК України).

Звертає на себе увагу, що правило про направлення справи до найбільш територіально наближеного суду розповсюджується лише на обвинуваченого, який обіймає чи обіймав посаду судді (ч. 2 ст. 32 КПК України)⁷⁰.

Вбачається, що має місце нерівноправність обвинувачених залежно від роду занять (обвинувачені, які обіймали чи обіймають посаду судді, мають деякі привілеї по

⁶⁹ На жаль, практика іноді свідчить про протилежне. Після скасування апеляційним судом Харківської області ухвали Дзержинського районного суду про повернення обвинувального акта прокурору новий розгляд здійснювався тим же суддею, який прийняв рішення, що оскаржувалося.

Захисник заявив відвід цьому судді, але суддя, який розглядав відвід, відмовив в його задоволенні з наступним мотивуванням: «Ухвала від 23 квіт. 2014 р. винесена суддею в ході проведення підготовчого засідання. Ухвала про повернення обвинувального акта для усунення недоліків не є ухвалами суду першої інстанції по суті справи, у зв'язку з чим суддею при винесенні вказаної ухвали не висловлювалося будь-яких суджень з цього приводу.

Враховуючи викладене, суд зробив висновок про те, що обставини, передбачені ст. 75 КПК України, які виключають участь судді у кримінальному провадженні, на теперішній час відсутні, а отже, він відмовляє у задоволенні заявленого відводу (Ухвала Дзержинського районного суду м. Харків від 14 січ. 2015 р. (справа 638/58/15-к 1-кк / 638/72/15). Із незрозумілих причин ця ухвала відсутня в ЄДРСР.

⁷⁰ Аналогічне правило застосовується для визначення підсудності кримінальних проваджень, досудове розслідування щодо яких здійснювалося Національним антикорупційним бюро України (ч. 3 ст. 32 КПК України).

відношенню до інших обвинувачених), що, наш погляд, є неприпустимим⁷¹. З урахуванням наведеного пропонуємо поширити правило про передачу справи до іншого суду, який найбільш територіально наближений до суду, що не може здійснювати правосуддя, на всі випадки, передбачені ч. 1 ст. 34 КПК України.

Якщо під час підготовчого судового засідання не буде встановлено підстав для прийняття рішень за п.1 - 4 ч. 3 ст. 314 КПК України, суд з'ясовує думку учасників судового провадження щодо можливості призначення судового розгляду та вирішує клопотання, заявлені ними. Першим думку щодо такої можливості та наявності/ відсутності підстав для прийняття рішення, передбаченого ч. 3 ст. 314 КПК України та ч. 2 ст. 315 КПК України, висловлює прокурор, а потім – захисник та інші учасники судового провадження.

Зупинимося ще на одному моменті. Обвинувачений, захисник, законний представник реалізують право на захист за допомогою заявлення клопотань про здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту, а також про витребування певних речей чи документів (п. 4 ч. 2 ст. 315 КПК України)⁷².

Так, за клопотанням сторони захисту відповідно до ч. 7 ст. 101 КПК України для допиту під час судового розгляду може бути викликаний експерт для роз'яснення чи доповнення ним свого висновку. Крім того, для допиту малолітнього або неповнолітнього (за розсудом суду або за клопотанням захисника) свідка чи потерпілого, який не досяг шістнадцятирічного віку або якщо його визнано розумово відсталим, відповідно до ч. 1 ст. 354 КПК України викликаються законний представник, педагог чи психолог, а за необхідності – лікар.

Відхилення судом клопотань сторони захисту про допит певних осіб, дослідження доказів або вчинення інших процесуальних дій на підтвердження чи спростування

⁷¹ Ухвалою колегії суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Полтавської області у зв'язку з неможливістю утворити склад суду в Шишацькому районному суді передано справу до розгляду Диканського районного суду. Диканька розташована від Шишаків на відстані 37, 44 км, хоча Миргород знаходиться на віддалені 29,09 км, а Великая Багачка – 22,24 км, тобто найближчий суд знаходиться на 15 км ближче, ніж той, куди була передана справа [317].

Зважаючи на те, що рішення відповідного суду про передачу кримінального провадження з одного суду до іншого не може бути оскаржене і спори про підсудність між судами не допускаються (ч. 5 ст. 34 КПК України), сторона захисту жодним чином не може впливати на дану ситуацію.

⁷² Перелік клопотань є вичерпним, що викликає певні зауваження. На нашу думку, сторона захисту може заявляти й інші клопотання (наприклад, про забезпечення безпеки обвинуваченого). Тому п. 4 ч. 2 ст. 315 КПК України вважаємо за необхідне доповнити словами «... а також про інші питання» (див. додаток Г).

обставин, з'ясування яких могло мати істотне значення для ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення, згідно з вимогами п. 1 ч. 1 ст. 410 КПК України визнається неповнотою судового розгляду та є підставою для скасування або заміни судового рішення при розгляді справи в суді апеляційної інстанції.

У підготовчому судовому засіданні сторона захисту може заявити клопотання про витребування певних речей і документів, якщо при отриманні певних речей чи матеріалів (доказів) у сторони захисту виникають труднощі. Суд, призначаючи справу до судового розгляду, під час підготовчого судового засідання, у разі задоволення клопотань про дослідження цих речей чи матеріалів, повинен сприяти учасникам судового провадження з боку захисту в їх витребуванні шляхом надання відповідних запитів, судових доручень тощо.

Захист під час підготовчого судового засідання може заявити клопотання про зміну чи скасування заходу забезпечення, у тому числі запобіжного заходу. До клопотання про зміну або скасування заходу забезпечення мають бути подані копії матеріалів, якими обґрунтовуються доводи цього клопотання. Якщо нових обставин, які повинні судом бути враховані та давали б підставу для зміни раніше обраного запобіжного заходу, не наведено, суд відмовляє у задоволенні такого клопотання [352].

У будь-якому випадку при розгляді цих клопотань суд повинен дотримуватися правил, передбачених розділом II КПК України, а також враховувати вимоги п. 3-4 КЗПЛ та практику ЄСПЛ. За відсутності клопотань сторін заходи забезпечення кримінального провадження, обрані під час досудового розслідування, вважаються продовженими, про що обов'язково зазначається в ухвалі суду про призначення справи до судового розгляду (ч. 3 ст. 315 КПК України).

Під час підготовчого судового засідання обвинувачений може заявити клопотання про залучення, заміну або відмову від захисника.

Позитивним вважаємо положення чинного КПК України, згідно з яким відмова від захисника або його заміна відбувається виключно у присутності захисника після надання можливості для конфіденційного спілкування (ч. 1 ст. 54 КПК України).

Після завершення підготовки до судового розгляду суд постановляє ухвалу про призначення судового розгляду. Із дня винесення ухвали про призначення судового

розгляду повинно пройти не більше десяти днів. У цей час учасники з боку захисту мають можливість підготуватися до захисту від пред'явленого обвинувачення. Для цього вони можуть знайомитися з матеріалами кримінального провадження, робити необхідні виписки та копії, підготувати необхідні документи та відомості, які планують використовувати в судовому розгляді.

Право сторони захисту знімати копії матеріалів кримінального провадження беззаперечно належить до засобів і способів захисту, оскільки воно дає можливість, крім іншого, скласти грамотні й обґрунтовані клопотання та скарги [107, с. 25]. Забезпечити виконання цього права повинен головуєчий суду. В ознайомленні сторони захисту з матеріалами може бути відмовлено лише у випадку, коли вони стосуються застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

Під час ознайомлення з матеріалами кримінального провадження захисник оцінює зібрані докази, шукає прогалини в системі доказів винуватості його підзахисного, виявляє слідчі та процесуальні помилки, систематизує їх, самостійно оцінює, окреслює можливі перспективи. Він має ретельно проаналізувати їх для виявлення порушень кримінального процесуального законодавства на досудовому розслідуванні. Захисник також повинен перевірити правильність кваліфікації пред'явленого обвинувачення, достатність доказів вчинення обвинуваченим кримінального правопорушення.

Аналіз захисником доказів являє собою його діяльність з перевірки та критичної оцінки зібраних у кримінальному провадженні доказів на предмет їх належності, допустимості та достатності. По кожному з доказів потрібно визначити, чи законне джерело його отримання, чи правомочним суб'єктом він отриманий, чи дотримана процесуальна форма його отримання, чи не порушений процесуальний порядок його збирання й оформлення, включаючи дотримання всіх прав обвинуваченого. Також необхідно встановити, чи не є доказ внутрішньо суперечливим або вступає у протиріччя з іншими доказами у справі (хоча і відповідає вимогам належності та допустимості). І, нарешті, захисник повинен зробити висновок про те, чи є докази в сукупності достатніми для прийняття рішення по справі [122, с. 39].

При ознайомленні з матеріалами кримінального провадження захиснику треба з'ясувати обставини, що виключають злочинність і караність діяння, пом'якшують чи

обтяжують покарання, а також ті, які можуть привести до звільнення від кримінальної відповідальності чи звільнення від покарання.

Вивчивши матеріали кримінального провадження, визначивши допущені на досудовому розслідуванні помилки, захисник також має передбачити можливість заявлення прокурором у ході судового розгляду тих чи інших клопотань, мета яких полягає в тому, щоб усунути неповноту проведеного досудового розслідування, заздалегідь підготувати контраргументи по заявленому клопотанню.

Сукупність усіх зазначених дій під час підготовчого провадження дозволять стороні захисту максимально ефективно підготуватися до судового розгляду кримінального провадження для успішної реалізації функції захисту.

3.2. Сторона захисту під час судового розгляду у першій інстанції

Судовий розгляд є вирішальною стадією кримінального провадження, оскільки в ній встановлюються винуватість або невинуватість обвинуваченого, виноситься рішення, що визначає його подальшу долю.

Цілком приєднуємося до позиції науковців, які розглядають увесь кримінальний процес як сукупність гарантій для сторони захисту, вважаючи, що основне призначення його полягає не стільки в тому, щоб викрити винного, скільки в тому, щоб захистити невинного від несправедливого обвинувачення. Відповідно до цього підходу кримінальний процес є сукупність гарантій проти незаконного засудження, а будь-яка його норма тією чи іншою мірою покликана сприяти наданню обвинуваченому можливості довести свою невинуватість [169, с. 89].

У ході судового розгляду повністю реалізуються основні засади кримінального провадження, які забезпечують виконання його завдань.

Процедура судового розгляду історично склалася і є найбільш сталою в порівнянні з іншими етапами і провадженнями кримінального судочинства. Цій стадії та участі в ній сторін присвячена значна кількість наукових робіт, які навіть після прийняття КПК України 2012 р. не втратили свою актуальність [10; 61; 127; 160; 197; 241; 247; 294; 372].

Автори нового КПК України, на наш погляд, є прихильниками концепції сприяння захисту (*favor defensionis*), до якої слід віднести кримінальні процесуальні норми й інститути, які наділяють сторону захисту додатковими правами або звільняють від обов'язків чи іншим чином ставлять її в юридично більш вигідне становище порівняно зі стороною обвинувачення, спеціально сконструйовані з безпосередньою метою компенсації процесуальної нерівності сторін при вирішенні питання про винуватість обвинуваченого.

На думку М. А. Михеєнкової, основні прояви цієї концепції необхідно поділити на дві основні групи. Перша – це суттєві права та привілеї, які реально дозволяють стороні захисту частково компенсувати защемлення свого положення та добитися позитивних для себе процесуальних результатів. До цієї групи належать традиційні презумпція невинуватості, правило *in dubio pro reo* і розподіл тягаря доказування, а також *non reformation in reus*. Також сюди слід віднести й інші норми, які стосуються перегляду судових рішень (строки перегляду, підстави скасування судових рішень); «право на мовчання» і усі прояви «асиметрії» оцінки допустимості доказів; деякі окремі випадки недопустимості доказів; норми, які регулюють порядок підрахунку голосів суддів та присяжних.

Друга група – права «символічні», тобто ті, які надають стороні захисту явні переваги, однак які мають обмежене практичне значення. Найбільш яскравим прикладом таких проявів сприяння можна назвати порядок дебатів сторін і останнє слово підсудного. До цієї групи також можна включити відкритий перелік повноважень захисника і деякі інші елементи *favor defensionis*. Всі вони, на думку науковця, необхідні і корисні, але самі по собі недостатні для вирішення основного процесуального завдання конструкції сприяння захисту [169, с. 152-153].

Основними новаціями КПК України 2012 р., покликаними сприяти захисту, на наш погляд, стали положення ч. 4 ст. 95, відповідно до якої суд не має права обґрунтовувати судові рішення показаннями, наданими слідчому, прокурору, або посилатися на

них⁷³, та ч. 2 ст. 89, в якій передбачена можливість визнання під час судового розгляду доказів недопустимими у разі встановлення їх очевидної недопустимості, що тягне за собою неможливість дослідження таких доказів або припинення їх дослідження в судовому засіданні, якщо таке дослідження було розпочато⁷⁴.

Здійснення функції захисту в судовому провадженні визначається завданнями, які стоять перед стороною захисту на цьому етапі кримінального провадження, виходячи з яких обираються засоби та способи, а також виробляється стратегія і тактика захисту.

Відповідно до ч. 2 ст. 318 КПК України судовий розгляд здійснюється в судовому засіданні з обов'язковою участю сторін кримінального провадження, крім випадків, передбачених КПК України. Ця норма є гарантією здійснення кримінального провадження на основі змагальності⁷⁵.

Чинним КПК України у первинній редакції була передбачена обов'язкова участь обвинуваченого у судовому розгляді⁷⁶. Однак, враховуючи ситуацію, яка склалася за останній рік, ВР України 7 жовт. 2014 р. прийняла ЗУ «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини», яким впроваджується інститут спеціального досудового розслідування і судового розгляду [212].

⁷³ Нагадаємо, що за КПК України 1960 р. були передбачені випадки оголошення показань свідка, потерпілого та підсудного, даних під час дізнання, досудового слідства або на суді (ст. 301, 306 КПК України 1960 р.)

⁷⁴ На жаль, ці дві новели не стали на сьогоднішній день правилами кримінального судочинства. Судді нерідко «нагадують» свідкам та потерпілим їх показання, які були надані ними на досудовому розслідуванні, намагаються з'ясувати протиріччя у показаннях, які були надані особою в якості підозрюваного та обвинуваченого, у 99 % випадків відмовляють у задоволенні клопотань про визнання доказів недопустимими, навіть у випадках очевидних для будь-якого юриста порушень Закону при їх збиранні, або як передчасними, або як необґрунтованими, навіть не вказуючи у вироку те, що стороною захисту були заявлені відповідні клопотання (наприклад, у провадженні Київського районного суду м. Харків знаходилася справа № 640/18581/14-к (н/п 1-кп/640/88/15). У ході судового розгляду захисник заявив клопотання про визнання результатів огляду в житлі особи, який був проведений без ухвали слідчого судді, недопустимими. Суд, не видаляючись до нарадчої кімнати, прийняв рішення про передчасність заявленого клопотання і про те, що оцінка доказів буде здійснена при ухваленні вироку. Уже 3 червн. 2015 р. суд виніс вирок, в якому навіть не зазначив, що стороною захисту було поставлено під сумнів допустимість цього доказу [39].

⁷⁵ КПК 1960 р. допускав розгляд справи без присутності підсудного лише у виняткових випадках: коли підсудний перебував за межами України й ухилився від явки до суду; коли у справі про злочин, за який не могло бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, підсудний просив розглянути її у його відсутності (ст. 262 КПК 1960 р.).

⁷⁶ Виняток із цього правила передбачений ст. 381 КПК України, яка закріплює загальні положення спрощеного провадження щодо кримінальних проступків. Однак нині кримінальне законодавство не зазнало змін і положення § 1 глави 30 КПК України є недіючими.

Як зазначалося у пояснювальній записці до законопроекту, міжнародними документами передбачена можливість винесення заочного судового рішення у кримінальному провадженні. Йдеться про Європейську конвенцію про міжнародну дійсність кримінальних вироків [95], а також Резолюцію (75) 11 Комітету Міністрів Ради Європи «Про критерії, що регламентують розгляд, який здійснюється за відсутності обвинуваченого» [237] та Рекомендації № 6 R (87)18 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального судочинства» [239], в яких пропонується розглянути питання про надання судам першої інстанції можливості розглядати справи і приймати в них рішення за відсутності обвинуваченого.

Заочне провадження використовується в судовій практиці багатьох європейських країн, серед яких Франція, Данія, Болгарія, Естонія, Литва.

При цьому рішення ЄСПЛ підтверджують можливість здійснення заочного кримінального провадження (рішення у справах «Колоцца проти Італії», «Кромбах проти Франції», «Да Лус Домингеш Ферейра проти Бельгії» тощо) [203].

Зокрема, О. В. Трофімова інститут заочного (за термінологією українського законодавства – спеціального (прим. наша – М.М.)) судового розгляду кримінальних проваджень визначає як «вид особливого порядку судового розгляду із посиленими процесуальними гарантіями, за якими судовий розгляд здійснюється за відсутності підсудного через неможливість реалізації призначення кримінального судочинства у звичайному порядку і за наявністю виключних причин, які пов'язані із забезпеченням особливо важливих інтересів держави, суспільства або особи, а також наявністю умов, передбачених кримінально-процесуальним законом» [295, с. 14].

Слід погодитися з науковцями, які розглядають спеціальний судовий розгляд як процесуальну санкцію, що застосовується у кримінальному судочинстві щодо обвинуваченого, який не з'являється в судове засідання. Така позиція, на думку Г. П. Власової, базується на визнанні існування кримінальної процесуальної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності. «Якщо норми кримінального процесуального законодавства, – продовжує автор, – встановлюють правові приписи щодо належної поведінки учасників кримінального судочинства, передбачають обов'язки в

кримінальному процесі, то наявність санкцій видається необхідною» [44, с. 198]⁷⁷.

Відповідно до ч. 2 ст. 321 КПК України на головуючого у судовому засіданні покладається обов'язок вжити необхідних заходів для забезпечення в судовому засіданні належного порядку. Якщо обвинувачений порушує порядок у залі судового засідання або не підкоряється розпорядженням головуючого у судовому засіданні, останній попереджає обвинуваченого про те, що у разі повторення ним зазначених дій його буде видалено з зали судового засідання. При повторному порушенні обвинуваченим порядку судового засідання він може бути видалений за ухвалою суду з зали засідання тимчасово або на весь час судового розгляду (ч. 1 ст. 330 КПК України). Слід зазначити, що це положення не змінювалося понад п'ятдесяти років (див. ч. 1 ст. 272 КПК 1960 р.).

У КПК України 2012 р. законодавець намагався ввести додаткові гарантії захисту прав обвинуваченого, видаленого із зали судового засідання, які полягають в тому, що, по-перше, у випадках, коли обвинувачений не представлений захисником, суд зобов'язаний залучити захисника для здійснення захисту за призначенням і відкласти судовий розгляд на строк, необхідний для його підготовки до захисту, і, по-друге, після повернення до зали засідання обвинуваченому надається можливість ознайомитися з доказами, які були досліджені, а також з рішеннями, які були ухвалені за його відсутності, та дати пояснення щодо них (ч. 1 ст. 330 КПК України).

Вважаємо, що новела кримінального процесуального законодавства України, яка пов'язана з проведенням процесуальних дій у режимі відеоконференції під час судового провадження (ст. 336 КПК), має бути застосована і до випадків видалення обвинуваченого із зали судового засідання. Її впровадження у цій ситуації дасть змогу повною мірою реалізувати одночасно декілька загальних засад кримінального провадження. Суд таким чином, як цього вимагає ч. 6 ст. 22 КПК України, зможе створити необхідні умови для реалізації обвинуваченим його процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків. Обвинувачений, у свою чергу, зможе безпосередньо сприймати показання учасників судового розгляду, оголошені письмові докази, ставити питання

⁷⁷На момент написання дисертації не існує практики спеціального судового розгляду. Отже, важко з'ясувати проблемні питання, які можуть виникати при здійсненні цієї процедури.

особам, які допитуються, висловлювати свою позицію щодо заявлених клопотань тощо. Зазначимо лише, що, оскільки обвинувачений видалений із зали судового засідання, трансляція повинна здійснюватися не в режимі відеоконференції, а відеотрансляції (тобто без можливості обоюдного спілкування).

Під час судового розгляду сторона захисту має право заявити клопотання про зміну, скасування або обрання запобіжного заходу щодо обвинуваченого. Проте суд, незалежно від наявності клопотань, зобов'язаний розглянути питання доцільності продовження тримання обвинуваченого під вартою до спливу двомісячного строку з дня надходження до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру чи з дня застосування судом до обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Ця норма чинного КПК України значно покращила становище обвинуваченого, адже за КПК 1960 р. строк тримання обвинуваченого (підсудного) під вартою продовжувався автоматично після надходження кримінальної справи до суду на весь період її розгляду, за винятком випадків прийняття судом рішення про зміну запобіжного заходу.

Нині закон зобов'язує суд через визначені у КПК України проміжки часу контролювати обґрунтованість застосування до обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та з'ясовувати доцільність збереження такого запобіжного заходу. За наслідками розгляду питання суд своєю вмотивованою ухвалою скасовує, змінює запобіжний захід у вигляді тримання під вартою або продовжує його дію на строк, що не може перевищувати двох місяців. Копію ухвали суд повинен вручити обвинуваченому, прокурору та направити уповноваженій службовій особі місця ув'язнення.

Зупинимося ще на одному. КПК України у ст. 337 закріплює визначення меж судового розгляду, який проводиться лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, і лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акта. Хоча початкове обвинувачення у кримінальній справі формулюється за доведеними фактами, проте законодавець виходить із принципу допустимості його зміни. Іноді виникає необхідність внесення тих чи інших коректив, заповнення наявних у ньому прогалин чи усунення допущених при його формулюванні помилок. У таких випадках ціл-

ком можливі певні зміни пред'явленого особі обвинувачення, що вносяться відповідно до закону [354, с. 35-36].

Зокрема, КПК України передбачено, що прокурор може змінити обвинувачення, висунути додаткове обвинувачення, відмовитися від підтримання державного обвинувачення (ч. 2 ст. 337 КПК України). Як зазначено в ч. 1 ст. 338 КПК України, підставою зміни прокурором обвинувачення під час судового провадження є *встановлення нових фактичних обставин кримінального правопорушення* (виділено нами – М. М), у вчиненні якого обвинувачується особа, і тільки з метою зміни правової кваліфікації та/ або обсягу обвинувачення.

Цікава в теоретичному та практичному аспекті, на наш погляд, склалася ситуація при розгляді Рівненським міським судом кримінального провадження № 569/19812/13-к. В обвинувальному акті щодо особи, який надійшов до суду, дії обвинуваченого були кваліфіковані за ч. 3 ст. 364 КК України (зловживання владою або службовим становищем, вчинені працівником правоохоронного органу). ЗУ «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції» № 746-VII від 21 лют. 2014 р. ч. 3 ст. 364 КК України була виключена [213].

Прокурор у судовому засіданні змінив обвинувачення на ч. 1 ст. 364 КК України. Захисник заперечував проти такої зміни обвинувачення, формально посиляючись на ч. 1 ст. 338 КПК України, оскільки нових обставин кримінального правопорушення під час судового розгляду встановлено не було [40].

Вбачається, що у законодавчій регламентації інституту зміни обвинувачення в суді наявна прогалина, яку необхідно усунути шляхом доповнення підстав для такої зміни. Отже, вважаємо, що, крім встановлення нових обставин кримінального правопорушення, підставою для зміни обвинувачення в суді має стати набрання чинності законом України, яким змінена кримінально-правова кваліфікація діяння, якщо вона не пов'язана з його декриміналізацією (див. додаток Г).

Переконавшись, що обвинувачення потрібно змінити, прокурор після виконання передбачених законом вимог складає обвинувальний акт, в якому формулює змінене

обвинувачення та викладає обґрунтування прийнятого рішення. Обвинуваченому, його захисникові повинні надаватися копії обвинувального акта. Суд роз'яснює обвинуваченому, що він буде захищатися в судовому засіданні від нового обвинувачення, після чого відкладає розгляд не менш ніж на сім днів для надання обвинуваченому, його захиснику можливості підготуватися до захисту проти нового обвинувачення. Сторона захисту має право заявити клопотання про скорочення або продовження цього строку. Після закінчення цього строку судовий розгляд продовжується.

У разі зміни юридичної кваліфікації діяння, інкримінованого особі на досудовому розслідуванні, у бік погіршення становища обвинуваченого, яка не тягне за собою зміни обсягу обвинувачення, прокурор має право вирішити це питання шляхом зміни обвинувачення у суді. За необхідності зміни обвинувачення в бік погіршення становища обвинуваченого шляхом збільшення обсягу обвинувачення прокурор має право його змінити за наявності ідеальної сукупності злочинів, коли, як мінімум, один не інкриміновано особі у вину в ході досудового розслідування. Якщо під час судового розгляду буде встановлено факт вчинення обвинуваченим іншого кримінального правопорушення, за яким обвинувачення взагалі не висувалося, але це правопорушення тісно пов'язане з попереднім та їх окремий розгляд неможливий, прокурор не змінює, а висуває додаткове обвинувачення в порядку, передбаченому ст. 339 КПК України. Такий випадок може мати місце, наприклад, коли у судовому розгляді кримінального провадження буде з'ясовано, що обвинувачений після вбивства особи вчинив крадіжку цінних речей потерпілого, від представника якого судом отримано відповідну заяву [132, с. 57-58].

Із метою ухвалення справедливого судового рішення та захисту прав людини і її основоположних свобод суд має право вийти за межі висунутого обвинувачення, зазначеного в обвинувальному акті, але лише в частині зміни правової кваліфікації кримінального правопорушення, якщо це покращує становище особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження (ст. 337 КПК України).

Законодавець закріпив у ст. 339 КПК України положення, згідно з яким під час судового розгляду у випадку отримання відомостей про можливе вчинення обвинуваченим іншого кримінального правопорушення, щодо якого обвинувачення не висува-

лося і яке тісно пов'язане з первісним та їх окремих розгляд неможливий, прокурор після виконання вимог КПК України має право звернутися до суду з вмотивованим клопотанням про розгляд додаткового обвинувачення в одному провадженні з первинним обвинуваченням. Необхідно вказати, що у випадку задоволення такого клопотання прокурора, суд зобов'язаний відкласти судовий розгляд на строк, необхідний для підготовки до захисту від додаткового обвинувачення та виконання прокурором вимог, передбачених КПК України, але не більше ніж на чотирнадцять днів. У разі необхідності сторона захисту може заявити клопотання про продовження строку відкладення судового засідання, але тільки у випадку, якщо обсяг або складність нового обвинувачення вимагають більше часу для підготовки до захисту.

Після спливу встановленого судом строку судового провадження повинно бути розпочате з підготовчого судового засідання. Нове дослідження доказів, які вже були досліджені судом до висунення додаткового обвинувачення, здійснюється тільки у разі визнання судом такої необхідності.

Після закінчення підготовчих дій головуючий оголошує про початок судового розгляду, який відповідно до ч. 2 ст. 347 КПК України починається з оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта. Однією з основних умов, що гарантують обвинуваченому можливість ефективно захищатися, є його право знати, у чому він обвинувачується, тобто знати сутність обвинувачення в матеріально-правовому сенсі. Забезпечуючи дотримання цього права обвинуваченого, законодавець передбачає, що предметом судового розгляду може бути лише те обвинувачення, яке викладене в обвинувальному акті [108, с. 52].

Після оголошення обвинувачення згідно з ч. 1 ст. 348 КПК України головуючий роз'яснює обвинуваченому суть обвинувачення та запитує, чи зрозуміле воно йому, чи визнає він себе винуватим і чи бажає давати показання. Відповідь обвинуваченого дозволяє суду зрозуміти позицію сторони захисту щодо пред'явленого обвинувачення, а також самому обвинуваченому чітко сформулювати своє власне ставлення до пред'явленого обвинувачення.

Обвинувачений, наприклад, може визнати факт вчиненого ним вбивства, але заперечувати навмисний його характер, або визнати факт умисного вбивства, але вчине-

ного не з хуліганських спонукань, а у стані несподіваного сильного душевного хвилювання, викликаного протизаконними діями потерпілого, які могли спричинити для нього або його близьких тяжкі наслідки. Далеко не кожен обвинувачений здатний дати вмотивовану відповідь, яка була б зрозумілою. Коротку, грамотну, зрозумілу відповідь на висунуте проти підсудного обвинувачення у багатьох випадках може дати, звичайно ж, професійний юрист [4, с. 181].

На нашу думку, для забезпечення змагальності та процесуальної рівноправності сторін доцільно наділити сторону захисту правом надання в суді письмового заперечення на пред'явлене обвинувачення, яке в обов'язковому порядку має оголошуватися після обвинувального акта. Таке заперечення має бути обґрунтовано доказами, які спростовують доводи сторони обвинувачення (див. додаток Г).

Можливість заперечення на пред'явлене обвинувачення повинна бути правом, а не обов'язком сторони захисту, оскільки ст. 18 КПК України передбачено, що жодна особа не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення. Кожна особа також має право не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, а також бути негайно повідомленою про ці права. Жодна особа не може бути примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні її близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення.

Отже, суд не може наполягати на тому, щоб сторона захисту висловлювала своє ставлення до пред'явленого обвинувачення. Така поведінка суду порушувала б вимогу закону, який не передбачає такого її обов'язку. Суд може лише запропонувати обвинуваченому дати пояснення щодо суті обвинувачення та відомих йому обставин справи. Одночасно з цим суд повинен роз'яснити йому, а також його дружині чи близькому родичу зміст ст. 63 Конституції України. Згідно з п. 20 ППВСУ від 1 листоп. 1996 р. №9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» у випадку нероз'яснення цього названим особам під час досудового розслідування їх показання повинні визнаватися судом одержаними з порушенням закону, що тягне за со-

бою недопустимість використання цих показань як засобів доказування [216].

Якщо обвинувачених декілька, головуєчий здійснює зазначені у ч. 1 ст. 348 КПК України дії щодо кожного з них. Якщо у кримінальному провадженні пред'явлено цивільний позов, головуєчий запитує обвинуваченого, цивільного відповідача, чи визнають вони позов (ч. 2 ст. 348 КПК України). Після цього головуєчий з'ясовує думку учасників судового провадження про те, які докази потрібно дослідити, та про порядок їх дослідження. Аналізуючи положення ст. 349 КПК України, хотілося б зупинитися принаймні на трьох моментах, які стосуються визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження (у зв'язку з цим нами було проведене опитування 88 адвокатів (див. додаток Б і В)).

По-перше, відповідно до ч. 3 ст. 349 КПК України суд має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорується.

Більшість опитаних нами адвокатів зазначає, що: а) суди вирішують питання про проведення скороченого судового розгляду лише у випадках визнання обвинуваченим своєї провини (92,05 % респондентів (див. додаток В)); б) у разі невизнання вини обвинуваченим прокурори наполягають на проведенні судового розгляду у повному обсязі, незважаючи навіть на те, що захист і потерпілий не оспорує окремі обставини, які були встановлені в ході досудового розслідування (57,95 % адвокатів (див. додаток В)). Іноді, як неофіційно висловлюються адвокати, це має вигляд помсти з боку прокурорів за те, що обвинувачений не визнає свою невинуватість)⁷⁸, і таким чином, по суті, нівелюється сама ідея скороченого судового розгляду, яка впливає із засади розумних

⁷⁸ Ми були присутні на такому судовому засіданні, де розглядався обвинувальний акт щодо особи, яка обвинувачувалася у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 358 КК України. Суть обвинувачення полягала в тому, що громадянка РФ отримала посвідку на постійне проживання в Україні, порушивши передбачений законодавством України порядок, звернувшись до посередника. Згодом з'ясувалося, що в ній був використаний підроблений штамп реєстрації місця проживання. Обвинувачена не заперечувала проти встановлених досудовим розслідуванням обставин, але вини своєї не визнавала, пояснюючи це тим, що коли вона надавала посвідку, яку передав їй посередник, то вважала її дійсною. В якості свідків на досудовому слідстві були допитані працівник міліції, який встановив підробку, та особа, яка є власником житла, в якому була зареєстрована обвинувачена. Захист не заперечував ані проти доказів, що свідчать про виявлення факту підробки документа, ані проти тієї обставини, що у житлі, яке значилося як місце реєстрації, підсудна не проживала. Крім того, обвинувачена просила суд якнайшвидше розглянути справу, оскільки їй необхідно було повертатися до РФ, де була призначена дата медичної операції. Прокурор висловив думку про необхідність дослідження доказів у повному обсязі і суд підтримав позицію обвинувачення. Зрозуміло, що розгляд справи міг бути затягнутий на два-три місяці. У зв'язку з цим захист був вимушений змінити лінію свого захисту і визнати провину. Суд змінив обсяг дослідження доказів, обмежившись лише допитом підсудної, і в той же день ухвалив вирок, призначивши покарання у виді штрафу розміром 510 грн.

строків.

На наш погляд, положення ч. 3 ст. 349 КПК України слід скорегувати таким чином: «Суд, незалежно від визнання чи заперечення обвинуваченим вини у вчиненні кримінального правопорушення, має право, якщо проти цього не заперечують *сторона захисту і потерпілий* (виділено нами – М. М.), визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ними не оспорується» (див. додаток Г).

По-друге, згідно з ч. 1 ст. 349 КПК України докази зі сторони обвинувачення досліджуються в першу чергу, а зі сторони захисту – у другу.

Подібний порядок дослідження доказів, безумовно, вигідний стороні захисту, тому що він дає можливість підготувати обвинуваченого до надання ним показань з урахуванням наданих стороною обвинувачення доказів.

Більш ніж 70 % опитаних адвокатів свідчать, що суди визначають порядок дослідження доказів, починаючи з допиту обвинуваченого, посилаючись на те, що ст. 351 КПК України, яка регламентує процесуальний порядок допиту обвинуваченого, стоїть на першому місці серед норм, що встановлюють особливості провадження судових дій (див. додаток В).

Беззаперечно, це неправильна позиція і ми підтримуємо адвокатів, які радять своїм клієнтам відмовлятися від надання показань на початку судового розгляду, що не позбавляє права обвинуваченого у подальшому дати показання.

І, нарешті, третє, відповідно до ч. 2 ст. 349 КПК України обсяг та порядок дослідження доказів у разі необхідності можуть бути змінені.

Вважаємо прямим порушенням норм КПК України відмову суддів у задоволенні клопотань учасників про зміну попередньо встановленого обсягу і порядку дослідження доказів, особливо, якщо такі клопотання заявляються з наведенням достатніх мотивів і доводів.

Під час судового розгляду сторона захисту повинна продумати план надання своїх доказів, який не повинен бути догматичним, йому має бути властива гнучкість, враховуючи особливості судового слідства (неявка свідків, перенесення судового засідання тощо). Визначивши, які докази, представлені стороною обвинувачення, є сильнішими, необхідно продумати тактику з дискредитації, спростування зазначених дока-

зів, зробити спробу поставити їх під сумнів [122, с. 103].

Розглядаючи участь сторони захисту у судовому розгляді в першій інстанції, необхідно зупинитися на особливостях проведення допиту обвинуваченого, свідка, потерпілого та експерта.

Як зазначає В.Ю. Шепітько, допит – це процесуальна дія, яка являє собою регламентований кримінальними процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь, спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для справи. Допит є найбільш поширеним способом одержання доказів. Мета допиту полягає в отриманні повних, що об'єктивно відображають дійсність показань. Ці показання є джерелом доказів, а фактичні дані, які в них містяться, – доказами [370, с. 224]⁷⁹.

Міжнародно-правові стандарти справедливого кримінального судочинства передбачають змагальну процедуру судового допиту – проведення прямого та перехресного допитів.

Прямий допит – це перший допит свідка стороною, яка представляє його показання в якості доказу. Допит цього свідка протилежною стороною є перехресним допитом. Останній виступає не тільки як засіб перевірки доказів, й як контраргумент і спростування доказу противника [3, с. 40-41].

Перехресний допит – це допит особи, чий показання надаються як доказ супротивною стороною для критичного дослідження та перевірки відомостей, які в них містяться та представлені в ході прямого допиту, їх джерела та носія, а також для отримання нових даних від особи, допитаної при прямому допиті [233, с. 247].

Перехресний допит вважається основним способом перевірки показань свідка, під час якого сторони кримінального провадження мають право ставити запитання щодо: а) його можливості сприймати факти, про які він дає показання; б) інших обставин,

⁷⁹ На думку вченого, допит може бути поділений на ті або інші види за різними підставами. Так, залежно від процесуального положення допитуваного розрізняють допит таких осіб, як свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, експерт. За віковими особливостями допитуваного допит поділяється на допит неповнолітнього, дорослого, особи похилого віку. За послідовністю проведення – допит первинний, повторний (з'ясовуються обставини, про які допитуваний вже давав показання під час попереднього допиту); додатковий (отримання показань щодо обставин, про які не йшлося під час попередніх допитів). За суб'єктом проведення – допит, який здійснюється слідчим, прокурором, суддею (судом) [371, с. 271-272].

які можуть мати значення для оцінки достовірності показань свідка; в) попередніх показань, які не узгоджуються із його щойно наданими показаннями, тощо. Зазначимо, що свідок, у свою чергу, згідно з ч. 3 ст. 96 КПК України зобов'язаний відповідати на запитання, спрямовані на з'ясування достовірності його показань [132, с. 90].

Право сторони захисту на перехресний допит основних свідків обвинувачення є загально визнаним, його порушення вважається ЄСПЛ істотним обмеженням права на захист [161, с. 104-105]. Це право визнано в таких міжнародно-правових актах, як КЗПЛ (ст.6 (3) (d)) [119], МПГПП (ст. 14 (3) (e)) [171]. Проведення перехресного допиту також закріплено у Правилах процедур і доказування, що застосовуються всіма органами міжнародної юстиції, діючими на підставі Римського статуту Міжнародного кримінального суду [240].

У зв'язку з поділом у КПК України допитів на прямий, перехресний і додатковий змінена черговість постановки питань різними учасниками судового розгляду⁸⁰.

Так, обвинуваченого першим допитує прокурор, а потім захисник. Після цього обвинуваченому можуть бути поставлені запитання потерпілим, іншими обвинуваченими, цивільними позивачем та відповідачем, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (ч. 1 ст. 351 КПК України).

Одразу хотілося б зробити невеличку ремарку з приводу можливості постановки обвинуваченому питань з боку потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача.

Ми були присутні на судовому засіданні, в якому декілька обвинувачених звинувачувалися у вчиненні дванадцяти епізодів шахрайства. Відповідно, у процесі брали участь дванадцять потерпілих, які заявили цивільні позови і деякі з них запросили представників.

Суд при розгляді усіх епізодів надавав можливість поставити питання всім потерпілим і представникам, чим скористався один із представників потерпілого, який

⁸⁰ Нагадаємо, що за КПК України 1960 р. існував однаковий порядок постановки питань незалежно від процесуального статусу особи, яка допитувалася: першим допитував прокурор, потім потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники, захисник, підсудний (ст. 300, 303 КПК України 1960 р.). Лише у випадку, якщо свідка було викликано за клопотанням учасників процесу, запитання йому спочатку ставив той учасник судового розгляду, за клопотанням якого свідка викликано (ч. 4 ст. 303 КПК України 1960 р.).

ставив питання по тих епізодах, які жодним чином не стосувалися захисту прав та інтересів особи, яку він представляв. Протести сторони захисту щодо зняття питання цього представника судом не задовольнялися, оскільки відповідно до ч. 8 ст. 352 КПК України суд має право зняти питання лише у випадках, коли воно не стосується суті кримінального провадження.

Зауважимо, що ст. 351 КПК України взагалі не містить положення про можливість зняття за протестом сторони питання обвинуваченому, що є, на наш погляд, недоліком чинного кримінального процесуального законодавства.

Вважаємо, що положення ч. 1 ст. 351 КПК України слід скорегувати наступним чином: «Допит обвинуваченого починається з пропозиції головуючого надати показання щодо кримінального провадження, після чого обвинуваченого першим допитує прокурор, а потім захисник. Після цього обвинуваченому можуть бути поставлені запитання потерпілим – у частині, що стосується інтересів потерпілого, іншими обвинуваченими, цивільним позивачем та цивільним відповідачем – у частині, що стосується вирішення цивільного позову, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим і суддями. Крім того, головуючий має право протягом всього допиту обвинуваченого ставити йому запитання для уточнення і доповнення його відповідей» (див. додаток Г).

І, далі: «Під час допиту обвинуваченого сторонами кримінального провадження головуючий за протестом сторони має право зняти питання, що не стосуються суті кримінального провадження або не пов'язані із захистом прав та інтересів особи, яка ставить запитання» (див. додаток Г).

Порядок допиту свідка визначається залежно від того, чи є він свідком обвинувачення, чи це свідок захисту. У першому випадку спочатку його допитує прокурор, а потім сторона захисту, у другому – навпаки (ч. 6 ст. 352 КПК України). І тільки після допиту свідка сторонами йому можуть бути поставлені запитання потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, їх представниками та законними представниками, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим та суддями (ч. 11 ст. 352 КПК України).

Незрозумілою залишається для нас позиція законодавця, сформульована у ч. 6

ст. 352 КПК України, відповідно до якої обвинувачений має право допитувати свідка лише у випадках, «якщо обвинувачений взяв захист на себе».

Обвинуваченому відомий більш значний обсяг обставин кримінального правопорушення (окремі деталі), захисник має необхідні знання в галузі права, які дозволяють зробити правильні юридичні висновки щодо відповідей окремих свідків. Отже, давати можливість ставити питання свідкам лише окремим представникам сторони захисту вважаємо неправильним і таким, що не сприяє здійсненню цієї процесуальної функції.

Звертає на себе увагу і різне законодавче закріплення права під час допиту користуватися нотатками. Якщо для свідка це право може бути реалізоване лише у випадках, пов'язаних із будь-якими обчисленнями та іншими відомостями, які важко зберегти в пам'яті (п. 5 ч. 1 ст. 66, ч. 12 ст. 252 КПК України), то для обвинуваченого такої прив'язки не існує.

Ми неодноразово бачили в різних процесах, на яких були присутні, як захисники перед допитом надавали своїм підзахисним готові тексти показань, а також різних варіантів відповідей, які необхідно дати залежно від поставлених питань.

Незважаючи на те, що наше дисертаційне дослідження має за мету надання пропозицій щодо удосконалення законодавства з точки зору його сприяння здійсненню захисту, заради справедливості зазначимо, що така поведінка адвокатів протирічить безпосередності як основній засаді кримінального провадження і в деяких випадках може зіграти негативну роль для самого обвинуваченого, особливо, коли в ході судового розгляду здійснюється заміна захисника і новий адвокат не погоджується з позицією свого попередника щодо опису обвинуваченим фактичних обставин вчиненого кримінального правопорушення.

Показання обвинуваченого оцінюються судом разом із іншими доказами. Свою вину у вчиненні ним кримінального правопорушення обвинувачений може визнавати повністю, частково або заперечувати. Він також може давати неправдиві показання, обмовляти себе та взагалі мовчати. Відмова відповідати на запитання не може мати для суду ніякого доказового значення, оскільки право на мовчання, як і його складова – право не свідчити проти себе, є загальновизнаними міжнародними принципами, реалі-

зація яких сприяє веденню справедливого, всебічного, повного й об'єктивного судового розгляду, а також позбавленню можливості обвинувачення отримувати докази всупереч волі обвинуваченого. На відміну від показань свідка, обвинувачений звільняється від відповідальності за відмову від дачі показань або за дачу завідомо неправдивих показань⁸¹.

При допиті свідка сторона захисту має наступні процесуальні права: ставити свідку запитання щодо його можливості сприймати факти, про які він дає показання, а також щодо інших обставин, які можуть мати значення для оцінки достовірності показань свідка (ч. 1 ст. 96 КПК України); надати показання, документи, які підтверджують репутацію свідка, зокрема, щодо його засудження за завідомо неправдиві показання, обман, шахрайство або інші діяння, що підтверджують нечесність свідка, для доведеності достовірності показань свідка (ч. 2 ст. 96 КПК України); подати клопотання про допит свідка за відсутності певного допитаного свідка (ч. 5 ст. 352 КПК України); заявляти протест зняти питання, що не стосуються суті кримінального провадження (ч. 8 ст. 352 КПК України).

Ефективність проведення допиту свідка залежить від багатьох чинників, в тому числі й від дотримання процесуальної форми та вибору тактичних прийомів проведення самого допиту. Для цього необхідна ретельна підготовка: вивчення матеріалів кримінального провадження; визначення черговості виклику та допиту свідків; вивчення спеціальних питань для засвоєння знань в окремих сферах людської діяльності, які є предметом допиту; складання плану допиту та орієнтовних питань для кожного окремого свідка.

Сторона захисту повинна заздалегідь продумати заявлення клопотань про виклик свідків, а також забезпечити їх явку до суду. У разі їх неявки вона має заявити клопо-

⁸¹ Право обвинуваченого давати неправдиві свідчення суду, без передбачення кримінальної відповідальності за це, є не у всіх правових системах (юрисдикціях). Зокрема, у США обвинувачений під час давання показань суду, як і будь-яка інша особа, має статус звичайного свідка. Відтак він підлягає кримінальній відповідальності за давання завідомо неправдивих показань [435].

Відповідно до національного кримінального процесуального законодавства поведінка обвинуваченого в суді взагалі не може мати ніякого доказового значення по суті справи, у тому числі для доведеності чи недоведеності його винуватості, визначення покарання тощо. Правосуддя не залежить від бажання обвинуваченого щодо дачі показань, інших чинників його поведінки. Показання обвинуваченого є рядовим доказом у кримінальному провадженні, а тому при його вирішенні суд мусить виходити із дослідження та оцінки всіх інших наявних доказів і не керуватися своїми враженнями від поведінки обвинуваченого в судовому засіданні [197, с. 117].

тання про неможливість слухання справи за їх відсутності і про відкладення судового розгляду до виклику або приводу особи, що не з'явилася.

Як зазначалося, під час допиту сторона захисту відповідно до ч. 8 ст. 352 КПК України може заявляти протест щодо запитання, що, на її думку, не стосується суті кримінального провадження або є некоректним. Якщо запитання являє собою частину відповіді або натякає на певну відповідь, то головуючий має право його зняти, що звільняє свідка від обов'язку відповідати на поставлене питання. Суд не може зняти питання, які ставляться свідку для з'ясування достовірності його показань, оскільки згідно із ст. 96 КПК України він зобов'язаний на них відповісти.

На жаль, нам відомі непоодинокі випадки зняття головуючим питань без заявлених протестів сторін (на такі факти при опитуванні вказали 63,64 % респондентів (див. додаток В)).

Пропонуємо у зв'язку з цим доповнити ст. 351, 352 КПК України положенням, яке забороняло б головуючому знімати запитання обвинуваченому, свідку та потерпілому без заявлення відповідного протесту сторони кримінального провадження (див. додаток Г).

За клопотанням сторони захисту свідок може бути допитаний повторно, але тільки якщо під час судового провадження стало відомо, що він може надати показання про інші обставини кримінального провадження, щодо яких раніше не допитувався. Проведення повторного допиту свідка можливе у випадку зміни прокурором обсягу обвинувачення (ст. 339 КПК України), висунення прокурором додаткового обвинувачення тощо.

Допит потерпілого здійснюється за правилами проведення допиту свідка (ч. 2 ст. 353 КПК України). Допитуючи потерпілого, сторона захисту повинна враховувати, що допит є активною взаємодією особи, що допитує, із допитуваним із застосуванням системи продуманих, цілеспрямованих дій особи, що допитує, направлених на досягнення конкретної мети – отримання від допитуваного конкретної інформації, необхідної для сторони захисту [122, с. 128].

Під час судового розгляду сторона захисту наділена цілим комплексом прав, які

дають їй можливість шляхом заявлення клопотань ініціювати окремі процесуальні дії⁸².

Крім того, сторона захисту може заявити клопотання про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо, а також про зміну, скасування або обрання запобіжного заходу. Суд незалежно від наявності клопотань повинен розглянути та вирішити питання доцільності продовження тримання обвинуваченого під вартою до спливу двомісячного строку з дня надходження до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру чи з дня застосування судом до обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

Сторона захисту також у разі необхідності має право заявити клопотання про залучення перекладача (ч. 3 ст. 224 КПК України). Це можливо, якщо обвинувачений не володіє державною мовою або має фізичні вади (німі, глухі, сліпі тощо), у таких випадках суд залучає перекладача (сурдоперекладача). Ненадання обвинуваченому перекла-

⁸² Так, під час судового розгляду за ініціативою сторони захисту свідкові, потерпілому, обвинуваченому можуть бути пред'явлені для впізнання особа чи річ. Пред'явлення для впізнання проводиться після того, як особа, яка впізнає, при допиті вкаже на ознаки, за якими вона може впізнати особу чи річ. Під час пред'явлення особи чи речі для впізнання особа, яка впізнає, повинна зазначити, чи впізнає вона особу або річ і за якими саме ознаками (ст. 355 КПК України).

За клопотанням сторони захисту суд має право викликати експерта для допиту та роз'яснення висновку (ч. 1 ст. 356 КПК України). Сторона захисту для доведення достовірності висновку залученого нею експерта або для спростування достовірності висновку експерта, залученого стороною обвинувачення, має право надати відомості, що стосуються його знань, вмінь, кваліфікації, освіти та підготовки. Після закінчення прямого допиту експерта суд також дає можливість проведення його перехресного допиту.

Під час судового розгляду судом досліджуються речові докази, документи, а також звуко- і відеозаписи. Сторона захисту за наслідками огляду цих доказів або під час їх огляду може заявляти клопотання про визнання їх недопустимими. При дослідженні доказів відповідно ч. 1 ст. 360 КПК України суд має право скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі спеціальних знань.

Відповідно до ч. 2 ст. 360 КПК України спеціалісту можуть бути поставлені питання щодо наданих ним усних консультацій чи письмових роз'яснень як для їх уточнення, так і доповнення. Якщо спеціаліста залучила сторона захисту, то вона першою ставить йому запитання, а потім інші особи, що беруть участь у судовому розгляді, судді, а за дозволом головуючого – судді.

Згідно з ч. 1 ст. 361 КПК України у виняткових випадках сторона захисту також має право заявити клопотання про огляд певного місця поза межами зали судового засідання. Підставами для цього можуть бути отримані нові відомості або якісь неузгодження у вже існуючих. Огляд на місці не може проводитися під час здійснення провадження судом присяжних, оскільки троє присяжних не володіють потрібними професійними знаннями та навичками. У такому випадку у разі необхідності суд має право доручити його проведення органу досудового розслідування, у зв'язку з чим повинен відкласти судовий розгляд на строк, достатній для проведення цієї слідчої (розшукової) дії та ознайомлення учасників судового провадження з їх результатами. Під час проведення огляду сторона захисту має право звертати увагу суду на те, що, на її думку, може мати доказове значення (ч. 4 ст. 361 КПК України).

Сторона захисту також має право під час судового провадження звернутися до суду із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів (ч. 1 ст. 160 КПК України). Відповідно до ч. 2 ст. 333 КПК України під час розгляду клопотання про надання тимчасового доступу до речей і документів суд також враховує причини, через які доступ не був здійснений під час досудового розслідування. Якщо судом під час судового провадження прийнято рішення про надання доступу до речей і документів, суд відкладає судовий розгляд на строк, достатній для здійснення такого заходу забезпечення кримінального провадження й ознайомлення учасників судового провадження з його результатами. Особа, яка під час судового провадження отримала речі та документи внаслідок здійснення тимчасового доступу до них, зобов'язана надати до них доступ.

дача (сурдоперекладача) ЄСПЛ вважає порушенням права на захист та підставою для скасування судового рішення.

Всі клопотання повинні негайно вирішуватися судом в залі судового засідання. Кожне клопотання вирішується окремою ухвалою суду та заноситься до журналу судового засідання. Якщо клопотання є складним, то суд може виносити рішення у письмовому вигляді у нарадчій кімнаті.

За відсутності клопотань або після вирішення клопотань, якщо вони були подані, суд постановляє ухвалу про закінчення з'ясування обставин та перевірки їх доказами і переходить до судових дебатів.

Судові дебати є важливою частиною судового розгляду, суть яких полягає в проголошенні сторонами кримінального провадження промов, у яких вони викладають свої висновки за результатами судового слідства, даючи юридичну оцінку отриманим результатам, формулюють та обґрунтовують свої вимоги та пропозиції перед судом і свої заперечення проти доводів, висновків і пропозицій інших сторін.

Відповідно до КПК України учасники судового провадження в судових дебатах мають право посилатися лише на ті докази, які були досліджені в судовому засіданні. Якщо під час судових дебатів виникне потреба надати нові докази, суд відновлює з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами, після закінчення якого знову відкриває судові дебати з приводу додатково досліджених обставин (ч. 5 ст. 364 КПК України).

Під час судових дебатів учасники судового розгляду виголошують промови, в яких підводять підсумки своєї процесуальної діяльності, оскільки остаточно визначають своє ставлення до обвинувачення, цивільного позову, призначення покарання тощо.

Ще в 1907 р. відомий юрист П. С. Пороховщиків висловив думку про те, що «... у зміст усякої судової промови в кримінальному процесі входить: а) пояснення справи, б) законна та моральна оцінка злочину та с) вирішення питання про винуватість підсудного. Це три основні розгалуження, за якими йде обробка даних попереднього слідства. Пояснити справу, значить вказати суддям, що саме сталося та чому сталося. Передача фактів, встановлених попереднім слідством, робиться оратором у формі

описів і оповіді; тут же потрібно тільки вірність і ясність викладу; він може бути абсолютно безпристрасним; обмежений зовнішніми ознаками, настільки ж байдужими можуть бути і відповіді оратора на питання, чому сталося скоєне, і теоретично ця частина промови також повинна залишатися осторонь; знання життя, знання сили духу людського та слабкостей людських дають оратору можливість вести його психологічний аналіз з холодною увагою вченого в хімічному кабінеті. Чим холодніше, чим спокійніше ці міркування, тим більш доказові вони будуть для слухачів...» [262, с. 478].

Щоб мова була переконливою для суду й юридично грамотною, адвокат в лаконічній, добре відшліфованій формі відображає в ній найнеобхідніше з усього розглянутого в судовому засіданні. Це зобов'язує адвоката попередньо, ще до свого виступу, ретельно досліджувати не тільки подію злочину, винуватість і їх докази, а й правильно визначити межі їх висвітлення у промові [147, с. 384].

Важливо, що захисник, на відміну від прокурора, не зобов'язаний доводити перед судом невинуватість обвинуваченого чи меншу його вину. Йому достатньо продемонструвати слабкі місця обвинувачення, ненадійність доказів, неправильність кваліфікації тощо, тобто показати необґрунтованість тверджень і висновків обвинувача, дискредитувати обвинувачення, суть чого полягає в тому, що недоведеність винуватості обвинуваченого з огляду на презумпцію невинуватості є доведеністю його невинуватості [197, с. 156].

Значення захисної промови пояснюється тим, що в ній захисник підсумовує виконану в ході судового розгляду роботу та висловлює свою думку з приводу питань, які суду слід вирішувати в нарадчій кімнаті. І, безсумнівно, основна частина промови захисника – аналіз зібраних по справі доказів. Всі твердження та доводи, наведені захисником у своїй промові, повинні бути підготовлені у процесі його участі в дослідженні доказів протягом усього кримінального провадження і, головне, у судовому розгляді. Якщо в ході досудового розслідування та в судовому розгляді захисник не вжив усього необхідного, щоб спростувати докази обвинувачення або хоча б поставити їх під сумнів, а також підтвердити свої доводи, та спробує зробити це тільки в дебатах сторін, тобто компенсувати відсутність фактичних даних красномовством, його виступ, як правило, не дасть бажаних результатів [126, с. 132].

Аналіз доказового матеріалу вимагає зіставлення розглянутих доказів з іншими, як наявними у справі, так і додатково отриманими в ході їх перевірки, у тому числі і за клопотаннями сторони захисту. Оскільки суд повинен оцінити всі зібрані у справі докази в сукупності, сторона захисту також зобов'язана розглянути їх у взаємозв'язку. Коли адвокат стверджує, що наявні докази недостатні для постанови обвинувального вироку, необхідно показати, що представлені в обґрунтування обвинувачення дані не виключають іншого пояснення, зокрема, даного в показаннях обвинуваченого, які підтверджуються іншими доказами [126, с. 133].

Після оголошення судових дебатів закінченими суд надає обвинуваченому останнє слово (ч. 1 ст. 365 КПК України), яке є суттєвою процесуальною гарантією права обвинуваченого на захист, оскільки це його остання можливість вільно, після всіх, безпосередньо перед тим, як суд піде приймати рішення, сказати все, що він вважає за необхідне повідомити на свій захист.

Останнє слово обвинуваченого є його правом, а не обов'язком. Тому він може як скористатися цим правом, так і відмовитися від нього. Ненадання обвинуваченому останнього слова незалежно від того, скористався він правом на виступ у судових дебатах, чи ні, у будь-якому випадку є істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону, оскільки це перешкоджає суду ухвалити законне й обґрунтоване судове рішення (ч. 1 ст. 412 КПК України). За цих підстав, на нашу думку, неприпустимим є видалення обвинуваченого при порушенні порядку із зали судового засідання в порядку ч. 1 ст. 330 КПК України, оскільки таким чином він позбавляється права виступу в судових дебатах та права на останнє слово.

Тому вважаємо за необхідне закріпити у КПК України положення, згідно з яким передбачити право обвинуваченого повернутися в залу судового засідання до початку судових дебатів. У разі його видалення під час судових дебатів закріпити його право повернутися до зали судового засідання для вимовлення останнього слова, адже у своєму виступі обвинувачений може повідомити про нові обставини, що мають важливе значення для кримінального провадження, у зв'язку з чим суд за своєю ініціативою або за клопотанням учасників судового провадження відновлює з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірку їх доказами, після за-

вершення яких суд відкриває судові дебати з приводу додатково досліджених обставин і надає останнє слово обвинуваченому (ч. 4 ст. 365 КПК України).

Важливо також зазначити, що відповідно до ч. 2 ст. 365 КПК України суд не має права обмежувати тривалість останнього слова обвинуваченого певним часом. Частинною 3 ст. 365 КПК України передбачено, що ніхто не має права ставити обвинуваченому запитання під час останнього слова.

Після останнього слова обвинуваченого суд негайно виходить до нарадчої кімнати для ухвалення вироку, про що головуєчий оголошує присутнім у залі судового засідання (ст. 366 КПК України). Відповідно до ч. 3 ст. 376 КПК України після проголошення вироку головуєчий роз'яснює обвинуваченому, захиснику, його законному представнику, потерпілому, його представнику право подати клопотання про помилування, право ознайомитися із журналом судового засідання та подати на нього письмові зауваження. Обвинуваченому, до якого застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, роз'яснюється право заявляти клопотання про доставку в судове засідання суду апеляційної інстанції.

Копія вироку негайно після його проголошення вручається обвинуваченому та прокурору. Інші учасники мають право отримати в суді копію вироку чи ухвали суду. Законом передбачено, що після проголошення вироку обвинуваченому, який не володіє державною мовою, перекладач роз'яснює зміст резолютивної частини судового рішення. Копія вироку рідною мовою обвинуваченого або іншою мовою, якою він володіє, у перекладі, що засвідчений перекладачем, вручається обвинуваченому (ч. 4 ст. 376 КПК України).

На нашу думку, для забезпечення змагальності та рівноправності сторін законом необхідно передбачити обов'язкове вручення копії кінцевого рішення суду (вироку та ухвали про застосування чи незастосування примусових заходів медичного або виховного характеру) всім учасникам із боку захисту (захиснику, законному представнику, а також у разі їх присутності під час судового розгляду особам, щодо яких застосовуються примусові заходи медичного чи виховного характеру).

Учасник судового провадження чи орган виконання судового рішення може подати заяву про роз'яснення судового рішення, якщо воно є незрозумілим. Суд розгля-

дає заяву про роз'яснення судового рішення протягом десяти днів із повідомленням особи, яка звернулася із заявою про роз'яснення судового рішення. Неприбуття в судові засідання осіб, які були належним чином повідомлені, не перешкоджає розгляду заяви про роз'яснення рішення.

Роз'яснення рішення – це викладення рішення у більш ясній формі. Здійснюючи роз'яснення судового рішення, суд викладає більш повно і зрозуміло ті частини рішення, розуміння яких викликає труднощі, не вносячи змін до рішення по суті і не торкаючись тих питань, які не були предметом судового розгляду.

Копія ухвали про роз'яснення судового рішення не пізніше наступного дня після її постановлення надсилається особі, що звернулася із заявою про роз'яснення судового рішення, учасникам судового провадження, які не були присутні в судовому засіданні.

Інститут роз'яснення судового рішення є новим для вітчизняного кримінального процесуального законодавства⁸³.

За даними ЄДРСР до Київського та Держинського районних судів м. Харків в період з 1 січня 2013 р. по 23 червня 2015 р. надійшли заяви на роз'яснення 12 вироків і 1 ухвали про застосування примусових заходів медичного характеру. Причому лише у 5 випадках за роз'ясненням звернулася сторона захисту; у 3 випадках у роз'ясненні вироку було відмовлено⁸⁴, в усіх останніх – вирокі були роз'яснені⁸⁵.

Ухвалу про роз'яснення судового рішення або відмову у його роз'ясненні може бути оскаржено в апеляційному порядку особою, яка звернулася із заявою про

⁸³ У правозастосовній практиці неоднозначно вирішуються питання щодо роз'яснення ухвал слідчого судді. Одні суди розглядають заяви про роз'яснення судового рішення, посилаючись на положення ч. 1 ст. 306 КПК України, відповідно до якої скарги на рішення, дії чи бездіяльність слідчого чи прокурора розглядаються слідчим суддею місцевого суду згідно з правилами судового розгляду, передбаченими ст. 318-380 (виділено нами – М. М.) КПК України, з урахуванням положень глави 26, в інших – слідчі судді, посилаючись на те, що предметом роз'яснення суду в порядку ст. 380 КПК України може бути судові рішення, яке постановлене за результатами судового провадження або якщо про це міститься безпосереднє застереження в нормі закону, відмовляють у роз'ясненні. Тенденцією останнього часу стало скасування ухвал слідчих суддів про відмову у роз'ясненні ухвал та зобов'язання їх роз'яснити (Див., наприклад: Ухвала апеляційного суду Дніпропетровської області по справі № 202/12502/14-к від 26 січ. 2015 р. [316]).

⁸⁴ Наприклад, Держинський районний суд м. Харків у своїй ухвалі від 21 серп. 2014 р. зазначив: «Оскільки судові рішення є ясним та зрозумілим, а у заяві йде мова про внесення в рішення нових даних, суд зробив висновок про необхідність відмови у задоволенні заяви» [322].

⁸⁵ Наприклад, 28 січ. 2015 р. Держинський районний суд зробив висновок про наявність підстав для задоволення заяви засудженої та необхідності роз'яснення вироку суду від 27 листоп. 2014 р., оскільки вказаним судовим рішенням не було чітко визначено порядок повернення застави у розмірі 97440 гривень після набрання вироком законної сили [321].

роз'яснення судового рішення, та учасниками судового провадження.

В обох випадках у разі задоволення апеляційних скарг апеляційний суд скасовує ухвалу суду першої інстанції і зобов'язує роз'яснити судові рішення.

Висновки до 3 розділу:

Вивчивши питання реалізації стороною захисту своєї функції, можемо зробити наступні висновки.

1. Незважаючи на значну кількість теоретичних досліджень, присвячених діяльності сторони захисту, віднесення питань захисту до «вічних» тем, слід констатувати відсутність детальності та комплексності в унормуванні процесуальної діяльності сторони захисту на відміну від нормативної регламентації діяльності сторони обвинувачення, що є головним негативним чинником, який зумовлює неможливість здійснення повноцінного захисту, у тому числі й під час судового провадження у першій інстанції.

2. З урахуванням результатів дослідження вважаємо за доцільне доповнити чинний КПК України положеннями, які покладали б на прокурора обов'язок направлення обвинувального акта до суду не пізніше ніж за десять днів до спливу строку перебування особи під вартою, домашнім арештом, тримання у приймальнику-розподільнику для дітей або тримання у психіатричному закладі в умовах, що виключають небезпечну поведінку особи.

3. Необхідно запровадити у КПК України можливість зупинення судового провадження у випадках: 1) прийняття ВР України закону України, яким скасовується кримінальна відповідальність за певні кримінальні правопорушення, – до набрання чинності цим Законом; 2) смерті обвинуваченого – на строк, необхідний для з'ясування позиції його родичів щодо продовження судового провадження з метою реабілітації померлого.

4. Висловлюється позиція щодо доповнення п. 1 ч. 3 ст. 314 КПК України абзацем наступного змісту: «Якщо під час розгляду у підготовчому судовому засіданні угоди про примирення між обвинуваченим та потерпілим будуть встановлені підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені статтею 46 Кримінального

кодексу України, суд за клопотанням сторін, відмовляє у затвердженні угоди, розглядає надане клопотання і постановляє ухвалу про звільнення особи від кримінальної відповідальності».

5. Положення ч. 4 ст. 286 КПК України щодо невідкладного розгляду судом клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності у підготовчому провадженні не завжди може бути реалізоване у зв'язку із виникненням необхідності дослідити фактичні обставини кримінального провадження. З огляду на це пропонується доповнити ст. 286 КПК України положенням наступного змісту: «Якщо для вирішення клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, заявленого під час підготовчого судового розгляду, виникає необхідність дослідження обставин кримінального провадження, суд, заслухавши думки сторін, відкладає його вирішення до початку судового розгляду».

6. При укладенні угод на стадії досудового розслідування та доправленні їх з обвинувальним актом до суду при застосуванні ч.1 ст. 474 КПК України, що відстрочує можливість затвердження угоди судом під час підготовчого провадження на невизначений час, виникають корупційні ризики.

7. Вважаємо, що на позитивну оцінку заслуговує точка зору про надання можливості повторного звернення з угодою в одному кримінальному провадженні.

8. Із метою забезпечення доступності правосуддя вбачається за необхідне поширити правило про передачу справи до іншого суду, який найбільш територіально наближений до суду, що не може здійснювати правосуддя (закріплене у ст. 32 КПК України), на всі випадки, передбачені ч. 1 ст. 34 КПК України.

9. Задля забезпечення прав і законних інтересів обвинуваченого, якого було видалено із зали судового засідання ухвалою суду тимчасово або на весь час судового розгляду, доцільним є за клопотанням сторони захисту надати можливість такому обвинуваченому спостерігати за ходом судового провадження у режимі відеотрансляції.

10. Необхідно усунути законодавчим шляхом виявленої під час проведеного дослідження прогалини в законодавчій регламентації інституту зміни обвинувачення в суді. Зокрема, до існуючої підстави, передбаченої ч. 1 ст. 338 КПК України (встановлення нових фактичних обставин кримінального правопорушення, у вчиненні якого

обвинувачується особа), слід додати й набрання чинності законом України, яким змінена кримінально-правова кваліфікація діяння, якщо вона не пов'язана з його декриміналізацією.

12. Слід підтримати позицію, відповідно до якої задля забезпечення змагальності та процесуальної рівноправності сторін під час судового провадження у першій інстанції доцільно наділити сторону захисту правом надання суду обґрунтованого доказами письмового заперечення на пред'явлене обвинувачення, яке має оголошуватися після обвинувального акта. Можливість заперечення на пред'явлене обвинувачення повинна бути правом, а не обов'язком сторони захисту.

13. Потребує корегування положення ч. 3 ст. 349 КПК України, яку пропонуємо викласти наступним чином: «Суд, незалежно від визнання обвинуваченим своєї вини у вчиненні кримінального правопорушення, має право, якщо проти цього не заперечують сторона захисту і потерпілий, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ними не оспоруються».

14. Відсутність у ст. 351 КПК України положення про можливість зняття за протестом сторони питання обвинуваченому (на відміну від свідка і потерпілого) є прогалиною чинного кримінального процесуального законодавства, яка потребує усунення.

15. Вбачається за доцільне потерпілому, цивільному позивачу та цивільному відповідачу надати право ставити питання обвинуваченому та свідкам лише про ті епізоди злочинної діяльності обвинуваченого (обвинувачених), які безпосередньо стосуються інтересів вищевказаних учасників.

16. Позиція законодавця, сформульована у ч. 6 ст. 352 КПК України, відповідно до якої обвинувачений має право допитувати свідка лише у випадках, якщо він взяв захист на себе, є необґрунтованою. Вбачається, що обвинувачений повинен бути наділений таким правом незалежно від того, чи захищається він від обвинувачення самостійно, чи користується послугами адвоката.

17. Із метою недопущення стороннього впливу на обвинуваченого необхідно закріпити його право користуватися при наданні показань нотатками лише у випадках, пов'язаних із будь-якими обчисленнями та іншими відомостями, які важко зберегти в пам'яті.

18. З огляду на стан справ і практики, що склалася в судовому засіданні, є сенс нормативного закріплення у ст. 351, 352 КПК України положення, яке забороняло б головуючому під час судового провадження знімати запитання обвинуваченому, свідку та потерпілому за власною ініціативою без заявлення відповідного протесту сторони кримінального провадження.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, що полягало в отриманні нових результатів у вигляді наукових висновків щодо вирішення теоретичних і практичних питань, пов'язаних із участю сторони захисту в судовому провадженні в першій інстанції. Проведене наукове дослідження дає можливість сформулювати низку висновків та пропозицій:

1. Термін «сторона» отримав своє законодавче закріплення та роз'яснення лише у новому КПК України, хоча в науці кримінального процесу вчені оперували поняттям «сторони» ще за часів судово-правової реформи 1864 р. За радянських часів термін «сторона» найчастіше пов'язувався з цивільним процесуальним правом, в якому сторони розглядалися як суб'єкти спірних матеріально-правових відносин. У кримінальній процесуальній літературі висловлювалася точка зору, що задля того, щоб уникнути зайвих непорозумінь через вживання неясної термінології, слід відмовитися від терміна «сторони», який доречний тільки в цивільному процесі.

2. Побудова кримінального провадження на основі змагальності та рівноправності сторін (п. 2, 4 ч. 2 ст. 129 Конституції України, ст. 10, 22 КПК України) є однією з найважливіших гарантій справедливого правосуддя, надійного захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина у кримінальному процесі. Саме наявність сторін сприяє всебічному, повному, неупередженому дослідженню обставин кримінального провадження судом, ухваленню законного та обґрунтованого процесуального рішення, вирішенню завдань кримінального провадження.

3. В основу класифікації учасників кримінального провадження, на переконання авторки, доцільно покласти перевірений багаторічною практикою критерій поділу їх залежно від виконуваних ними процесуальних функцій з урахуванням нових підходів законодавця на наступні групи: 1) сторони: з боку обвинувачення (прокурор, керівник органу досудового розслідування; слідчий, потерпілий, його представник і законний представник); з боку захисту (підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їх за-

хисники та законні представники; представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження); 2) учасники, які відстоюють у кримінальному провадженні свої майнові інтереси (цивільний позивач та його представник, цивільний відповідач та його представник); 3) учасники, які виконують допоміжну функцію (заявник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, поняті, поручителі, заставадавець, особи, разом з якими особа підлягає впізнанню, секретар судового засідання, судовий розпорядник тощо).

4. Незважаючи на значну кількість теоретичних досліджень, присвячених діяльності сторони захисту, слід констатувати: (а) відсутність детальності та комплексності в унормуванні процесуальної діяльності сторони захисту на відміну від нормативної регламентації діяльності сторони обвинувачення (процесуальне положення сторони захисту визначається лише в загальному вигляді шляхом надання певних можливостей для здійснення своєї функції), що є головним негативним чинником, який зумовлює неможливість здійснення повноцінного захисту, у тому числі й під час судового провадження у першій інстанції; (б) різні підходи до тлумачення норм кримінального процесуального законодавства судом та сторонами; (в) складності в узагальненні правозастосовної практики захисників, які в умовах наявності прогалин і колізійності законодавства повинні самостійно відшукувати шлях їх переборення та подолання з метою повноцінної реалізації своїх прав та процесуальних можливостей.

На відміну від узагальнення правозастосовної практики сторони обвинувачення, дослідження діяльності сторони захисту здійснюється від окремого до загального, оскільки кожен обвинувачений і його захисник будують лінію захисту відповідно до власних тактичних міркувань: в однотипних ситуаціях у різних кримінальних провадженнях вони можуть обирати однакову тактику, проте отримувати різні процесуальні результати.

5. Під стороною захисту пропонується розуміти передбачених КПК України учасників кримінального провадження, діяльність яких об'єднана спільною метою та функціональною спрямованістю на спростування підозри та обвинувачення, встановлення невинуватості або меншої винуватості підозрюваного, обвинуваченого, обставин, що пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність або є підставами для закриття кримінального провадження, звільнення особи від кримінальної відпові-

дальності чи покарання.

Основними ознаками сторони захисту є: 1) нормативне закріплення її суб'єктного складу; 2) здійснення всіма суб'єктами єдиної процесуальної функції захисту; 3) набуття процесуального статусу після повідомлення особі про підозру (за винятком випадків, передбачених КПК України) або залучення до участі у кримінальному провадженні; 4) наявність кореляційного зв'язку із функцією обвинувачення; 5) використання наданих законом прав відповідно до процесуального статусу на власний розсуд; 6) наявність особистого інтересу у кримінальному провадженні; 7) рівність процесуальних прав зі стороною обвинувачення під час судового провадження; 8) юридична заінтересованість у результатах кримінального провадження, що для підозрюваного та обвинуваченого має особистий характер; 9) наявність матеріально-правових та процесуальних наслідків набрання законної сили підсумкового процесуального рішення по справі, які представники захисту несуть особисто.

6. Аналіз міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВР України, узагальнення практики ЄСПЛ дозволили поділити міжнародно-правові стандарти, розроблені для сприяння реалізації права на захист у кримінальному провадженні та забезпечення його ефективності, на наступні групи: 1) стандарти, які покликані сприяти ефективності здійснення захисту безпосередньо самим обвинуваченим; 2) стандарти, які допомагають здійсненню ефективного захисту захисником; 3) стандарти, прийняття яких сприяє ефективному захисту, який здійснюється стороною захисту (коли захист здійснюється спільно обвинуваченим та захисником); 4) стандарти, що містять вимоги до держави або її органів та покладають на них обов'язки забезпечити можливість здійснення ефективного захисту.

Кожна із зазначених груп має систему складових та не існує окремо одна від одної. Лише у сукупності вони здатні забезпечити ефективний захист.

7. На підставі узагальнення прецедентної практики ЄСПЛ зроблено висновок, що в цілому більшість міжнародно-правових стандартів ефективного захисту вже імплементована в норми чинного кримінального процесуального законодавства. Разом із тим ще є резерви для вдосконалення, оскільки існують стандарти, що не знайшли свого закріплення в КПК України: вручення обвинуваченому у перекладі його рідною мовою або

іншою мовою, якою він володіє, принаймні тих процесуальних документів, під якими він ставить свій підпис; надання можливості вільного вибору захисника, у тому числі у випадках його залучення за призначенням; покладення на державу відповідальності за забезпечення реального (не ілюзорного) захисту підозрюваного, обвинуваченого, оскільки саме по собі його призначення не забезпечує надання ефективної правової допомоги.

8. Виходячи з функціональної спрямованості діяльності та відповідності процесуального статусу запропонованим ознакам сторони захисту, можна зробити висновок, що юридична особа, щодо якої здійснюється провадження, повинна бути віднесена до сторони захисту. Захист її інтересів має здійснювати представник, яким, на наш погляд, не може бути керівник чи інша уповноважена особа, яким повідомлено про підозру у вчиненні злочину, передбаченого ст. 96³ КК України.

9. Відсутність правової визначеності в нормативному регулюванні ч. 1 ст. 474 КПК України, яка надає прокурору дискреційне право відкласти направлення обвинувального акта з підписаною сторонами угодою до суду, не тільки відстрочує можливість затвердження угоди судом, а й породжує корупційні ризики. У зв'язку із цим запропоновано доповнити КПК України положенням, відповідно до якого у зазначених випадках прокурор повинен виносити мотивовану постанову, копія якої має вручатися стороні захисту та потерпілому з наданням права оскарження цієї постанови до слідчого судді.

10. Із метою усунення можливості проведення прихованого «додаткового розслідування» після повернення обвинувального акта прокурору пропонуємо доповнити ст. 314 КПК України нормою наступного змісту: «Проведення будь-яких процесуальних дій, крім тих, що зазначені в ухвалі суду про повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, не допускається».

11. Обґрунтовано необхідність усунення законодавчим шляхом виявленої під час проведеного дослідження прогалини у законодавчій регламентації інституту зміни обвинувачення в суді. Зокрема, до існуючої підстави, передбаченої ч. 1 ст. 338 КПК України (встановлення нових фактичних обставин кримінального правопорушення, у вчиненні якого обвинувачується особа), слід додати й набрання чинності законом України,

яким змінена кримінально-правова кваліфікація діяння, якщо вона не пов'язана з його декриміналізацією.

12. Доведено, що необґрунтованою є позиція законодавця, сформульована у ч. 6 ст. 352 КПК України, відповідно до якої обвинувачений має право допитувати свідка лише у випадках, якщо він взяв захист на себе. Вбачається, що обвинувачений повинен бути наділений таким правом незалежно від того, чи захищається він від обвинувачення самостійно, чи користується послугами адвоката.

13. Із метою вдосконалення чинного КПК України запропоновано внести зміни та доповнення до: ч. 1 ст. 34 щодо поширення правила про передачу справи до іншого суду, який найбільш територіально наближений до суду, що не може здійснювати правосуддя; ч. 3 ст. 349 стосовно визначення обсягу і порядку дослідження доказів під час судового провадження у першій інстанції; ст. 351 щодо можливості зняття за протестом сторони питання обвинуваченому, а також стосовно надання потерпілому, цивільному позивачу та цивільному відповідачу права ставити питання обвинуваченому та свідкам лише по тих епізодах злочинної діяльності обвинуваченого (обвинувачених), які безпосередньо стосуються інтересів вищевказаних учасників; ч. 6 ст. 352 щодо права обвинуваченого допитувати свідка незалежно від участі захисника; ст. 351, 352 щодо заборони головуєчому під час судового провадження знімати запитання обвинуваченому, свідку та потерпілому без заявлення відповідного протесту сторони кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко В. Д. Субъекты защиты обвиняемого / В. Д. Адаменко. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1991. – 208 с.
2. Адвокатура в России : учеб. / под ред.: Л. А. Демидова, В. И Сергеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Юстицинформ, 2005. – 395 с.
3. Александров А. С. Перехресний допит у суді : навч.-практ. посіб. / А. С. Александров, С. П. Гришін, Я. П. Зейкан. – Київ : Алерта, 2014. – 528 с.
4. Алексеева Л. Б. Реализация принципа состязательности и презумпции невиновности в судебном следствии по новому УПК РФ / Л. Б. Алексеева // Материалы международной научно-практической конференции, посвященной принятию нового Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации, Москва, 4–5 февраля 2002 г. – Москва, 2002. – С. 180 – 184.
5. Алисиевич Е. С. Толкование норм Конвенции Совета Европы о защите прав человека и основных свобод как правомочие Европейского суда по правам человека : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Екатерина Сергеевна Алисиевич ; Ин-т государства и права РАН ; науч. рук. Е. А. Лукашева. – Москва, 2006. – 147 с.
6. Алієв Гідаят Закир-огли. Окремі аспекти залучення захисника у кримінальне провадження за новим кримінальним процесуальним законодавством України / Гідаят Закир-огли Алієв, О. О. Самодіна, А. В. Самодін // Юридична наука. – 2013. – № 3. – С. 91 – 99.
7. Альперт С. А. Кримінально-процесуальні функції: поняття, система, суб'єкти : конспект лекції / С. А. Альперт ; М-во освіти України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 1995. – 28 с.
8. Альперт С. А. Обвинение в советском уголовном процессе : учеб. пособие / С. А. Альперт ; М-во высш. и сред. спец. образования УССР, Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1974. – 38 с.
9. Американская конвенция о правах человека : принята 22 нояб. 1969 г., вступила в силу в 1978 г. // Права человека : сб. универс. и регион. междунар. док. – Москва, 1990. – С. 143 – 166.

10. Андрусів В. Г. Участь адвоката-захисника в суді першої інстанції у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Г. Андрусів. – Київ, 2010. – 19 с.
11. Аносова С. В. Замена ненадлежащей стороны в советском гражданском процессе : курс лекций / С. В. Аносова. – Москва : Моск. гос. ун-т, 1960. – 32 с.
12. Ануфрієва О. В. Інститут відводу судді у процесуальному праві України (порівняльний аспект) / О. В. Ануфрієва // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 4 – С. 35–42.
13. Арсеньев К. К. Судебное следствие. Сборник практических заметок / К. К. Арсеньев. – Санкт-Петербург : Тип. В. Демакова, 1871. – 361 с.
14. Бабай А. Н. Роль общепризнанных принципов и норм международного права в правовой системе России / А. Н. Бабай, В. С. Тимошенко // Закон. – 2006. - № 11. – С. 95 – 100.
15. Баймуратов В. М. Европейские стандарты локальной демократии и местное самоуправление в Украине / В. М. Баймуратов. – Харьков : Одиссей, 2000. – 80 с.
16. Баймуратов М. Місцеве самоврядування як елемент феноменології сучасного світового конституціоналізму / М. Баймуратов // Удосконалення механізмів державного управління та місцевого самоврядування : міжнар. наук.-практ. конф., 10 квіт. 2009 р. – Київ, 2009. – С. 91 – 93.
17. Баранов М. В. Российская правовая система и международное право: современные проблемы взаимодействия : [докл. на всерос. науч.-практ. конф. в Нижегород. юрид. ин-те МВД России, сент. 1995 г.] / М. В. Баранов // Государство и право. – 1996. – № 4. – С. 38 – 40.
18. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – Київ : Атіка, 2004. – 296 с.
19. Бернам У. Правовая система Соединенных Штатов Америки. 3-й выпуск / У. Бернам. – М. : Новая юстиция, 2006. – 1216 с.
20. Беспалько І. Л. Система принципів кримінального процесу та проблема їх класифікації : монографія / І. Л. Беспалько ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; наук. ред. Д. В. Філін. – Харків : ФІНН, 2011. – 216 с.

21. Бобров Р. Л. Основные проблемы теории международного права / Р. Л. Бобров. – Москва : Междунар. отношения, 1968. – 272 с.
22. Бойчук М. Класифікація дискреційних повноважень в діяльності органів внутрішніх справ / М. Бойчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 53. – С. 3 – 11.
23. Бородинова Т. Г. Обвинение и защита: проблема равных возможностей / Т. Г. Бородинова, И. Ф. Демидов // Журнал российского права. – 2005. – № 2. – С. 35 – 43.
24. Бородинова Т. Г. Сторона защиты и ее функция в судебных стадиях уголовного судопроизводства : монография / Т. Г. Бородинова. – Москва : Рос. акад. правосудия, 2010. – 207 с.
25. Бринцев В. Д. Стандарты правовой державы: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія / В. Д. Бринцев ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2010. – 464 с.
26. Булатов Б. Б. Процессуальное положение лиц, в отношении которых осуществляется обвинительная деятельность : монография / Б. Б. Булатов. – Москва : Юрлитинформ, 2013. – 224 с.
27. Буроменський М. В. Міжнародно-правові стандарти внутрішньодержавної демократії / М. Буроменський // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 1997. – № 2. – С. 12 – 21.
28. Буткевич В. Г. Міжнародне право: основні галузі / В. Г. Буткевич, С. А. Войтович. – Київ, 2004. – 814 с.
29. Вандышев В. В. Основы уголовного судопроизводства : для абитуриентов и студентов юрид. вузов / В. В. Вандышев, А. В. Смирнов. – Санкт-Петербург : Альфа : Равена, 1996. – 112 с. – (Энциклопедия правоведения ; вып. 5).
30. Варфоломеева Т. В. Криминалистика и профессиональная деятельность защитника : монография / Т. В. Варфоломеева. – Киев : Вища шк., 1987. – 151 с.
31. Васильченко Н. М. Процессуальное положение ответчика в гражданском судопроизводстве / Н. М. Васильченко. – Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1979. – 89 с.
32. Васьковский Е. В. Организация адвокатуры / Е. В. Васьковский // Адвокат

в уголовном процессе : учеб. пособие. – Москва, 1997. – С. 11–189.

33. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : Юрид. думка, 2007. – 992 с.

34. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.

35. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 250 000 / голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

36. Вельяминов Г. М. Международное экономическое право и процесс. Академический курс : учебник / Г. М. Вельяминов. – Москва : Волтерс Клувер, 2004. – 496 с.

37. Викут М. А. Стороны-основные лица искового производства / М. А. Викут ; М-во высш. и спец. сред. образования РСФСР, Саратов. юрид. ин-т им. Д. И. Курского. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1968. – 74 с.

38. Виницкий Л. В. Актуальные вопросы прекращения уголовного дела в связи с примирением сторон : монография / Л. В. Виницкий, М. В. Нагуляк. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 224 с.

39. Вирок Київського районного суду м. Харкова [Електронний ресурс] : справа № 640/18581/14-к (н/п 1-кп/640/88/15) від 03.06.2015 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44539510>.

40. Вирок Рівненського міського суду [Електронний ресурс] : справа № 569/19812/13-к від 9 черв. 2015 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44950535>.

41. Вирок Червонозаводського районного суду м. Харків [Електронний ресурс] : справа № 646/5735/15-к (н/п 1-кп/646/409/2015640/18581/14-к) від 18.05.2015 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44254102>.

42. Віденська конвенція про право міжнародних договорів : від 23.05.1969 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1986. – № 17. – Ст. 343.

43. Вільний вибір захисника своїх прав (проблеми офіційної інтерпретації статті 59 Конституції України) / П. М. Рабінович, Д. А. Гудима, В. В. Гончаров, О. М.

Луців // Право України. – 2013. – № 3/4. – С. 376 – 384.

44. Власова Г. П. Спрощення кримінального судочинства України: історія, теорія, практика : монографія / Г. П. Власова. – Ірпінь : Вид-во Нац. ун-ту ДПС України, 2014. – 424 с.

45. Вознюк А. А. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності учасників організованих груп та злочинних організацій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 Кримінальне право. Кримінологія. Кримінально-виконавче право. / А. А. Вознюк. – Київ : Б. в., 2009. – 18 с.

46. Волеводз А. Г. Правовое регулирование новых направлений международного сотрудничества в сфере уголовного процесса / А. Г. Волеводз. – Москва : Юрлитинформ, 2002. – 528 с.

47. Выдря М. М. Функция защиты в советском уголовном процессе / М. М. Выдря // Советское государство и право. – 1978. – № 1. – С. 89 – 91.

48. Гальперин И. М. Предание суду по советскому уголовно-процессуальному праву / И. М. Гальперин, В. З. Лукашевич. – Москва : Юрид. лит., 1965. – 150 с.

49. Гаррис Р. Школа адвокатуры / Р. Гаррис // Адвокат в уголовном процессе : учеб. пособие. – Москва, 1997. – С. 343–530.

50. Глобенко Г. І. Закриття кримінальних справ з nereабілітуючих підстав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Г. І. Глобенко. – Харків, 2007. – 212 с.

51. Гловацький І. Ю. Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі : навч. посіб. / І. Ю. Гловацький ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Київ : Атіка, 2003. – 352 с.

52. Гловюк І. В. Деякі питання визначення категорії «кримінально-процесуальна функція» / І. В. Гловюк // Актуальні проблеми кримінального процесу, криміналістики, судової експертизи та оперативно-розшукової діяльності : матеріали III Міжнар. наук.-прак. конф. «Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики», присвяч. 10-річчю Міжнар. гуманіт. ун-ту [м. Одеса, 28 жовт. 2011 р.]. – Одеса, 2011. – С. 102 – 105.

53. Гмирко В. П. Доказування у кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація : монографія / В. П. Гмирко.

– Дніпропетровськ : Акад. мит. служби України, 2010. – 314 с.

54. Головенков П. Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной республики Германия – Strafprozessordnung (StPO). Научно-практический комментарий и перевод текста закона со вступительной статьей профессора Уве Хелльманна «Введение в уголовно-процессуальное право ФРГ» / П. Головенков, Н. Спица. – Потсдам : Universitätsverlag Potsdam, 2012. – 408 с.

55. Головки Л. В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве / Л. В. Головки. – Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. – 544 с.

56. Головки Л. В. Прекращение уголовного дела в связи с деятельным раскаянием / Л. В. Головки // Законодательство. – 1999. – № 1. – С. 72 – 77.

57. Голунский С. А. Вопросы доказательственного права в Основах уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик / С. А. Голунский // Вопросы судопроизводства и судоустройства в новом законодательстве Союза ССР. – Москва, 1959. – С. 122 – 160.

58. Городецкий Д. Ф. Защитник – близкий родственник / Д. Ф. Городецкий. – Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2008. – 138 с.

59. Григор'єва М. Є. Звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з її дійовим каяттям : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. Є. Григор'єва ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2007. – 20 с.

60. Григор'єва М. Є. Звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з її дійовим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук / М. Є. Григор'єва. – Харків : Б. в., 2007. – 204 с.

61. Грошевой Ю. М. Сущность судебных решений в советском уголовном процессе : монография / Ю. М. Грошевой. – Харьков : Вища шк., 1979. – 144 с.

62. Губська О. А. Процесуальні питання звільнення особи від кримінальної відповідальності за nereабілітуючими обставинами : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 Кримінальний процес та криміналістика. Судова експертиза. / О. А. Губська. – Київ : Рад. шк., 2002. – 18 с.

63. Гукасян Р. Е. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве / Р. Е. Гукасян ; М-во высш. и спец. сред. образования РСФСР, Саратов.

юр. ин-т им. Д. И. Курского. – Саратов : Приволж. книж. изд-во, 1970. – 190 с.

64. Гусев Л. Н. Процессуальное положение следователя в советском уголовном процессе / Л. Н. Гусев // Вопросы судопроизводства и судоустройства в новом законодательстве Союза ССР. – Москва, 1959. – С. 301 – 328.

65. Дарда А. В. Проблемы толкования национальными судами общепризнанных принципов международного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Алексей Владимирович Дарда ; науч. рук. М. Н. Копылов. – Москва, 2003. – 145 с.

66. Даровских С. М. Правовые позиции Конституционного Суда РФ, касающиеся реализации принципа состязательности в уголовном судопроизводстве / С. М. Даровских ; под. науч. ред. А. В. Кудрявцевой. – Москва : Юрлитинформ, 2011. – 288 с.

67. Девятова О. В. Решения Европейского суда по правам человека в механизме уголовно-процессуального регулирования / О. В. Девятова ; под науч. ред. Л. Г. Татьяниной. – Москва : Юрлитинформ, 2010. – 200 с.

68. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс] : 24 окт. 1970 г. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступа: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_569.

69. Дело «Богумил против Португалии» [Электронный ресурс] : (жалоба № 35228/03) : постановление Европ. суда по правам человека от 7 окт. 2008 г. // Европейский суд по правам человека. – Режим доступа: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{\"fulltext\":\[\"Bogumil v. Portugal\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-117317\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{\).

70. Дело «Железов против России» [Электронный ресурс] : (жалоба № 48040/99) : решение Европ. суда по правам человека от 23 апр. 2002 г. // Университет Миннесоты. Библиотека по правам человека. – Режим доступа: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/euro/Rzhelezovcase.html>.

71. Дело «Идалова и Идалов против России» (жалоба № 41515/04) [Электрон-

ный ресурс] : постановление Европ. суда по правам человека от 5 февр. 2009 г. // Правовая инициатива по России. – Режим доступа: <http://www.srji.org/resources/search/106/>.

72. Дело «Мирилашвили против России» [Электронный ресурс] : (заявление № 6293/04) : решение Европ. суда по правам человека от 11 дек. 2008 г., Страсбург. – Режим доступа: http://www.google.ru/url?url=http://hand-help.ru/documents/ECHR_case_of_mirilashvili_v._RF_reshenie.doc&rct=j&frm=1&q=&esrc=s&sa=U&ei=_rToU-ThIamJ4gTUvoDgDQ&ved=0CBUQFjAA&usg=AFQjCNGSRu6rAqctRb_9SPPLRhuja3_fSQ.

73. Дело «Моисеев (Moiseyev) против Российской Федерации» [Электронный ресурс] : (жалоба № 62936/00) : постановление Европ. суда по правам человека от 9 окт. 2008 г., Страсбург : неофиц. пер. – Режим доступа: http://www.google.ru/url?url=http://www.fsin.su/structure/regulation/regulation_of_the_european_court_of_justice/Postanovlenie_ESPCH_62936_00.doc&rct=j&frm=1&q=&esrc=s&sa=U&ei=RoLoU4bRJIGc0AXFoYGABw&ved=0CBMQFjAA&usg=AFQjCNGT0LU7yygDh1oj-KiXkPxMes7g1A.

74. Дело «Озтюрк против Германии» (Ozturk v. Germany) [Электронный ресурс] : (жалоба № 8544/79) : постановление Европ. суда по правам человека от 21 февр. 1984 г. // Сайт Олега Анищука о подаче жалоб против России в Европейский суд по правам человека. – Режим доступа: http://europeancourt.ru/uploads/ECHR_Ozturk_v_Germany_21_02_19841.pdf.

75. Дело «Орлов против России» [Электронный ресурс] : (жалоба №29652/04) : постановление Европ. суда по правам человека от 21 июня 2011 г. // Государственная автоматизированная система Российской Федерации «Правосудие» : интернет-портал. – Режим доступа: http://files.sudrf.ru/2643/user/DOC/EUROP/Orlov_protiv_RF.pdf.

76. Дело «Пищальников против России» [Электронный ресурс] : (жалоба № 7025/04) : постановление Европ. суда по правам человека от 24 сент. 2009 г., Страсбург // Центральный районный суд города Волгограда. – Режим доступа: <http://zent.vol.sudrf.ru/modules.php?name=information&id=187>.

77. Дело «Попов против России» [Электронный ресурс] : (жалоба № 26853/04)

: постановление Европ. суда по правам человека от 13 июля 2006 г., г. Страсбург // Сайт Олега Анищука о подаче жалоб против России в Европейский суд по правам человека. – Режим доступа: http://europeancourt.ru/uploads/ECHR_Popov_v_Russia_13_07_2006.pdf.

78. Дело «Сахновский против России» [Электронный ресурс] : (жалоба № 21272/03) : постановление Европ. суда по правам человека от 2 нояб. 2010 г., Страсбург // Платформа стратегической судебной защиты. – Режим доступа: <http://precedent.in.ua/files/docs/1291296455.pdf>.

79. Дело «Севастьянов против России» [Электронный ресурс] : (жалоба № 37024/02) : постановление Европ. суда по правам человека от 22 апр. 2010 г., Страсбург // Государственная автоматизированная система Российской Федерации «Правосудие» : интернет-портал. – Режим доступа: http://files.sudrf.ru/2643/user/DOC/EUROP/Sevastyanov_protiv_Rossii1.pdf.

80. Дело «Тимергалиев против России» [Электронный ресурс] : (жалоба № 40631/02) : решение Европ. суда по правам человека от 14 окт. 2008 г., г. Страсбург // Университет Миннесоты. Библиотека по правам человека. – Режим доступа: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/euro/Rtimergaliyevcase.html>.

81. Дело «Титаренко против Украины» [Электронный ресурс] : (заявление № 31720/02) : решение Европ. суда по правам человека от 20 дек. 2012 г., Страсбург // Права человека в Украине : информ. портал Харьк. правозащит. группы. – Режим доступа: <http://www.khpg.org/index.php?id=1355989657>.

82. Дело Огородника против Украины [Электронный ресурс] : (заявление № 29644/10) : решение Европ. суда по правам человека от 5 февр. 2015 г. // Права человека в Украине : информ. портал Харьк. правозащит. группы. – Режим доступа: <http://khpg.org/index.php?id=1423897257>.

83. Демидов И. Ф. К вопросу о категориях науки советского уголовного процесса / И. Ф. Демидов // Вопросы теории и практики уголовного судопроизводства : сб. науч. тр. – Москва, 1984. – С. 5 – 28.

84. Демченко Г. В. Уголовный суд как особая ветвь юстиции / Г. В. Демченко // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – № 1. – С. 105 – 137.

85. Денісова Г. В. Підстави та процесуальний порядок заявлення і вирішення відводів (самовідводів) посадових осіб, які ведуть провадження в кримінальній справі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Галина Василівна Денісова ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2013. – 24 с.

86. Джалилов Д. Р. Лица, участвующие в гражданских делах искового производства / Д. Р. Джалилов. – Душанбе : ИРФОН, 1965. – 68 с.

87. Диков Г. Адвокатская тайна в свете практики ЕСПЧ [Электронный ресурс] (Развернутые тезисы выступления на конференции, посвященной адвокатской тайне, в Федеральной палате адвокатов, Москва, 4 марта 2009 г.) / Г. Диков // Юридическая библиотека «ЮристЛиб». – Режим доступа: http://www.juristlib.ru/book_6623.html.

88. Добровольская Т. Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) / Т. Н. Добровольская. – Москва : Юрид. лит., 1971. – 200 с.

89. Другий додатковий протокол до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах : Страсбург, 8 листоп. 2001 р. (Протокол ратифіковано із заявами та застереженнями Законом № 3449-VI від 1 червн. 2011р. : офіц. пер.) // Офіційний вісник України. – 2012. – № 85. – Ст. 3500.

90. Дячук С. І. Застосування кримінального процесуального законодавства на підготовчому провадженні у суді першої інстанції / С. І. Дячук, В. І. Галаган, О. І. Галаган // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Юридичні науки. – 2013. – Т. 144/145. – С. 142 – 146.

91. Егоров В. С. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности: монография / В.С. Егоров. – Москва : Моск. психол.-социал. ин-т, 2002. – 279 с.

92. Егоров С. Е. Права человека в уголовном процессе: международные стандарты и российское законодательство / С. Е. Егоров. – Москва : Норма, 2006. – 224 с.

93. Еникеев З. Д. Особый статус общепризнанных принципов и норм международного права и проблемы их реализации в российском уголовно-процессуальном законодательстве / З. Д. Еникеев // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2006. – № 3. – С. 71 – 76.

94. Епифанов А. Е. Действие международно-правовых стандартов в правовой

системе Российской Федерации : монография / А. Е. Епифанов, А. Е. Лакеев. – Москва : Юрлитинформ, 2014. – 176 с.

95. Європейська конвенція про міжнародну дійсність кримінальних вироків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_341?test=dCCMfOm7xBWMeyBEZitusiN3HdlaUsFggkRbI1c.

96. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки / О. О. Житний // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2004. – Вип. 26. – С. 23 – 28.

97. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : монографія / О. О. Житний ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004 – 152 с.

98. Житний О. О. Умови звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із дійовим каяттям / О. О. Житний // Вісник Національного університету внутрішніх справ – Харків, 2002. – Вип. 18. – С. 195 – 199.

99. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. : неофіц. пер. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.

100. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе [Електронний ресурс] : (Хельсинки, 1 авгус. 1975 г.) // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_055.

101. Закомолдин А. В. Проблемы оказания квалифицированной юридической помощи в уголовном процессе России / А. В. Закомолдин. – Москва : Юрлитинформ, 2009. – 168 с.

102. Звільнення від кримінальної відповідальності [Електронний ресурс] // Кримінальне право. Загальна частина : мультимед. навч. посіб. – Режим доступу: http://www.nai.au.kiev.ua/books/mnp_krum_pravo_zag/Files/Lekc/T14.htm.

103. Зеленецкий В. С. Функциональная структура прокурорской деятельности : учеб. пособие / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Юрид. ин-т, 1978. – 76 с.

104. Зимненко Б. Л. Соотношение общепризнанных принципов и норм между-

народного права и российского права / Б. Л. Зимненко // Международное право. – 2000. – № 2 (8). – С. 53 – 60.

105. Ивин А. А. Основания логики оценок / А. А. Ивин. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 230 с.

106. Івасюк І. Г. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання внаслідок зміни обстановки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / І. Г. Івасюк ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2002. – 20 с.

107. Казанцев Л. Право снимать копии с материалов уголовного дела принадлежит защитнику и до окончания предварительного расследования / Л. Казанцев // Российская юстиция. – 2003. – № 11. – С. 25.

108. Калашникова Н. Я. Гарантия права обвиняемого на защиту при изменении обвинения и наказания / Н. Я. Калашникова. – Москва : Моск. гос. ун-т, 1975. – 144 с.

109. Калугин А. Г. Прекращение уголовного дела в связи с деятельным раскаянием : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Г. Калугин. – Москва, 1999. – 24 с.

110. Капліна О. В. Проблеми створення належного правового забезпечення адвокатської діяльності в Україні / О. В. Капліна, А. Р. Туманянц // Проблеми законності : республік. міжвідом. наук. зб. – 2007. – Вип. 91. – С. 133 – 140.

111. Капліна О. В. Професійний захист як гарантія забезпечення прав і законних інтересів особи в кримінальному судочинстві / О. В. Капліна, О. Г. Шило // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1. – С. 125 – 134.

112. Кирвель И. Ю. Стороны в гражданском процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / И. Ю. Кирвель. – Минск, 2003. – 20 с.

113. Кобернюк В. М. Закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Володимир Миколайович Кобернюк ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; наук. кер. В. І. Маринів. – Харків, 2014. – 293 с.

114. Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України : підручник / Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

115. Ковітіді О. Ф. Звільнення від кримінальної відповідальності (за нормами

загальної частини КК України) : навч. посібник / О. Ф. Ковітіді. – Сімферополь : Квадранал, 2005. – 224 с.

116. Козак О.С. Ефективність звільнення від кримінальної відповідальності в Україні: [монографія] / О.С. Козак; за ред. О.М. Бандурки. – К.: Освіта України, 2009. – 204 с.

117. Кокорев Л. Д. Общественные и личные интересы в уголовном судопроизводстве / Л. Д. Кокорев // Известия вузов. Правоведение. – 1977. – № 4. – С. 76 – 83.

118. Конвенція про взаємодопомогу в кримінальних справах між державами-членами Європейського Союзу [Електронний ресурс] : від 29 травн. 2000 р. : офіц. пер. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_238?test=4/UMfPEGznhlxz.ZiogASw2Hdl/UsFggkRbI1c.

119. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 4 листоп. 1950 р. : офіц. пер. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – С. 270.

120. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [Електронний ресурс] : від 10.12.1984 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_085.

121. Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини [Електронний ресурс] : від 26 травн. 1995 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_070.

122. Конин В. В. Процессуальные и тактические аспекты деятельности защитника в состязательном процессе : монографія / В. В. Конин. – Москва : Юрлитинформ, 2009. – 200 с.

123. Конституция Грузии [Электронный ресурс] : принята 24 авг. 1995 г. // Конституции государств (стан) мира : интернет-б-ка конституций Романа Пашкова. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=130>.

124. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – Київ : Укр. правн. фундація : Право, 1996. – 544 с.

125. Копиленко О. Європейські стандарти в українському законодавчому про-

цесі: можливість і доцільність / О. Копиленко, О. Київець // Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України = Issues of application of international legal standards in the legal system of Ukraine. – Київ, 2013. – С. 33 – 42.

126. Кореневский Ю. В. Участие защитника в доказывании по новому уголовно-процессуальному законодательству : практ. пособие / Ю. В. Кореневский, Г. П. Павда. – Москва : Юристъ, 2004. – 159 с.

127. Корчева Т. В. Проблеми діяльності захисника у досудовому провадженні та в суді першої інстанції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Т. В. Корчева. – Харків, 2006. – 20 с.

128. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; за ред.: В. В. Сташица, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Харків : Право, 2010. – 455 с.

129. Кримінальний процес : підручник / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого» ; за ред.: В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Харків : Право, 2013. – 824 с.

130. Кримінальний процес : підручник / М-во освіти і науки України, Нац. акад. внутр. справ ; за заг. ред.: В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. – Київ : Центр учб. літ., 2013. – 544 с.

131. Кримінальний процес України : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, Акад. прав. наук України ; за ред.: Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця. – Харків : Право, 2000. – 494 с.

132. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / Нац. акад. прав. наук України ; за заг. ред.: В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – Т. 2. – 664 с.

133. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР : від 28 груд. 1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.

134. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР 1927 р., прийнятий 2 сесією ВУЦВК X скликання. Введений у дію з 15 верес. 1927 р. постановою ВУЦВК від 20 лип. 1927 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду Укра-

їни. – 1927. – № 36–38. – Ст. 167 – 168.

135. Кубко Є. Використання міжнародних правових стандартів в Україні (питання теорії і практики) / Є. Кубко // Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України = Issues of application of international legal standards in the legal system of Ukraine. – Київ, 2013. – С. 61 – 71.

136. Кузнецова О. А. Общеизвестные принципы и нормы международного права в гражданском праве: от перечня к системе / О. А. Кузнецова // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2009. – Вып. 2. – С. 111 – 117.

137. Курс международного права : в 6 т. / А. С. Бахов [и др.]. – Москва : Наука, 1967. – Т. II : Основные принципы современного международного права. – 331 с.

138. Курс советского уголовного процесса. Общая часть / Всесоюз. науч.-исслед. ин-т проблем укрепления законности и правопорядка ; под ред.: А. Д. Бойкова, И. И. Карпеца. – Москва : Юрид. лит., 1989. – 638 с.

139. Курс цивільного процесу : підручник / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого» ; за ред. В. В. Комарова. – Харків : Право, 2011. – 1352 с.

140. Куцова Э. Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе (Предмет, цель, содержание) / Э. Ф. Куцова. – Москва : Юрид. лит., 1973. – 200 с.

141. Кучинська О. П. Проблеми розгляду заяв про відводи в кримінальному процесі України / О. П. Кучинська // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – № 3. – С. 104 – 106.

142. Ларин А. М. Расследование по уголовному делу: процессуальные функции / А. М. Ларин. – Москва : Юрид. лит., 1986. – 160 с.

143. Левеев Ю. В. Роль и значение международных правовых стандартов и принципов в уголовном судопроизводстве России / Ю. В. Левеев // Евразийский юридический журнал. – 2012. – № 4. – С. 124 – 125.

144. Леонтьевский В. А. Освобождение от уголовной ответственности: проблемы обеспечения законности процессуальных решений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08, 12.00.09 / В. А. Леонтьевский. – Волгоград, 2002. – 217 с.

145. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : навч. посібник / Л. М. Лобойко,

О. А. Банчук. – Київ : Ваіте, 2014. – 280 с.

146. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : підручник / Л. М. Лобойко. – Київ : Істина, 2014. – 432 с.

147. Лубшев Ю. Ф. Адвокат в уголовном деле : учеб.-практ. пособие / Ю. Ф. Лубшев ; под ред. И. Б. Мартковича. – Москва : Юристь, 1997. – 408 с.

148. Лукашук И. И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации / И. И. Лукашук // Журнал российского права. – 2002. – № 3. – С. 115 – 128.

149. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник / И. И. Лукашук. – Москва : БЕК, 1996. – 371 с.

150. Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе / И. И. Лукашук. – Москва : Спарк, 1997. – 322 с.

151. Лукомський В. Кримінально-процесуальне законодавство України на шляху до міжнародних стандартів / В. Лукомський // Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України = Issues of application of international legal standards in the legal system of Ukraine. – Київ, 2013. – С. 201 – 212.

152. Люблинский П. И. Новая теория уголовного процесса / П. И. Люблинский // Журнал Министерства юстиции. – 1916. – № 1. – С. 104 – 145.

153. Ляхівненко С. М. Міжнародні правові стандарти: до визначення поняття та видової характеристики / С. М. Ляхівненко // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 51. – С. 666 – 672.

154. Макарова З. В. Защита в российском уголовном процессе: понятие, виды, предмет и пределы / З. В. Макарова // Известия вузов. Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 217 – 231.

155. Малова О. В. Правовой обычай, обыкновение и общепризнанные принципы и нормы международного права / О. В. Малова // Сибирский юридический вестник. – 2001. – № 4. – С. 9 – 13.

156. Малькевич Т. В. К вопросу о состязательности / Т. В. Малькевич // Ученые записки Всесоюзного юридического заочного института. – Москва, 1958. – Вып. 6 : Вопросы советского уголовного процесса. – С. 263 – 293.

157. Малько А. В. Законные интересы как правовая категория : монография / А. В. Малько, В. В. Субочев. – Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. – 359 с.

158. Малько А. В. Права, свободы и законные интересы: проблемы юридического обеспечения / А. В. Малько, В. В. Субочев, А. М. Шериев. – Москва : Норма : ИНФРА-М, 2010. – 192 с.

159. Мандриченко Ж. В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 Кримінальне право. Кримінологія. Кримінально-виконавче право. / Ж. В. Мандриченко. – Одеса : Б. в., 2007. – 16 с.

160. Маркуш М. А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України : монографія / М. А. Маркуш ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2007. – 208 с.

161. Машовец А. Допросы в судебном следствии по уголовному делу / А. Машовец, С. Конева // Уголовное право. – 2013. – № 2. – С. 104 – 109.

162. Международное право : учебник / Дипломат. акад. МИД РФ, Моск. гос. ин-т междунар. отношений (Ун-т) МИД РФ ; отв. ред.: Ю. М. Колосов, В. И. Кузнецов. – Изд. 2-е доп. и перераб. – Москва : Междунар. отношения, 1998. – 624 с.

163. Международное право : учебник / под ред. Г. И. Тункина. – Москва : Юрид. лит., 1994. – 512 с.

164. Международное право : учеб. для вузов / отв. ред.: Г. В. Игнатенко, О. И. Тиунов. – Второе изд., измен. и доп. – Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 2002. – 592 с.

165. Мельников А. А. Правовое положение личности в советском гражданском процессе / А. А. Мельников ; отв. ред. В. С. Тадевосян. – Москва : Наука, 1969. – 248 с.

166. Мельникова Э. Б. Международное сотрудничество в сфере уголовной юстиции : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – Москва : Проспект, 2003. – 112 с.

167. Микеле де Сальвиа. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 гг. / Микеле де Сальвиа ; Асоц. юрид. центр ; науч. ред. и предисл. Ю. Ю. Берестнева (при уча-

стии М. В. Виноградова) : пер. с фр.: А. А. Жукова, Г. А. Пашковская. – Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. – 1072 с. – (Серия «Судебная практика»).

168. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающие отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») [Электронный ресурс] : от 29 нояб. 1985 г. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_211.

169. Михеенкова М. А. Благоприятствование защите (*favor defensionis*) и его проявление в современном уголовном процессе : монография / М. А. Михеенкова. – Москва : Юрлитинорм, 2014. – 232 с.

170. Михеєнко М. М. Проблеми розвитку кримінального процесу України. Вибрані твори / М. М. Михеєнко. – Київ : Юрінком Інтер, 1999. – 240 с.

171. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс] : від 16.12.1966 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

172. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс] : від 16.12.1966 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

173. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями [Електронний ресурс] : від 30.08.1955 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_212.

174. Мірошніченко Т. М. Актуальні проблеми поняття, джерел та шляхів реалізації міжнародно-правових стандартів у сфері кримінально-процесуальної діяльності / Т. М. Мірошніченко, В. С. Семенов, В. М. Хотенець // Теоретичні та практичні питання реалізації Конституції України: проблеми, досвід, перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (25 черв. 1997 р., Київ). – Харків, 1998. – С. 198 – 200.

175. Модельный уголовно-процессуальный кодекс для государств-участников СНГ [Электронный ресурс] : принят на седьмом пленар. заседании Межпарламент. Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств (постановление № 7-6 от 17 февр. 1996 г.) // Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации. – Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/901914840>.

176. Мокичев К. А. Против ревизионистских извращений марксистско-ленинского учения о государстве и праве : лекция / К. А. Мокичев. – Москва, 1959. – 40 с.
177. Мурадян Э. М. Судебное право / Э. М. Мурадян. – Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2007. – 575 с.
178. Нагребельний В. П. Стандарт / В. П. Нагребельний // Юридична енциклопедія. – Київ, 2003. – Т. 5 : П – С. – С. 614 – 615.
179. Наден О. В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : монографія / О. В. Наден. – Харків : Право, 2003. – 224 с.
180. Насонова И. А. Теоретическая модель уголовно-процессуальной защиты : монография / И. А. Насонова ; под ред. О. А. Зайцева. – Москва : Юрлитинформ, 2011. – 400 с.
181. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України / за ред.: М. І. Хавронюка, О. А. Банчука, Р. О. Куйбіди. – Київ : Фактор, 2013. – 1072 с.
182. Никулин С. И. Деятельное раскаяние и его значение для органов внутренних дел в борьбе с преступностью : учеб. пособие / С. И. Никулин ; под ред. Н. И. Загородникова. – Москва : Изд-во МВШМ МВД СССР, 1985. – 64 с.
183. Ніколаєнко Т. Б. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 Кримінальне право. Кримінологія. Кримінально-виконавче право. / Т. Б. Ніколаєнко. – Київ : Б. в., 2008. – 20 с.
184. Новак Р. В. Інститут угод як прояв диференціації кримінально-процесуальної форми / Р. В. Новак // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 3. – С. 74 – 86.
185. Новиков В. А. Освобождение от уголовной ответственности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. А. Новиков. – Краснодар, 2003. – 186 с.
186. Оганесян С. М. Понятие международных стандартов прав человека / С. М. Оганесян // Международное публичное и частное право. – 2008. – № 2. – С. 18 – 21.

187. Орлова Л. М. Права сторон в гражданском процессе / Л. М. Орлова ; науч. ред. В. С. Тадевосян. – Минск : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1973. – 192 с.

188. Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII конгресом ООН по запобіганню злочинності 1 серп. 1990 р. [Електроний ресурс] : Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_835.

189. Основні принципи, що стосуються ролі юристів [Електронний ресурс] : Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_313.

190. Петров Д. Е. Отрасль права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. Е. Петров. – Саратов, 2001. – 30 с.

191. Підготовче провадження: продовження строку тримання під вартою : практ. посіб. / Г. Колесник [та ін.] ; ВГО «По захисту прав людини». – Київ, 2014. – 66 с. – (Захист прав людини в кримінальному процесі ; кн. 1).

192. Повзик Є. В. Правові наслідки визнання підозрюваним, обвинуваченим своєї вини (порівняльно-правове дослідження) : монографія / Є. В. Повзик ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2014. – 224 с.

193. Поленина С. В. Теоретические и практические вопросы реализации в национальном законодательстве положений ст. 15 Конституции РФ / С. В. Поленина // Российская правовая система и международное право: современные проблемы взаимодействия. – Н. Новгород, 1996. – Ч. 1. – С. 19 – 24.

194. Полянский Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса / Н. Н. Полянский ; под ред. Д. С. Карева. – Москва : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1956. – 271 с.

195. Полянский Н. Н. Правда и ложь в уголовной защите : монография / Н. Н. Полянский. – Москва : Правовая защита, 1927. – 93 с.

196. Полянский Н. Н. Уголовный процесс. Уголовный суд, его устройство и деятельность : лекции / Н. Н. Полянский. – Москва : Тип. товарищества И. Д. Сытина, 1911. – 203 с.

197. Попелюшко В. О. Судовий розгляд кримінальної справи : навч. посібник / В. О. Попелюшко. – Острог, 2003. – 196 с.

198. Попелюшко В. О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України :

монографія / В. О. Попелюшко ; наук. ред. В. Т. Нор. – Острог : Нац. ун-т «Острозька Акад.», 2009. – 634 с.

199. Попко Є. Основні тенденції розвитку права Ради Європи / Є. Попко // Національний юридический журнал: теория и практика. – 2014. – № 3. – С. 258 – 262.

200. Посібник з організації роботи Офісу громадського захисту [Електронний ресурс] / упоряд.: О. Павліченко, В. Яворська. – Режим доступу: http://issuu.com/irf_ua/docs/rol-2012-12-17.

201. Постановление Конституционного Суда РФ от 20 нояб. 2007 № 13-П «По делу о проверке конституционности ряда положений статей 402, 433, 437, 438, 439, 441, 444 и 445 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с жалобами граждан С. Г. Абламского, О. Б. Лобашовой и В. К. Матвеева [Электронный ресурс] : Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации. – Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/902073542>.

202. Пояснювальна записка до доопрацьованого проекту Закону України про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей уточнення податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та податку на додану вартість у разі застосування податкового компромісу [Електронний ресурс] : від 22 груд. 2014 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53016.

203. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» [Електронний ресурс] : від 08 серп. 2014 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51914.

204. Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб) [Електронний ресурс] : від 21 трав. 2013 р. // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46901.

205. Право на безоплатну правову допомогу [Електронний ресурс] : poradnik для адвокатів щодо здійснення захисту гарантованого державою. – [2013]. – 29 с. – Режим доступу: http://ulaf.org.ua/wp-content/uploads/2013/12/BPD_poradnyk_3.pdf.

206. Право на інформацію в кримінальному процесі [Електронний ресурс] : poradnik для адвокатів щодо здійснення захисту, гарантованого державою. – [2013]. – 30 с. – Режим доступу: http://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/arrest-rights-template-right-to-information-ukrainian-20140121_1.pdf.

207. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 27. – Ст. 282.

208. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. № 3460-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.

209. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб: Закон України від 23 трав. 2013р. № 314-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 12. – Ст.183.

210. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності : Закон України від 15 листоп. 2011 р. № 4025-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 25. – Ст. 263.

211. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо забезпечення конституційних прав учасників кримінального провадження) [Електронний ресурс] : проект Закону України від 21 черв. 2013 р. № 2399а // ЛІГА: ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG1UNA0A.html.

212. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини : Закон України від 7 жовт. 2014 р. № 1689-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 46. – Ст. 2046.

213. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті

19 Конвенції ООН проти корупції : Закон України від 21 лют. 2014 р. № 746–VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 12. – Ст. 188.

214. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей уточнення податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та податку на додану вартість у разі застосування податкового компромісу : Закон України від 25 груд. 2014 р. № 63–VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 6. – Ст. 38.

215. Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України [Електронний ресурс] : лист Вищ. спеціаліз. суду України з розгляду цивіл. і кримін. справ від 04 квіт. 2013 р. № 511-550/0/4-13 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13/page>.

216. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 01 листоп. 1996 р. № 9 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>.

217. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовт. 1996 р. № 422/96–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.

218. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.

219. Про міліцію : Закон України від 20 груд. 1990 р. № 565-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

220. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1698-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 47. – Ст. 2051.

221. Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30 черв. 1993 р. № 3352-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 360.

222. Про порядок здійснення підготовчого судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України [Електронний ресурс] : лист Вищ. спеціаліз. суду України з розгляду цивіл. і кримін. справ від 3 жовт. 2012 р. № 223-

1430/0/4-12 // Норматив. Про : проф. нормат.-прав. б-ка. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-porjadok-zdiisnennja-pidgotovchogo-sudovogo-provadžhennj-doc115288.html>.

223. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 23 груд. 2005 р. № 1 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/vb001700-05>.

224. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475-97/ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

225. Про стандартизацію : Закон України від 5 черв. 2014 р. № 1315-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 31. – Ст. 1058.

226. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 лип. 2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–45. – Ст. 529.

227. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо належного забезпечення права на захист в кримінальному провадженні [Електронний ресурс] : від 18 черв. 2013 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47453.

228. Просоленко Ю. В. Значение общепризнанных принципов международного права при производстве по уголовным делам / Ю. В. Просоленко // Путь науки : междунар. науч. журн. – 2014. – № 6. – С. 81 – 84.

229. Проценко Д. Допустимість медіації в цивільних, господарських, адміністративних і трудових спорах / Д. Проценко // Юридичний журнал. – 2013. – № 6/7. – С. 102 – 107.

230. Пучинский В. К. Признание стороны в советском гражданском процессе / В. К. Пучинский. – Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1955. – 99 с.

231. Равенство в уголовном процессе России : монография / А. М. Баранов, С. А. Кузора, Ю. Г. Овчинников, И. А. Чердынцева. – Москва : Юрлитинформ, 2013. – 168 с.

232. Рагулин А. В. Общие положения учения о профессиональной защите по уголовным делам / А. В. Рагулин. – Москва : Юрлитинформ, 2008. – 312 с.

233. Рагулин А. В. Процессуальные и тактические аспекты деятельности адвоката-защитника в уголовном судопроизводстве : монография / А. В. Рагулин. – Москва : Юрлитинформ, 2011. – 392 с.

234. Рахунов Р. Д. Участники уголовно-процессуальной деятельности по советскому праву / Р. Д. Рахунов. – Москва : Госюриздат, 1961. – 277 с.

235. Резолюция (78) 8 Комитета Министров о юридической помощи и консультациях [Электронный ресурс] : от 2 мар. 1978 г. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_132.

236. Резолюция 43/173 Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декаб. 1988 г. «Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме» [Электронный ресурс] // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_206.

237. Резолюция (75) 11 Комитета Министров Совета Европы «О критериях, регламентирующих разбирательство, проводимое в отсутствие обвиняемого» / принята Комитетом Министров : от 19.01.1973 г. на 217-ом заседании Представителей Министров [Электронный ресурс]. – Режим доступу : http://www.echr-base.ru/res75_11.jsp.

238. Рекомендации по более широкому применению международных стандартов в области прав человека в процессе отправления правосудия в Республике Беларусь : подгот. в рамках совмест. проекта Программы развития ООН (ПРООН), Детс. фонда ООН (ЮНИСЕФ) и Европ. Союза «Содействие более широкому применению междунар. стандартов в области прав человека в процессе отправления правосудия в Республике Беларусь» (исполняющая орг.: М-во юстиции Республики Беларусь). – Минск, 2009. – 390 с.

239. Рекомендації № 6 R (87)18 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального судочинства» [Електронний ресурс]. – Режим досупу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_339.

240. Римський статут Міжнародного кримінального суду [Електронний ресурс] : від 17 лип. 1998 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу:

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_588.

241. Рівлін А. Л. Завдання адвоката в суді першої інстанції в кримінальній справі: для починаючих адвокатів / А. Л. Рівлін ; М-во юстиції УРСР, Відділ адвокатури ; під ред. М. Ф. Бабченко. – Київ : МЮ УССР, 1946. – 40 с.

242. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) : від 16 листоп. 2000 р. № 13-рп/2000, справа № 1-17/2000 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00>.

243. Розин Н. Н. Процесс как юридическая наука (из лекций по судебному праву) / Н. Н. Розин // Журнал Министерства юстиции. – 1910. – № 8. – С. 24 – 45.

244. Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство : курс лекций / Н. Н. Розин. – Изд. 3-е. – Петроград : Изд-во Юрид. книж. склада «Право», 1916. – 597 с.

245. Российское законодательство и Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод : обзор материалов науч.-практ. конф. в Ин-те государства и права РАН // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 92 – 99.

246. Рытькова В. Ю. Правовое регулирование процессуального статуса следователя в уголовном судопроизводстве России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Виолетта Юрьевна Рытькова ; Калининград. юрид. ин-т МВД России ; науч. рук. В. Н. Авдеев. – Калининград, 2007. – 197 с.

247. Рябцева Правосудие в уголовном процессе / Е.В. Рябцева. – Москва : Юрлитинорм, 2008. – 416 с.

248. Савицкий В. М. Государственное обвинение в суде / В. М. Савицкий. – Москва : Наука, 1971. – 343 с.

249. Савицкий В. М. Очерк теории прокурорского надзора / В. М. Савицкий. – Москва : Наука, 1975. – 382 с.

250. Савін М. Угоди про визнання винуватості та про примирення за Кримінальним процесуальним кодексом України / М. Савін // Вісник Національної академії

прокуратури України. – 2014. – № 1. – Спец. вип. – С. 98 – 105.

251. Савчук К. О. Стандарти міжнародні / К. О. Савчук // Юридична енциклопедія. – Київ, 2003. – Т. 5 : П–С. – С. 615.

252. Саленко О. Міжнародні стандарти у сфері судоустрою та статусу суддів, їх зміст і класифікація / О. Саленко // Национальный юридический журнал: теория и практика. – 2014. – № 6. – С. 263 – 269.

253. Сафроняк Р. Учасники кримінального процесу та їх процесуальне становище у контексті КПК України 2012 року / Р. Сафроняк // Новели Кримінального процесуального кодексу України 2012 року : зб. ст. – Київ, 2012. – С. 44 – 57.

254. Святоцький О. Д. Адвокатура України : навч. посіб. для студентів юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / О. Д. Святоцький, М. М. Михеєнко. – Київ : Ін Юре. – 1997. – 224 с.

255. Система безоплатної правової допомоги в Україні: аналіз першого року функціонування [Електронний ресурс] // Міжнародний фонд «Відродження». – Режим доступу:

http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/sistema_bezoplatnoi_pravovoi_dopomogi_v_ukraini_analiz_pershogo_roku_funktsionuvannya/.

256. Скибицкий В. В. Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания: монография / В. В. Скибицкий. – Київ: Наукова думка, 1987. – 184 с.

257. Словарь по правам человека (Извлечения) / А. Д. Джонгман, А. П. Шмигт. – Москва : Рязань, 1997. – 38 с.

258. Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судостроительство – судопроизводство / В. Случевский. – Изд. 3-е, передел. и доп. – Санкт-Петербург, 1910. – 664 с.

259. Смирнов А. В. Уголовный процесс : учеб. для вузов / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский ; под общ. ред. А. В. Смирнова. – 2-е изд. – Санкт-Петербург : Питер, 2005. – 699 с.

260. Смирнов А. В. Уголовный процесс : учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлению «Юриспруденция» и специальности «Юриспруденция» / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский ; под общ. ред. А. В. Смирнова. – 4-е изд. перераб. и доп. –

Москва : КНОРУС, 2008. – 704 с.

261. Смирнова И. Г. Интерес – понятие уголовно-процессуальное / И. Г. Смирнова // Государство и право. – 2008. – № 8. – С. 14 – 18.

262. Смолькова И. В. Великие и выдающиеся, знаменитые и известные личности об уголовном судопроизводстве : хрестоматия / И. В. Смолькова. – Москва : Юрлитинформ, 2012. – 688 с.

263. Справа «Боротюк проти України» [Електронний ресурс] : (заява № 33579/04) : рішення Європ. суду з прав людини від 16 груд. 2010 р., Страсбург : остаточне 16/03/2011 // Судова влада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_6/Borotiuk.pdf.

264. Справа «Жогло проти України» [Електронний ресурс] : (заява № 17988/02) : рішення Європ. суду з прав людини від 24 квіт. 2008 р., Страсбург // Міністерство юстиції України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://minjust.gov.ua/19612>.

265. Справа «Жуковський проти України» [Електронний ресурс] : (заява № 31240/03) : рішення Європ. суду з прав людини від 3 берез. 2011 р., Страсбург // Міністерство юстиції України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://minjust.gov.ua/19612>.

266. Справа «Кабулов проти України» [Електронний ресурс] : (заява № 41015/04) : рішення Європ. суду з прав людини від 19 листоп. 2009 р., Страсбург, остаточне 10/05/2010 : офіц. пер. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_881.

267. Справа «Корнейкова проти України» : (заява № 39884/05) : стислий виклад рішення Європ. суду з прав людини від 19 січ. 2012 р. // Ліга: Закон : глав. прав. портал України. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SOO00378.html.

268. Справа «Корнєв і Карпенко проти України» [Електронний ресурс] : (заява № 17444/04) : рішення Європ. суду з прав людини від 21 жовт. 2010 р., Страсбург, остаточне 21/01/2011 : пер. офіц. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_637.

269. Справа «Леонід Лазаренко проти України» [Електронний ресурс] : (заява № 22313/04) : рішення Європ. суду з прав людини від 28 жовт. 2010 р., Страсбург, ос-

таточне 28/01/2011 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/974_688.

270. Справа «Меріт проти України» [Електронний ресурс] : (заява № 66561/01) : рішення Європ. суду з прав людини від 30 берез. 2004 р., Страсбург, остаточне 30/06/2004 : пер. офіц. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_110/page.

271. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» [Електронний ресурс] : (заява №42310/04) : рішення Європ. суду з прав людини від 21 квіт. 2011 р., Страсбург, остаточне 21/07/2011 : пер. офіц. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу:

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_683?test=dCCMfOm7xBWMeyBEZitusiN3HdlaUsFggkRbI1c.

272. Справа «Хайров проти України» [Електронний ресурс] : (заява № 19157/06) : рішення Європ. суду з прав людини від 15 листоп. 2012 р. // Судова влада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://nv.cv.court.gov.ua/sud2590/2536/233223/4448889/>.

273. Справа «Шабельник проти України» [Електронний ресурс] : (заява № 16404/03) : рішення Європ. суду з прав людини від 19 лют. 2009 р., Страсбург : пер. офіц. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_457.

274. Справа «Яременко проти України» [Електронний ресурс] : (заява № 32092/02) : рішення Європ. суду з прав людини від 12 черв. 2008 р., остаточне 12/09/2008 : пер. офіц. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_405/page.

275. Ставнічук М. І. Роль міжнародних стандартів у захисті та розвитку демократичних принципів / М. І. Ставнічук // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 2. – С. 15 – 23.

276. Стандарты справедливого правосудия: международные и национальные практики / под ред. Т. Г. Морщаковой. – Москва : Мысль, 2012. – 584 с.

277. Степанов П. Я. Закриття кримінальних справ у зв'язку із дійовим каяттям :

автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / П. Я. Степанов ; Кіровоград. юрид. ін-т Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – Кіровоград, 2008. – 24 с.

278. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – Москва : Наука, 1968. – Т. 1 : Основные положения науки советского уголовного процесса. – 470 с.

279. Строгович М. С. Уголовный процесс / М. С. Строгович. – Москва : Юриздат НКЮ СССР, 1941. – 312 с.

280. Субочев В. В. Законные интересы / В. В. Субочев ; под ред. А. В. Малько. – Москва : Норма, 2008. – 496 с.

281. Сучасні системи адвокатури / за ред. О. Д. Святоцького. – Київ : Право України, 1993. – 176 с.

282. Талалаев А. Н. Венская конвенция о праве международных договоров. Комментарии / А. Н. Талалаев. – Москва : Юрид. лит., 1997. – 332 с.

283. Талалаев А. Н. Соотношение международного и внутригосударственного права и Конституция Российской Федерации / А. Н. Талалаев // Московский журнал международного права. – 1994. – № 4. – С. 3 – 15.

284. Татаров О. Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС) : [монографія] / О. Ю. Татаров ; М-во внутр. справ України. – Київ, 2012. – 640 с.

285. Теория уголовного процесса: состязательность : [монография] / под ред. Н. А. Колоколова. – Москва : Юрлитинформ, 2013. – Ч. 1. – 368 с.

286. Терехин В. А. Суд в государственно-правовом механизме обеспечения прав и свобод человека: теория и практика : [монография] / В. А. Терехин. – Москва : Юрлитинформ, 2013. – 352 с.

287. Тимофеев А. Г. Речи сторон в уголовном процессе : практ. рук. / А. Г. Тимофеев. – Санкт-Петербург : Тип. Глав. тюрем. упр., 1897. – 162 с.

288. Тихомиров Ю. А. Теория закона / Ю. А. Тихомиров ; Акад. наук СССР, Ин-т государства и права. – Москва : Наука, 1982. – 256 с.

289. Толстик В. А. Общеизвестные принципы и нормы международного права в правовой системе России / В. А. Толстик // Журнал российского права. – 2000. – №

8. – С. 67 – 77.

290. Толстых В. Л. Курс международного права : учебник / В. Л. Толстых. – Москва : Волтерс Клувер, 2010 – 1056 с.

291. Томашевский К. Общеизвестные принципы международного права в сфере труда: понятийные аспекты / К. Томашевский // Юстыця Беларусі. – 2010. – № 11. – С. 1 – 5.

292. Третьякова В. Г. Про міжнародні біоетико-правові стандарти захисту біоетичних прав людини / В. Г. Третьякова // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 3. – С. 135 – 139.

293. Трефилов А. А. Уголовно-процессуальный кодекс Швейцарии от 5 октября 2007 года / А. А. Трефилов. – Москва : ООО «НИПКЦ Восход-А», 2012. – 224 с.

294. Трофименко В. М. Кримінально-процесуальні гарантії особистості в стадії судового розгляду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Володимир Михайлович Трофименко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2000. – 226 с.

295. Трофимова О. В. Заочное судебное разбирательство уголовных дел: нормативное регулирование и практика применения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. В. Трофимова. – Воронеж, 2009. – 24 с.

296. Туманянц А. Р. Запровадження інституту медіації в кримінальне судочинство України / А. Р. Туманянц // Проблеми законності : академ. зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 101. – С. 139 – 146.

297. Туманянц А. Р. Медіація в сучасній європейській практиці: досвід Франції й Бельгії / А. Р. Туманянц // Проблеми законності : республік. міжвідом. наук. зб. – 2007. – Вип. 90. – С. 166 – 170.

298. Тункин Г. И. Теория международного права / Г. И. Тункин. – Москва : Зерцало, 2009. – 416 с. – («Русское юридическое наследие»).

299. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія / О. О. Уварова ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків : «Друкарня МАДРИД», 2012. – 196 с.

300. Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики [Электронный ресурс] : от 14 июля 2000 г. № 907-ІГ // Уголовные кодексы мира. – Режим дос-

тупа: <http://ugolovnykodeks.ru/2011/11/ugolovno-processualnyj-kodeks-azerbajdzhanskoj-respubliki/#more-32>.

301. Уголовно-процессуальный кодекс КНР [Электронный ресурс] : принят на 2-й сес. Всекит. собрания народ. представителей пятого созыва 1 июля 1979 г., с поправками, внесенными Постановлением, принятым на 4-й сес. Всекит. собрания народ. представителей восьмого созыва 17 мар. 1996 г. «О внесении изменений в «Уголовно-процессуальный кодекс КНР Китайской Народной Республики») // Законодательство Китая. – Режим доступа: http://chinalawinfo.ru/procedural_law/law_criminal_procedure.

302. Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики [Электронный ресурс] : от 30 июн. 1999 г. № 62 // Юрист – комплекс правовой информации (законодательство) Республики Казахстан. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30241915&sublink=1890000.

303. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс] : от 16 июл. 1999 г. № 295-3 // Эталон Online: навигатор в мире права. – Режим доступа: http://etalonline.by/?type=text®num=НК9900295#/?type=text®num=НК9900295#load_text_none_1_.

304. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь. – Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. – Ч. 2. – 602 с.

305. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан [Электронный ресурс] : от 4 июл. 2014 г. № 231-V // Юрист – комплекс правовой информации (законодательство) Республики Казахстан. – Режим доступа: <http://online.zakon.kz/Document/>.

306. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова [Электронный ресурс] : от 14 мар. 2003 г. № 122-XV // Уголовные кодексы мира. – Режим доступа: <http://ugolovnykodeks.ru/category/ugolovno-processualnyj-kodeks-respubliki-moldova/>.

307. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан [Электронный ресурс] : от 3 дек. 2009 г. № 564 // Уголовные кодексы мира. – Режим доступа: <http://ugolovnykodeks.ru/category/ugolovno-processualnyj-kodeks-respubliki-tadzhikistan/>.

308. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации : офиц. текст. –

Москва : ИКФ Омега – Л, 2002. – Ч. 2. – 832 с.

309. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации [Электронный ресурс] : от 18 дек. 2001 г. № 174–ФЗ // Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации. – Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/ugolovno-processualnyj-kodeks-rf-upk-rf>.

310. Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германии : с изм. и доп. на 1 янв. 1993 г. / пер. с нем. и предисл. Б. А. Филимонова. – Москва : Манускрипт, 1994. – 204 с.

311. Уголовный процесс : учебник / под общ. ред. П. А. Лупинской. – Москва : Юристъ, 1995. – 544 с.

312. Уголовный процесс : учеб. для студентов юрид. ин-тов и фак. / отв. ред.: Н. С. Алексеев, В. З. Лукашевич, П. С. Элькинд. – Москва : Юрид. лит., 1972. – 584 с.

313. Уляшина Л. В. Международно-правовые стандарты в области прав человека и их реализация: теория и практика применения / Л. В. Уляшина. – Вильнюс : ЕГУ, 2013. – 402 с.

314. Усенко Е. Т. Соотношение категорий международного и национального (внутригосударственного) права / Е. Т. Усенко // Советское государство и право. – 1983. – № 10. – С. 45 – 54.

315. Устав Организации Объединенных Наций и Устав Международного Суда [Электронный ресурс] : от 26 июня. 1945 г. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

316. Ухвала апеляційного суду Дніпропетровської області [Електронний ресурс] : справа № 202/12502/14-к від 26 січ. 2015 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42483564>.

317. Ухвала Апеляційного суду Полтавської області [Електронний ресурс] : справа № 551/748/14-к від 18 груд. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44247432>.

318. Ухвала Васильківського міськрайонного суду Київської області [Електронний ресурс] : справа № 362/7603/13-к від 21 січ. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36746033>.

319. Ухвала Держинського районного суду м. Харків [Електронний ресурс] : справа № 638/6090/13-к від 3 черв. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31704757>.

320. Ухвала Держинського районного суду м. Харків [Електронний ресурс] : справа № 1-кп/638/296/14 638/2948/14-к від 23 квіт. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38341672>.

321. Ухвала Держинського районного суду м. Харків [Електронний ресурс] : справа № 638/11624/14-к (1-кп/638/709/14) від 28 січ. 2015 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42893170>.

322. Ухвала Держинського районного суду м. Харків [Електронний ресурс] : справа № 638/13822/14-к (1-в/638/670/14) від 21 серп. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40464884>.

323. Ухвала Держинського районного суду м. Харків [Електронний ресурс] : справа № 1-кп/638/199/13 638/7767/13-к від 20 черв. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32027174>.

324. Ухвала Держинського районного суду м. Харків [Електронний ресурс] : справа № 1-кп/638/347/14 638/4949/14-к від 23 квіт. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38365099>.

325. Ухвала Дубенського міськрайонного суду Рівненської області [Електронний ресурс] : справа № 559/2219/14-к від 9 лют. 2015 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42633707>.

326. Ухвала Енергодарського міського суду Запорізької області [Електронний ресурс] : справа № 316/522/15-к від 19 берез. 2015 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43217939>.

327. Ухвала Керченського міського суду Автономної Республіки Крим [Електронний ресурс] : справа № 107/964/14-к від 10 лют. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37063904>.

328. Ухвала Котовського міськрайонного суду Одеської області [Електронний ресурс] : справа № 505/3254/14-к від 10 листоп. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41795797>.

329. Ухвала Кременчуцького районного суду Полтавської області [Електронний ресурс] : справа № 536/2558/13-к від 18 жовт. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34619456>.

330. Ухвала Личаківського районного суду м. Львів [Електронний ресурс] : справа 1-кс/463/488/13 від 29 лип. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36315139>.

331. Ухвала Личаківського районного суду м. Львів [Електронний ресурс] : справа 1-кс/463/488/13 від 29 лип. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32692088>.

332. Ухвала Люботинського міського суду Харківської області [Електронний ресурс] : справа № 630/1184/13-к від 9 груд. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35898992>.

333. Ухвала Маловиськівського районного суду Кіровоградської області [Електронний ресурс] : справа № 392/1921/13-к від 12 верес. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33928357>.

334. Ухвала Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької області [Електронний ресурс] : справа № 320/8065/14к від 13 серп. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40130108>.

335. Ухвала Міловського районного суду Луганської області [Електронний ресурс] : справа № 418/368/13-к від 10 лип. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32288600>.

336. Ухвала Новгород-Сіверського районного суду Чернігівської області [Електронний ресурс] : справа № 739/449/13-к від 26 черв. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32153330>.

337. Ухвала Обухівського районного суду Київської області [Електронний ресурс] : справа 372/4895/14-к від 10 жовт. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40845714>.

338. Ухвала Октябрського районного суду м. Полтава [Електронний ресурс] : справа № 554/2184/13-к від 11 берез. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33615537>.

339. Ухвала Петриківського районного суду Дніпропетровської області [Електронний ресурс] : справа № 187/305/15-к від 16 квіт. 2015 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44075767>.

340. Ухвала про відвід слідчого, прокурора Дзержинського районного суду м. Харків [Електронний ресурс] : справа №638/3/14-к від 10 січ. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36662718>.

341. Ухвала про відмову у затвердженні угоди Червонозаводського районного суду м. Харків [Електронний ресурс] : справа № 646/4705/13-к від 24 лют. 2015 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42854297>.

342. Ухвала про повернення обвинувального акта Баштанського районного суду Миколаївської області [Електронний ресурс] : справа № 468/653/14-к від 15 квіт. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38250918>.

343. Ухвала про повернення обвинувального акта Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області [Електронний ресурс] : справа № 344/14757/13-к від 17 верес. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33517013>.

344. Ухвала про повернення обвинувального акта Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області [Електронний ресурс] : справа № 398/4652/13-к від 25 черв. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32007731>.

345. Ухвала про повернення обвинувального акта Христинівського районного суду Черкаської області [Електронний ресурс] : справа № 706/447/14-к від 9 лип. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39659628>.

346. Ухвала про повернення обвинувального акта Христинівського районного суду Черкаської області [Електронний ресурс] : справа № 706/926/14-к від 21 лип. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39824044>.

347. Ухвала про повернення обвинувального акту Ковпаківського районного суду м. Суми [Електронний ресурс] : справа № 592/10571/13-к від 11 жовт. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34061846>.

348. Ухвала про призначення судового розгляду Дзержинського районного суду м. Харків [Електронний ресурс] : справа №638/4949/14-к від 24 лип. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39875886>.

349. Ухвала Ратнівського районного суду Волинської області [Електронний ресурс] : справа № 166/1122/14-к від 04 груд. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41759878>.

350. Ухвала Сніжнянського міського суду Донецької області [Електронний ресурс] : справа № 244/280/13-к від 19 лют. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29419705>.

351. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду [Електронний ресурс] : справа № 686/8487/14-к від 02 черв. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39103968>.

352. Ухвала Шевченківського районного суду м. Чернівці [Електронний ресурс] : справа № 1-кс-11 від 27 груд. 2012 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28401679>.

353. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [Електронний ресурс] : від 16 груд. 1966 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_086.

354. Фаткуллин Ф. Н. Изменение обвинения / Ф. Н. Фаткуллин. – Москва : Юрид. лит., 1971. – 164 с.

355. Филимонов Б. А. Защитник в Германском уголовном процессе /

Б. А. Филимонов. – Москва : Спарк, 1997. – 112 с.

356. Фойницкий И. Я. Курс уголовного производства / И. Я. Фойницкий. – Изд. четвертое. – Санкт-Петербург : Тип. товарищества «Обществ. польза», 1912. – Т. 1. – 567 с.

357. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – Санкт-Петербург : АЛЬФА, 1996. – Т. 1. – 552 с.

358. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – Изд. второе, пересмотр. – Санкт-Петербург : Тип. М. Стасюлевича, 1896. – Т. 1. – 594 с.

359. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – Изд. 3-е, пересмотр. – Санкт-Петербург : Сенат. тип., 1902. – Т. 1. – 515 с.

360. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – Санкт-Петербург : Тип. Монтвида, 1907. – Т. 2. – 607 с.

361. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. / И. Я. Фойницкий. – Санкт-Петербург : Тип. М-ва путей сообщения, 1884. – Т. 1. – 624 с.

362. Химичева Г. П. Досудебное производство по уголовным делам: концепция совершенствования уголовно-процессуальной деятельности : [монография] / Г. П. Химичева. – Москва : Экзамен, 2003. – 352 с.

363. Чельцов М. А. О недопустимости перенесения буржуазных конструкций в советскую уголовно-процессуальную теорию / М. А. Чельцов // Ученые записки Всесоюзного юридического заочного института. – Москва, 1958. – Вып. 6 : Вопросы советского уголовного процесса. – С. 48 – 97.

364. Чельцов-Бебутов М. А. Советский уголовный процесс / М. А. Чельцов-Бебутов. – Харьков : Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1929. – Вып. 2. – 336 с.

365. Черниченко С. В. Нормы и принципы международного права / С. В. Черниченко ; Дипломат. акад. МИД РФ. – Москва : Науч. кн., 1998. – 27 с.

366. Чечот Д. М. Участники гражданского процесса / Д. М. Чечот. – Москва : Госюриздат, 1960. – 192 с.

367. Шакарян М. С. Субъекты советского гражданского процессуального права / М. С. Шакарян ; М-во высш. и сред. спец. образования СССР, Всесоюз. юрид. заоч.

ин-т, каф. гражд. процесса. – Москва : ВЮЗИ, 1970. – 212 с.

368. Шакарян М. С. Учение о сторонах в советском гражданском процессе / М. С. Шакарян. – Москва : ВЮЗИ, 1970. – 67 с.

369. Шакарян М. С. Учение о сторонах в советском гражданском процессе : учеб. пособие / М. С. Шакарян ; отв. ред. А. К. Сергун. – Москва : РИО ВЮЗИ, 1983. – 68 с.

370. Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Київ : Ін Юре, 2010. – 496 с.

371. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія / В. Ю. Шепітько ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Харків юрид., 2007. – 432 с.

372. Шестакова С. Д. Состязательность уголовного процесса / С. Д. Шестакова. – Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. – 220 с.

373. Шило О. Г. Проблеми вдосконалення інституту звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням обвинуваченого (підсудного) з потерпілим / О. Г. Шило // Проблеми законності : республік. міжвідом. наук. зб. – 2008. – Вип. 93. – С. 131 – 138.

374. Шилова Д. В. Захист прав та закордонних інтересів учасників кримінального провадження при його закритті на стадії досудового розслідування [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / Д. В. Шилова ; наук. кер. О. В. Капліна ; НЮУ ім. Ярослава Мудрого. – Харків : б. в., 2014. – 228 с.

375. Шпилевой-Шатский П. А. Принципы права в системе права: национальный и международный аспект: проблемы и подходы / П. А. Шпилевой-Шатский // Пробелы в российском законодательстве. – 2012. – № 1. – С. 44 – 47.

376. Шуличенко А. А. О гарантиях прав обвиняемого по уголовно-процессуальному законодательству / А. А. Шуличенко // Вестник Московского университета. Серия 11: Право. – 2005. – № 4. – С. 55 – 65.

377. Щеглов В. Н. Субъекты судебного гражданского процесса : лекции для

студентов / В. Н. Щеглов. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1979. – 128 с.

378. Щеглов В. Н. Иск о судебной защите гражданского права : курс лекций / В. Н. Щеглов ; под ред. Г. Л. Осокина. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1987. – 168 с.

379. Элькинд П. С. Право обвиняемого на защиту в советском уголовном процессе (общие вопросы) / П. С. Элькинд // Вопросы защиты по уголовным делам : сб. ст. – Ленинград, 1967. – С. 7 – 44.

380. Элькинд П. С. Сущность советского уголовно-процессуального права / П. С. Элькинд. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та., 1963. – 172 с.

381. Элькинд П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве : монография / П. С. Элькинд. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 144 с.

382. Юридичні терміни : тлумач. слов. / за ред. В. Г. Гончаренка. – 2-ге вид., стер. – Київ : Либідь, 2004. – 320 с.

383. Юшко А. М. Міжнародні соціальні стандарти [Електронний ресурс] : навч. посіб. / А. М. Юшко, Н. М. Швець ; М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого» ; за заг. ред. В. В. Жернакова. – Електрон. вид. – Харків, 2013. – 121 с. – Режим доступу: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2013/Pr_0022.pdf.

384. Ягофаров С. М. Международные стандарты по правам человека и российское уголовное судопроизводство : учеб. пособие / С. М. Ягофаров. – Оренбург : Издат. центр ОГАУ, 2006. – 91 с.

385. Якубович Н. А. Процессуальные функции следователя / Н. А. Якубович // Проблемы предварительного следствия в уголовном судопроизводстве : сб. науч. тр. – Москва, 1980. – С. 15 – 32.

386. Яновська О. Протестна діяльність адвоката в кримінальному провадженні / О. Яновська // Слово Національної школи суддів України. – 2013. – № 4. – С. 124 – 130.

387. 35 неформальних практик у кримінальному судочинстві України / О. А. Банчук, І. О. Дмитрієва, Л. М. Лобойко, З. М. Саїдова. – Київ : Арт-Дизайн, 2014. – 48 с.

388. Affaire Bogumil c. Portugal (Requête no 35228/03) [Ressource électronique] :

Arret Cour européenne des droits de l'homme, à Strasbourg 7 octobre 2008, définitif 06/04/2009 // Cour européenne des droits de l'homme. – Mode d'accès: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Bogumil v. Portugal"\],"languageisocode":\["FRA"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-88742"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

389. Affaire Falcao dos Santos v Portugal (Requête no 50002/08) [Ressource électronique] : Arret Cour européenne des droits de l'homme, à Strasbourg 3 juillet 2012, définitif 19/11/2012 // Cour européenne des droits de l'homme. – Mode d'accès: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Baader and Raspe v. Germany"\],"languageisocode":\["FRA"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-111835"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

390. Affaire Kortesis c. Grece (Requête no 60593/10) [Ressource électronique] : Arret Cour européenne des droits de l'homme, à Strasbourg 12 juin 2012, définitif 12/09/2012 // Cour européenne des droits de l'homme. – Mode d'accès: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Kortesis"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-111431"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

391. Affaire Mihai Moldoveanu c. Roumanie (Requête no 4238/03) [Ressource électronique] : Arret Cour européenne des droits de l'homme, à Strasbourg 19 juin 2012, définitif 19/09/2012 // Cour européenne des droits de l'homme. – Mode d'accès: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Moldoveanu v Romania"\],"languageisocode":\["FRA"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-111494"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

392. As to the Admissibility By George Kempers against Austria (Application No. 21842/93) [Electronic resource] : The European Commission of Human Rights (First Chamber) sitting in private on 27 February 1997 // European Court of Human rights. Case Law. – Access mode: <http://caselaw.echr.globe24h.com/0/0/austria/1997/02/27/kempers-v-austria-3484-21842-93.shtml>.

393. Case of Artico v. Italy (Application no. 6694/74) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 13 May 1980 // European Court of Human rights. – Access mode:

[http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Artico v Italy"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57424"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

394. Case of Averill v. the United Kingdom (Application no. 36408/97) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 6 June 2000, final 06/09/2000 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Averill"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-58836"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

395. Case of Balliu v. Albania (Application no. 74727/01) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 16 June 2005, final 30/11/2005 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Balliu"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-69401"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

396. Case of Campbell and Fell v. the United Kingdom (Application no. 7819/77; 7878/77) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 28 June 1984 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57456#{"itemid":\["001-57456"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57456#{).

397. Case of Campbell v. the United Kingdom (Application no. 13590/88) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 25 March 1992 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Campbell v. The United Kingdom","25 March 1992"\],"sort":\["docnamesort Ascending"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57771"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

398. Case of Castravet v. Moldova (Application no. 23393/05) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 13 March 2007, final 13/06/2007 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["N 23393/05"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{)

79767"}.

399. Case of *Chraidi v. Germany* (Application no. 65655/01) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 26 October 2006, final 26/01/2007 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{ \"fulltext\":\[\"Chraidi v. Germany\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-77694\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\).

400. Case of *Colozza v. Italy* (Application no. 9024/80) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 12 February 1985 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{ \"fulltext\":\[\"Colozza\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-57462\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{\).

401. Case of *Croissant v. Germany* (Application no. 13611/88) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 25 September 1992 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{ \"fulltext\":\[\"Case of Croissant\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-57736\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{\).

402. Case of *Cuscani v. the United Kingdom* (Application no. 32771/96) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 24 September 2002, final 24/12/2002 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{ \"fulltext\":\[\"Cuscani v. The United Kingdom\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-60643\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{\).

403. Case of *Czekalla v Portugal* (Application no. 38830/97) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 10 October 2002, final 10/01/2003 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{ \"fulltext\":\[\"Case of Czekalla v Portugal\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-60676\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{\).

404. Case of Dayanan v. Turkey (Application no. 7377/03) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 13 October 2009, final 13/01/2010 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["7377-03"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-95015"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

405. Case of Doorson v. the Netherlands (Application no. 20524/92) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 26 March 1996 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Case of Doorson v. The Netherlands"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57972"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

406. Case of Fox, Campbell and Hartley v. the United Kingdom (Application no. 12244/86; 12245/86; 12383/86) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 30 August 1990 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Case of Fox","Campbell and Hartley v. The United Kingdom"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57721"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

407. Case of Funke v. France (Application no. 10828/84) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 25 February 1993 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Funke v. France"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57809"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

408. Case of Garycki v. Poland (Application no. 14348/02) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 6 February 2007, final 06/05/2007 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Garycki v. Poland"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

79352"}.

409. Case of Hansen v. Denmark (Application no. 28971/95) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 11 July 2000 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["hansen"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-58749"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

410. Case of Ilijkov v. Bulgaria (Application no. 33977/96) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 26 July 2001 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Ilijkov v. Bulgaria"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-59613"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{).

411. Case of Jasper v. the United Kingdom (Application no. 27052/95) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 16 February 2000 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58495#{"itemid":\["001-58495"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58495#{).

412. Case of Kamasinski v. Austria (Application no. 9783/82) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 19 December 1989 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Kamasinski"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57614"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

413. Case of Kolu v. Turkey (Application no. 35811/97) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 2 August 2005 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Kolu v. Turkey"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

414. Case of Luedicke, Belkacem and Koc v. Germany (Application no. 6210/73; 6877/75; 7132/75) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 28 November 1978 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Luedicke","Belkacem and Koc"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

Koc

v.

Germany"],"documentcollectionid2":["GRANDCHAMBER","CHAMBER"],"itemid":["001-57530"]}

415. Case of Magee v. the United Kingdom (Application no. 28135/95) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 6 June 2000, final 06/09/2000 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58837#{"itemid":\["001-58837"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58837#{).

416. Case of Marcello Viola v. Italy (Application no. 45106/04) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 5 October 2006, final 05/01/2007 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Case of Marcello Viola v. Italy"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-77246"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

417. Case of Mattoccia v. Italy (Application no. 23969/94) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 25 July 2000 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Mattoccia v. Italy"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-58764"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

418. Case of Mayzit v Russia (Application no. 63378/00) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 20 January 2005, final 06/07/2005 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Mayzit v Russia"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-68067"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

419. Case of Meftah and Others v France (Application nos. 32911/96, 35237/97 and 34595/97) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 26 July 2002 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Meftah and Others v](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{)

France"],"documentcollectionid2":["GRANDCHAMBER","CHAMBER"],"itemid":["001-60638"]}

420. Case of *Natunen v. Finland* (Application no. 21022/04) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 31 March 2009, final 30/06/2009 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-91932#{"itemid":\["001-91932"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-91932#{).

421. Case of *Ocalan v Turkey* (Application no. 46221/99) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 12 May 2005 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Ocalan v Turkey"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-69022"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

422. Case of *Pakelli v. Germany* (Application no. 8398/78) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 25 April 1983 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["pakelli"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57554"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

423. Case of *Panovits v. Cyprus* (Application no. 4268/04) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 11 December 2008, final 11/03/2209 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Case of Panovits v. Cyprus"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-90244"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

424. Case of *Polyakov v. Russia* (Application no. 77018/01) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 29 January 2009, final 29/04/2009 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["29.04.2009"\],"respondent":\["RUS"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-91003"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

425. Case of *S. v. Switzerland* (Application no. 12629/87; 13965/88) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 28 November 1991 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["S. v. Switzerland"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57709"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

426. Case of *Saadi v. the United Kingdom* (Application no. 13229/03) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 11 July 2006 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Case of Saadi v. The United Kingdom"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-76303"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

427. Case of *Salduz v. Turkey* (Application no. 36391/02) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 27 November 2008 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Salduz"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-89893"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

428. Case of *Sayd-Akhmed Zubayrayev v. Russia* (Application no. 34653/04) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 26 June 2012 final 26/09/2012 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Case of Sayd-Akhmed Zubayrayev v. Russia"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-111591"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

429. Case of *Shamayev and others v. Georgia and Russia* (Application no. 36378/02) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 12 April 2005, final 12/10/2005 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["SHAMAYEV"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-68790"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

430. Case of Shishkov v. Bulgaria (Application no. 38822/97) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 9 January 2003, final 09/04/2003 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Case of Shishkov v. Bulgaria"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-60879"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

431. Case of Tase v. Romania (Application no. 29761/02) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 10 June 2008, final 10/09/2008 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Tase v. Romania"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-86861"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

432. Case of Vidal v. Belgium (Application no. 12351/86) [Electronic resource] : Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 22 April 1992 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"sort":\["docnamesort Ascending"\],"respondent":\["BEL"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57799"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

433. Code de procédure pénale [Electronic resource] // Legifrance, le service public de la diffusion du droit. – Access mode: http://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do;jsessionid=7C8689EA1DAB794E6A2BF8469D0136B7.tpdjo09v_3?cidTexte=LEGITEXT000006071154&dateTexte=20150206.

434. Decision as to the admissibility of Application no. 26260/02 by Vladimir Vitalyevich Golubev against Russia [Electronic resource] : The European Court of Human Rights (Third Section), sitting on 9 November 2006 // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-78357#{"itemid":\["001-78357"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-78357#{).

435. False declarations before grand jury or court [Electronic resource] : 18 USC 1623. Part I: From Title 18—Crimes and Criminal Procedure. Chapter 79—perjury // Office of the Law Revision Counsel of the United States Code. – Access mode:

<http://uscode.house.gov/view.xhtml?req=%28title:18%20section:1623%20edition:prelim%29%20OR%20%28granuleid:USC-prelim-title18-section1623%29&f=treesort&edition=prelim&num=0&jumpTo=true>; U.S. Code, Titlen18 – Crimes and Criminal Procedure, Part I – Crimes, §1623 False declarations before grand jury or court, (c).

436. G. Ensslin, A. Baader & J. Raspe v/the Federal Republic of Germany (Application no. 7572/76, 7586/76 et 7587/76) [Electronic resource] : Decion of 8 July 1978 on the admissibility of the applications // European Court of Human rights. – Access mode: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-73445#{"itemid":\["001-73445"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-73445#{)).

437. Human Rights Standards: Learning from Experience [Electronic resource] : this report is co-published with the International Commission of Jurists & the International Service for Human Rights / International Council on Human Rights Policy, International Commission of Jurists (ICJ), International Service for Human Rights (ISHR). – Geneva, Switzerland, 2006. – Access mode: http://www.ichrp.org/files/reports/31/120b_report_en.pdf.

438. International Commission of Jurists [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.icj.org/>.

439. International Council on Human Rights Policy [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.ichrp.org>.

440. International Service for Human Rights [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.ishr.ch>.

441. Paul Kelly v. Jamaica [Electronic resource] : Communication No. 253/1987, U.N. Doc. CCPR/C/41/D/253/1987 at 60 (1991) // University of Minnesota. Haman Rights Library. – Access mode: <http://www1.umn.edu/humanrts/undocs/session41/253-1987.html>.

442. Setting international standards in the field of human rights [Electronic resource] : A/RES/41/120 4 December 1986 97th plenary meeting / General Assembly // United Nations. – Access mode: <http://www.un.org/documents/ga/res/41/a41r120.htm>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Проект редакції параграфа 3 глави 24 КПК України

ГЛАВА 24. ЗАКІНЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ. ПРОДОВЖЕННЯ СТРОКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

...

§ 3. Звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру

...

Стаття 290¹. Порядок заявлення та вирішення клопотань, заявлених після відкриття матеріалів сторонами, і ознайомлення з ними учасників кримінального провадження

1. Після відкриття матеріалів сторонами і ознайомлення з ними учасників кримінального провадження підозрюваний, його захисник, потерпілий, його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, мають право заявити усні або письмові клопотання прокурору про доповнення досудового розслідування, про зміну кваліфікації кримінального правопорушення, про закриття кримінального провадження.

2. Слідчий, який за дорученням прокурора здійснював ознайомлення учасників кримінального провадження з відкритими сторонами матеріалами, впродовж двадцяти чотирьох годин зобов'язаний передати письмове клопотання або протокол, в якому зафіксоване усне клопотання, прокурору.

3. Прокурор зобов'язаний задовольнити заявлені клопотання, якщо обставини, для з'ясування яких вони заявлені, мають значення для кримінального провадження.

4. Про відмову задовольнити клопотання прокурор складає мотивовану поста-

нову, яку оголошує учаснику провадження, що його заявив.

5. Постанова прокурора про відмову в задоволенні клопотання може бути оскаржена до слідчого судді в порядку, передбаченому статтями 303-307 цього Кодексу.

6. Прокурору забороняється переходити до складання обвинувального акта, клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру до набрання законної сили ухвалами слідчого судді, постановленими за результатами розгляду скарг на постанови прокурора про відмову в задоволенні клопотань, заявлених після відкриття матеріалів сторонами, і ознайомлення з ними учасників кримінального провадження.

7. Після проведення додаткових процесуальних дій прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язаний надати право ознайомитися з додатковими матеріалами підозрюваного, його захисника, потерпілого, його представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження.

Стаття 291. Складання обвинувального акта

1. Після виконання вимог статті 290 цього Кодексу слідчий складає обвинувальний акт у строк, що не перевищує п'яти днів, а у разі складності кримінального провадження – десяти днів.

2. Обвинувальний акт має містити такі відомості:

- 1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер;
- 2) анкетні відомості кожного обвинуваченого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство);
- 3) анкетні відомості кожного потерпілого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство);
- 4) прізвище, ім'я, по батькові та займана посада слідчого, прокурора;
- 5) виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиленням на положення закону і статті (частини статті) закону України про кримі-

нальну відповідальність та формулювання обвинувачення;

6) обставини, які обтяжують чи пом'якшують покарання;

7) розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням;

8) підстави застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, які прокурор вважає встановленими;

9) розмір витрат на залучення експерта (у разі проведення експертизи під час досудового розслідування);

10) дату та місце його складання та затвердження.

3. Обвинувальний акт підписується слідчим або прокурором, якщо він склав його самостійно.

4. Якщо обвинувальний акт складено мовою, якою не володіє підозрюваний, його має бути перекладено мовою, якою він володіє. Переклад обвинувального акта приєднується до матеріалів кримінального провадження.

5. До обвинувального акта додаються:

1) реєстр матеріалів досудового розслідування;

2) цивільний позов, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування;

3) розписка підозрюваного про отримання копії обвинувального акта, копії цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування, реєстру матеріалів досудового розслідування, роз'яснення про можливість, особливості і правові наслідки розгляду кримінального провадження судом присяжних (крім випадку, передбаченого частиною другою статті 297¹ цього Кодексу);

4) розписка або інший документ, що підтверджує отримання цивільним відповідачем копії цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування не до підозрюваного;

5) довідка про юридичну особу, щодо якої здійснюється провадження, в якій зазначаються: найменування юридичної особи, її юридична адреса, розрахунковий рахунок, ідентифікаційний код, дата і місце державної реєстрації.

Стаття 291¹. Направлення обвинувального акта прокурору

1. Склавши обвинувальний акт, слідчий направляє його прокурору.

2. Прокурор, перевіривши обвинувальний акт, зобов'язаний не пізніше трьох днів прийняти одне з наступних рішень:

1) затвердити обвинувальний акт, якщо є всі підстави направити його до суду;

2) закрити кримінальне провадження, якщо є підстави, передбачені статтею 284 цього Кодексу;

3) скласти новий обвинувальний акт, якщо він не відповідає вимогам статті 291 цього Кодексу.

Стаття 291². Вручення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру підозрюваному

1. Після затвердження прокурором або складання нового обвинувального акта під розписку підозрюваному, його захиснику, законному представнику, захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, слідчим або прокурором вручаються копії обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування, реєстру матеріалів досудового розслідування.

2. Під час вручення копії обвинувального акта слідчий або прокурор зобов'язані роз'яснити особі, що з моменту направлення обвинувального акта до суду вона набуває процесуального статусу обвинуваченого (підсудного).

Обвинуваченому (підсудному) роз'яснюються його права та обов'язки, передбачені частинами 3-8 статті 42 цього Кодексу, та вручається пам'ятка про процесуальні права.

3. Якщо вчинено злочин, за який передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі, слідчий, прокурор зобов'язані також роз'яснити підозрюваному його право на розгляд кримінального провадження судом присяжних та особливості та-

кого розгляду.

Стаття 291³. Направлення обвинувального акта та додатків до нього до суду

1. Після виконання вимог статей 291, 291¹, 292² цього Кодексу обвинувальний акт разом із зазначеними у ч. 5 ст. 291 цього Кодексу додатками до нього негайно направляється прокурором до суду.

Надання суду інших документів до початку судового розгляду забороняється.

2. У випадках, передбачених частиною другою статті 297¹ цього Кодексу, а також якщо підозрюваний не з'являється для вручення обвинувального акта, прокурор направляє обвинувальний акт та додатки до нього до суду разом із ухвалою слідчого судді про проведення спеціального досудового розслідування, а також матеріалами, що підтверджують відмову від отримання підозрюваним обвинувального акта.

Стаття 292. Клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру

1. Клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру має відповідати вимогам статті 291 цього Кодексу, а також містити інформацію про захід виховного характеру, який пропонується застосувати.

2. Клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру має відповідати вимогам статті 291 цього Кодексу, а також містити інформацію про примусовий захід медичного характеру, який пропонується застосувати, та позицію щодо можливості забезпечення участі особи під час судового провадження за станом здоров'я.

Додаток Б

**Анкета, розроблена для з'ясування думки адвокатів
щодо проблем, які виникають під час здійснення захисту
у кримінальному провадженні**

А Н К Е Т А

Шановні колеги!

У зв'язку з написанням дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Сторона захисту в судовому провадженні у першій інстанції» проводиться анкетування адвокатів із питань, які стосуються теоретичних та практичних проблем сучасного кримінального провадження України.

Анкетування є анонімним. У кожному питанні навпроти відповіді, яку Ви вважаєте вірною, просимо поставити будь-яку позначку. За наявності пункту «Свій варіант» можна вказати власний варіант у спеціальному полі.

Сподіваємося на плідну співпрацю!

1. Ваш вік:

25-30 років,

30-40 років,

40-50 років,

більше 50 років.

2. Стать:

чол.,

жін.

3. Стаж роботи захисником:

до 3 років,

3-5 років,

5-10 років,

10-15 років,

більше 15 років.

4. Ким Ви працюєте:

виключно приватним адвокатом;

і приватним адвокатом, і адвокатом, який надає безоплатну вторинну допомогу.

5. Якими документами Ви підтверджуєте своє повноваження на участь у кримінальному провадженні?

свідомством про право на зайняття адвокатською діяльністю;

ордером, договором із захисником або дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги;

іншими документами (вказіть якими) _____

_____.

6. Чи вимагають слідчі документи, якими підтверджуються повноваження захисника, що не передбачені КПК (ст. 50 КПК України)?

Так (вказіть які) _____

_____.

Ні.

7. Чи завжди підозрюваним повідомляють про їх право на правову допомогу адвоката перед першим допитом і протягом такого допиту?

Завжди.

Інколи.

Ніколи.

8. Чи є перешкоди в реалізації права підозрюваного отримати правову допомогу конкретного адвоката, якого він бажає запросити, під час тримання в органі досудового розслідування після затримання?

Так.

Ні.

Інколи.

Свій варіант _____

9. Чи роз'яснюють підозрюваному, який не утримується під вартою, обвинуваченому їх право мати захисника за рахунок держави?

Завжди.

Інколи.

Ніколи.

Свій варіант _____

10. Як Ви вважаєте, чи знають підозрювані, обвинувачені в цілому про свої права?

Так.

Ні.

Інколи.

Свій варіант _____

11. Яким чином вони про них дізнаються?

Від захисника.

Від слідчого.

Від прокурора.

Від іншої особи (вказіть, якої саме) _____

12. Наскільки реально для підозрюваного реалізувати право не давати пояснення та показання за відсутності адвоката?

Реально.

Нереально.

Майже нереально.

Свій варіант _____

13. Чи достатньо часу надається стороні захисту для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження?

Так.

Ні.

Свій варіант _____
_____.

14. Чи є необхідним розширення прав сторони захисту у процесі збирання доказів?

Так (вказіть, яких саме) _____
_____.

Ні.

15. Чи обмежується на практиці право захисника мати конфіденційне побачення з підзахисним тривалістю побачень з обвинуваченим у СІЗО й ускладнюється порядком допуску адвоката до СІЗО?

Так.

Ні.

Іноді.

Важко сказати.

16. Чи має сторона обвинувачення в судовому розгляді переваги порівняно зі стороною захисту?

Так (вказіть які) _____
_____.

Ні.

17. Чи потрібно запровадити у КПК України норму, відповідно до якої після оголошення обвинувального акта слово повинно надаватися стороні захисту для викладення свого ставлення до суті обвинувачення?

Так.

Ні.

Свій варіант _____
_____.

18. Які клопотання Ви заявляєте найчастіше в судовому розгляді?

№	Вид клопотання	Частота заявлення		
		часто	інколи	ніколи
1.	Про відвід суддів			
2.	Про зміну чи скасування запобіжного заходу			
3.	Про надання доказів			
4.	Про виклик свідків			
5.	Про проведення допиту свідка з іншого приміщення для забезпечення його безпеки			
6.	Про визнання доказів недопустимими			
7.	Про виклик експерта			
8.	Інші			

19. Які клопотання найчастіше задовольнялися судом під час судового розгляду кримінального провадження?

№	Вид клопотання	Частота задоволення		
		часто	інколи	ніколи
1.	Про відвід суддів			
2.	Про зміну чи скасування запобіжного заходу			
3.	Про надання доказів			
4.	Про виклик свідків			
5.	Про проведення допиту свідка з іншого приміщення для забезпечення його безпеки			
6.	Про визнання доказів недопустимими			
7.	Про виклик експерта			
8.	Інші			

20. У рішеннях про відмову в задоволенні заявлених Вами клопотань суд найчастіше:

- оцінював кожен аргумент клопотання;
- оцінював найбільш істотні аргументи клопотання;
- оцінював лише окремі (не найбільш істотні) аргументи клопотання;
- оцінював аргументи, яких взагалі не було у клопотанні;
- не наводив оцінки аргументів клопотання.

21. Чи заявляли Ви у Вашій практиці клопотання про визнання доказу недопустимим (ст. 89 КПК України)?

Так.

Ні.

Якщо «Так», то для цього суд:

приймав рішення в залі засідання суду;

удалявся до нарадчої кімнати.

22. Чи доводилося Вам стикатися з обставинами, коли суддя визнав допустимими докази, що були отримані з порушенням ст. 87 КПК України (з істотним порушенням прав і свобод людини)?

Так.

Ні.

23. Які аргументи наводив суд при відмові на Ваше клопотання про визнання доказу недопустимим (ст. 89 КПК України)? _____

24. Чиї клопотання про визнання доказу недопустимим (ст. 89 КПК України), на Вашу думку, частіше задовольняє суд?

Сторони захисту.

Сторони обвинувачення.

Однаково.

25. Чи забезпечується судом у судовому розгляді змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні суду їх переконливості?

Так.

Ні (вказіть, що саме) _____

Частково.

Свій варіант _____

26. Чи повинні судді докладати більше зусиль для забезпечення того, щоб захисники мали достатньо часу для підготовки захисту?

Так.

Ні.

Не має значення.

27. Наскільки важливим у Вашій практиці є застосування КПК України

із урахуванням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – КЗПЛ) та практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ)?

Дуже важливо.

Не дуже важливо.

Не важливо.

28. Чи вважаєте Ви, що в КПК України 2012 р. достатньо зроблено в напрямку створення змагального процесу, рівності сторін обвинувачення та захисту і забезпечення права на справедливий судовий розгляд?

Так.

Ні (вказіть, що саме) _____

_____.

Свій варіант _____

_____.

29. Як часто основні аргументи сторони захисту оцінюються або принаймні згадуються судом у судових рішеннях?

Завжди.

Ніколи.

Інколи.

Свій варіант _____

_____.

30. Як, на Вашу думку, співвідносяться міжнародно-правові стандарти у галузі кримінального судочинства і загальновизнані принципи?

Вони є синонімами.

Міжнародно-правові стандарти вище за загальновизнані принципи.

Загальновизнані принципи вище за міжнародно-правові стандарти.

Свій варіант _____

_____.

31. Чи можете Ви назвати рішення ЄСПЛ, яке містить міжнародний стандарт здійснення захисту у кримінальному провадженні, не запроваджений у правову систему України, але який має важливе значення для правозастосовної

практики? _____
_____.

32. Чи стикалися Ви у своїй практиці із безпосереднім застосуванням норм КЗПЛ чи прецедентів ЄСПЛ під час судового розгляду кримінального провадження?

Так (вказіть, з якими) _____
_____.

Ні.

33. Яке значення, на Вашу думку, мають міжнародно-правові стандарти, що містяться у міжнародно-правових актах?

- рекомендаційне;
- обов'язкове;
- як засіб для вдосконалення законодавства;
- факультативне по відношенню до КПК України;

інше _____.

34. Чи знайомі Ви з рішеннями ЄСПЛ?

Так.

Ні.

З деякими.

35. Чи керуєтеся Ви у своїй правозастосовній практиці прецедентами ЄСПЛ?

Так.

Ні.

36. Чи стикалися Ви у своїй практиці із ситуацією, коли суд визначав порядок дослідження доказів, починаючи з допиту обвинуваченого, посилаючись на те, що ст. 351 КПК України, яка регламентує процесуальний порядок допиту обвинуваченого, стоїть на першому місці серед норм, що встановлюють особливості провадження судових дій?

Так.

Ні.

37. Чи погоджуєтесь Ви з тим, що суди вирішують питання про проведення скороченого судового розгляду лише у випадках визнання обвинуваченим своєї вини?

Так.

Ні.

38. Чи погоджуєтесь Ви з тим, що у разі невизнання вини обвинуваченим прокурори наполягають на проведенні судового розгляду в повному обсязі, незважаючи навіть на те, що захист і потерпілий не оспорюють окремі обставини, що були встановлені в ході досудового розслідування?

Так.

Ні.

39. Чи зустрічалися у Вашій практиці випадки зняття головуючим питань без заявлення протестів сторін?

Так.

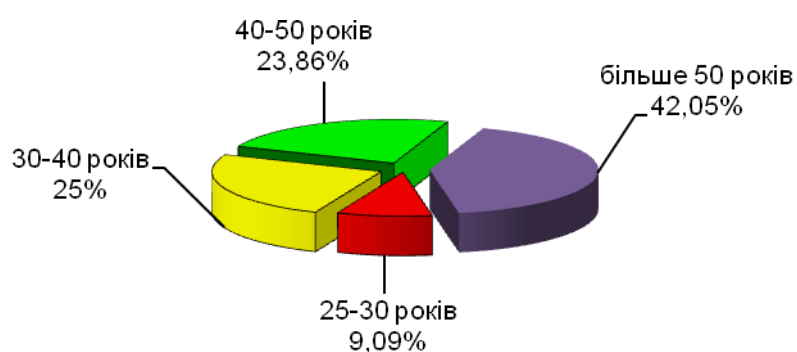
Ні.

ДЯКУЄМО ЗА СПІВПРАЦЮ!

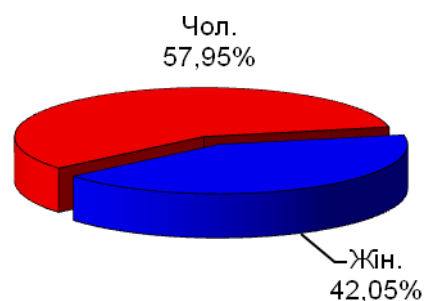
Додаток В

Результати проведеного анкетування адвокатів (вибрані питання)

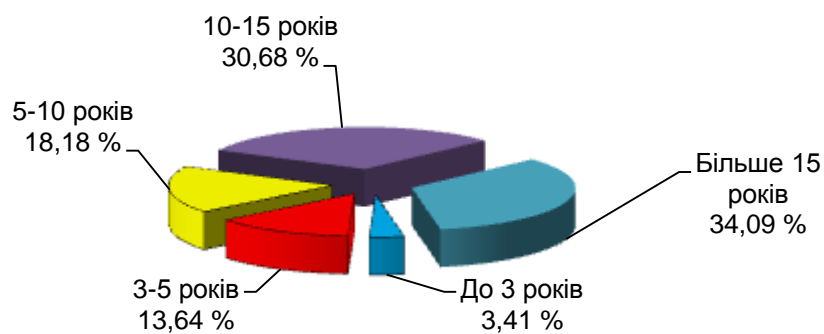
1. Вік респондентів:

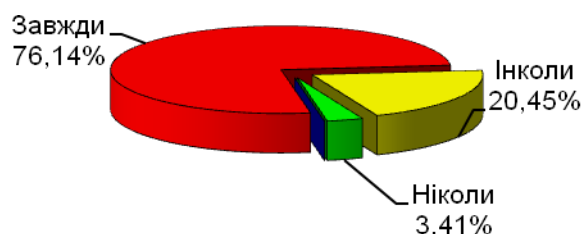
2. Стать:

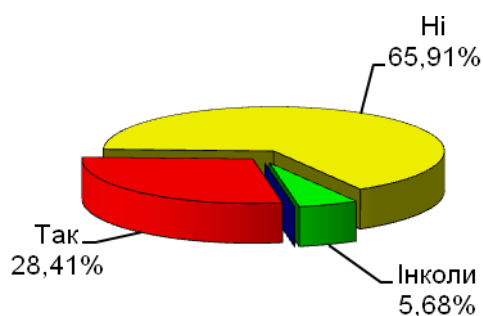
3. Стаж роботи:

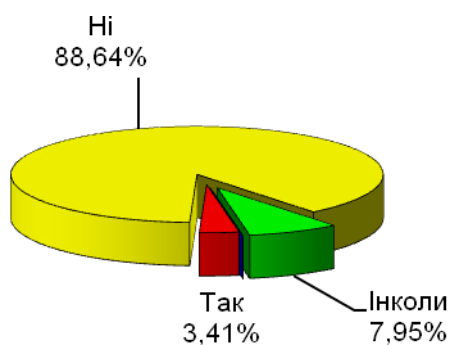
4. Чи завжди підозрюваним повідомляють про їхнє право на правову допомогу адвоката перед першим допитом і протягом такого допиту?

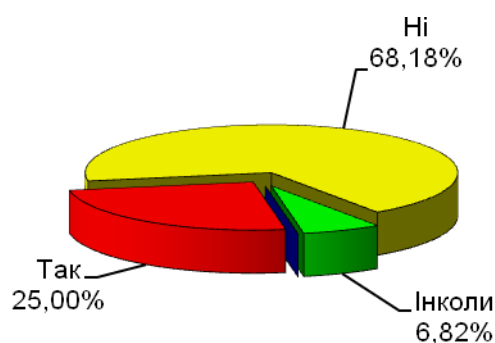
5. Чи є перешкоди в реалізації права підозрюваного отримати правову допомогу конкретного адвоката, якого він бажає запросити, під час тримання в органі досудового розслідування після затримання?

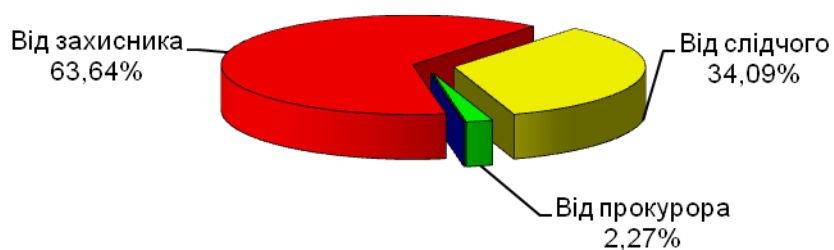
6. Чи роз'яснюють підозрюваному, який не утримується під вартою, обвинуваченому їх право мати захисника за рахунок держави?

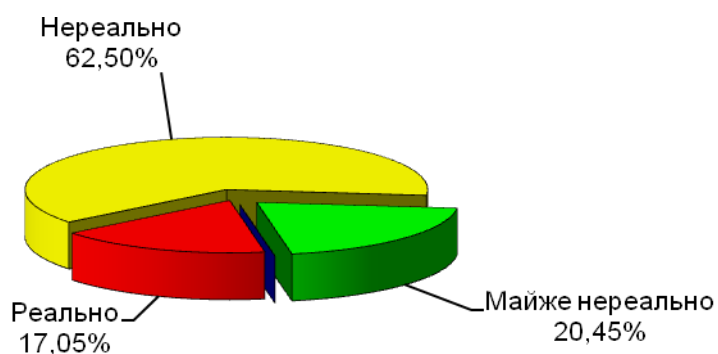
7. Як Ви вважаєте, чи знають підозрювані, обвинувачені у цілому про свої права?

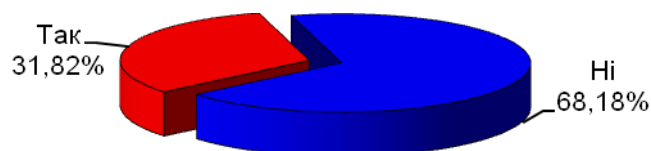
8. Яким чином підозрювані, обвинувачені дізнаються про свої права?

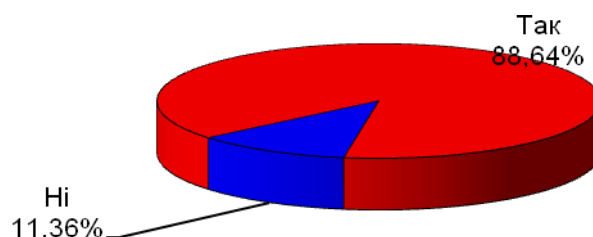
9. Наскільки реально для підозрюваного реалізувати право не давати пояснення та показання за відсутності адвоката?

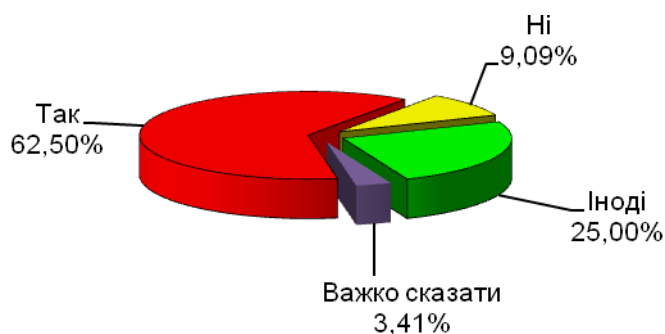
10. Чи достатньо часу надається стороні захисту для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження?

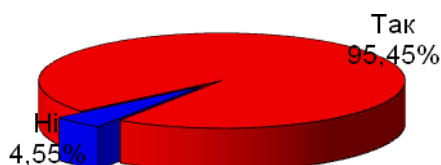
11. Чи є необхідним розширення прав сторони захисту у процесі збирання доказів?

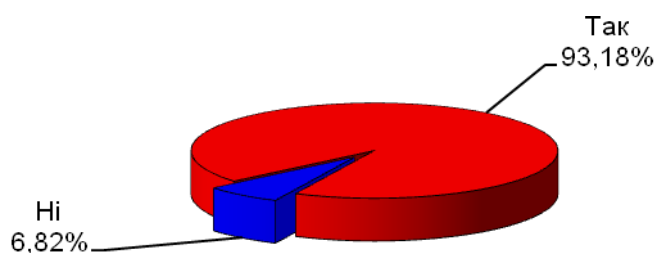
12. Чи обмежується на практиці право захисника мати конфіденційне побачення з підзахисним тривалістю побачень з обвинуваченим у СІЗО й ускладнюється порядком допуску адвоката до СІЗО?

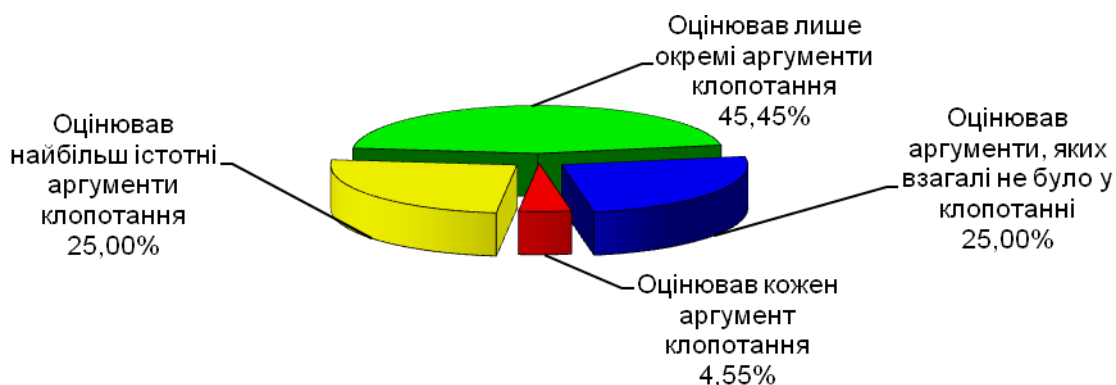
13. Чи має сторона обвинувачення в судовому розгляді переваги порівняно зі стороною захисту?

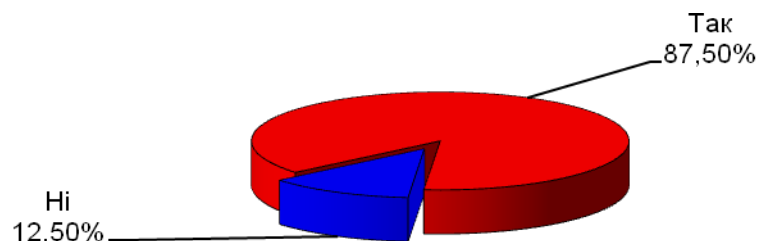
14. Чи потрібно запровадити у КПК України норму, відповідно до якої після оголошення обвинувального акта слово повинно надаватися стороні захисту для викладення свого ставлення до суті обвинувачення?

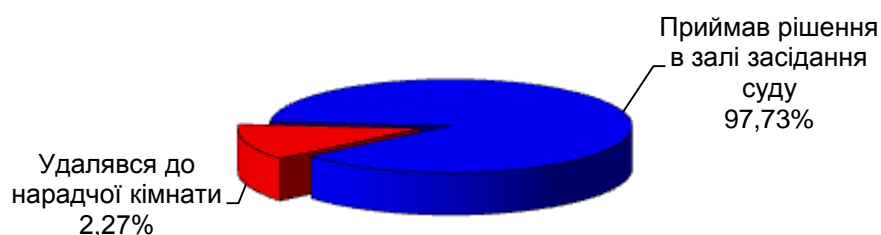
15. У рішеннях про відмову в задоволенні заявлених стороною захисту клопотань суд найчастіше:

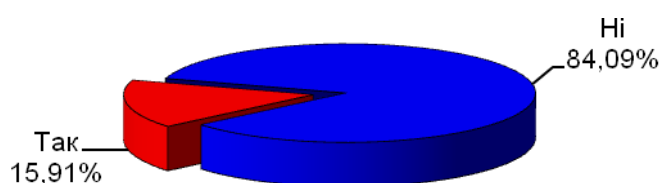
16. Чи заявляли Ви у Вашій практиці клопотання про визнання доказу недопустимим (ст. 89 КПК України)?

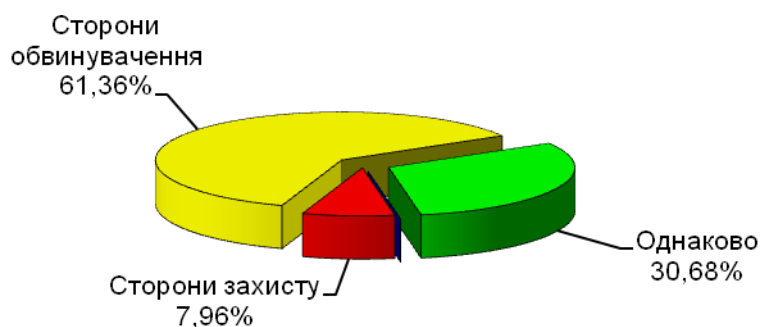
17. Для прийняття рішення про задоволення клопотання про визнання доказу недопустимим суд:

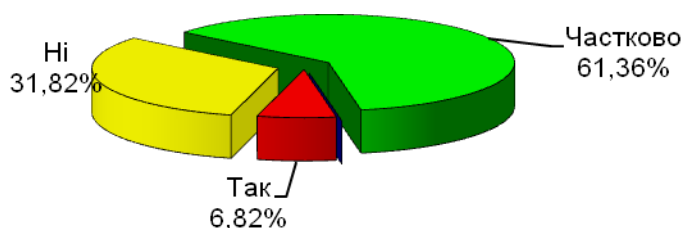
18. Чи доводилося Вам стикатися з обставинами, коли суддя визнав допустимими докази, що були отримані з порушенням ст. 87 КПК України (з істотним порушення прав і свобод людини)?

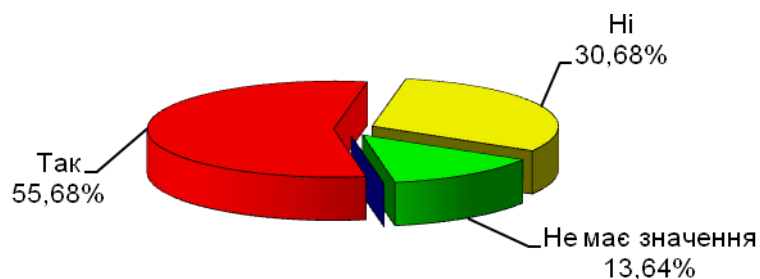
19. Чиї клопотання про визнання доказу недопустимим (ст. 89 КПК України), на Вашу думку, частіше задовольняє суд?

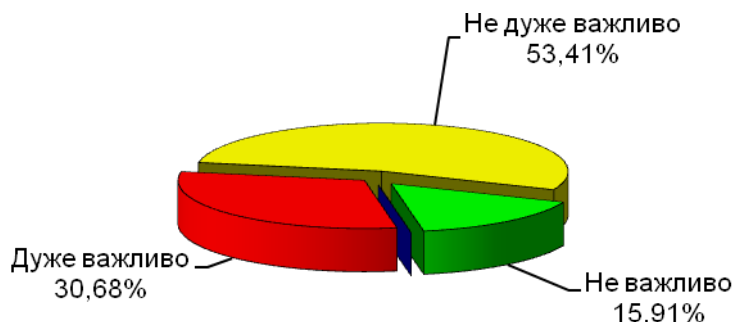
20. Чи забезпечується судом у судовому розгляді змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні суду їх переконливості?

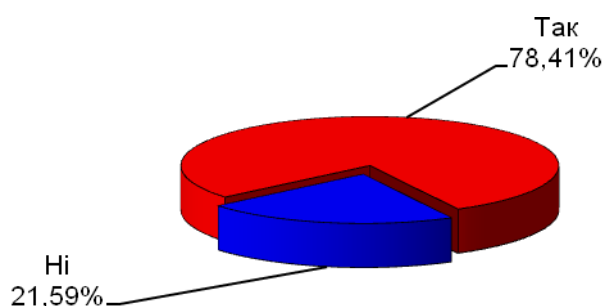
21. Чи повинні судді докладати більше зусиль для забезпечення того, щоб захисники мали достатньо часу для підготовки захисту?

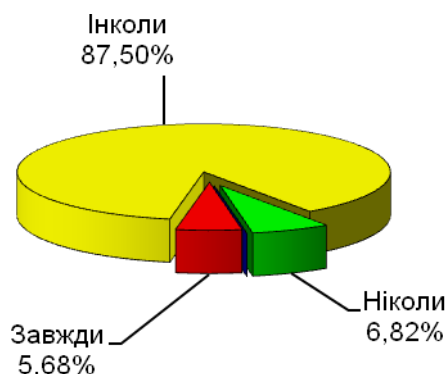
22. Наскільки важливим у Вашій практиці є застосування КПК України із урахуванням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – КЗПЛ) та практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ)?

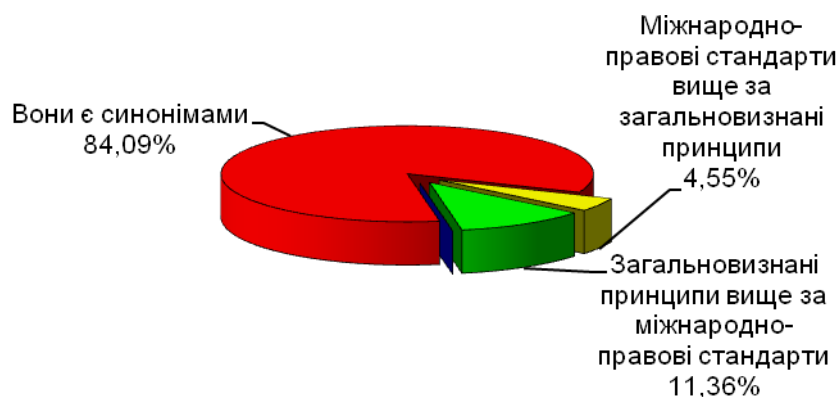
23. Чи вважаєте Ви, що в КПК України 2012 р. достатньо зроблено в напрямку створення змагального процесу, рівності сторін обвинувачення та захисту і забезпечення права на справедливий судовий розгляд?

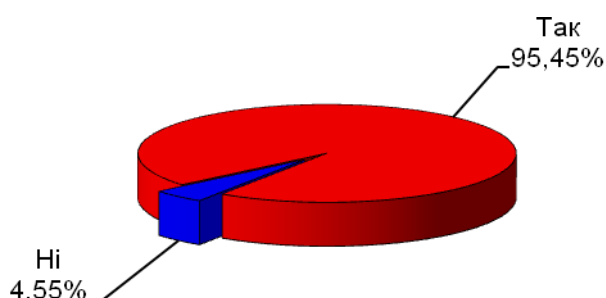
24. Як часто основні аргументи сторони захисту оцінюються або принаймні згадуються судом у судових рішеннях?

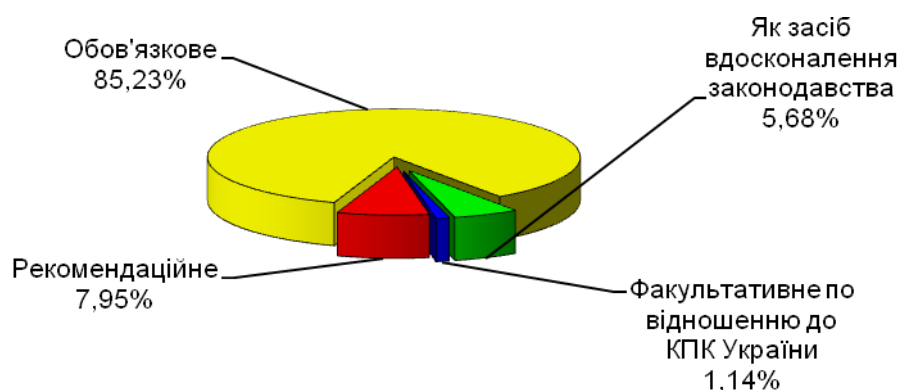
25. Як, на Вашу думку, співвідносяться міжнародно-правові стандарти у галузі кримінального судочинства і загальноvizнані принципи?

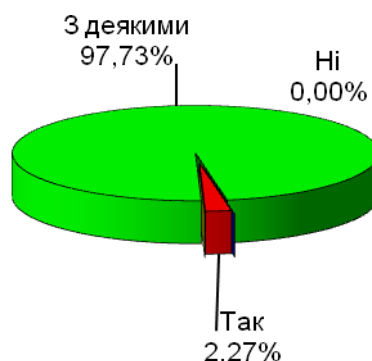
26. Чи стикалися Ви у своїй практиці із безпосереднім застосуванням норм КЗПЛ чи прецедентів ЄСПЛ під час судового розгляду кримінального провадження?

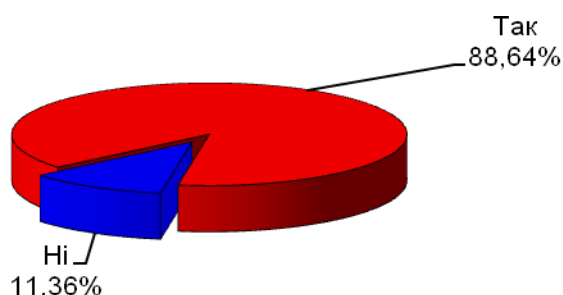
27. Яке значення, на Вашу думку, мають міжнародно-правові стандарти, що містяться у міжнародно-правових актах?

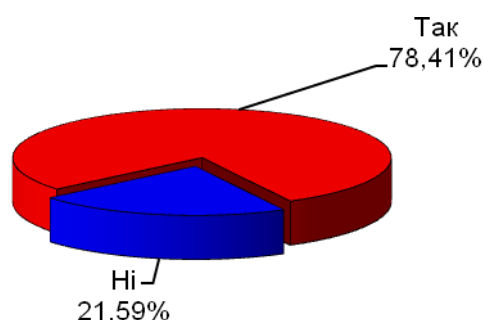
28. Чи знайомі Ви з рішеннями ЄСПЛ?

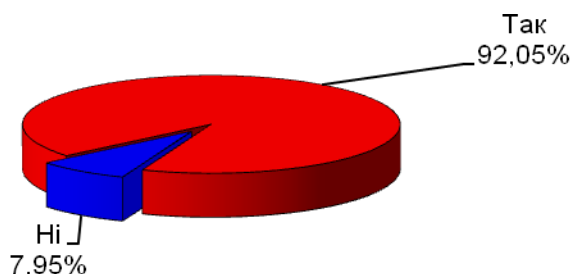
29. Чи керуєтеся Ви у своїй правозастосовній практиці прецедентами ЄСПЛ?

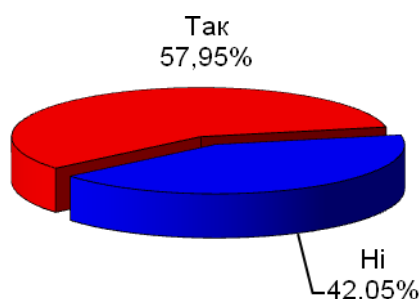
30. Чи стикалися Ви у своїй практиці із ситуацією, коли суд визначав порядок дослідження доказів, починаючи з допиту обвинуваченого, посилаючись на те, що ст. 351 КПК України, яка регламентує процесуальний порядок допиту обвинуваченого, стоїть на першому місці серед норм, що встановлюють особливості провадження судових дій?

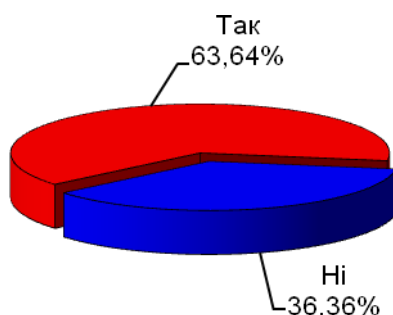
31. Чи погоджуєтеся Ви з тим, що суди вирішують питання про проведення скороченого судового розгляду лише у випадках визнання обвинуваченим своєї вини?

32. Чи погоджуєтеся Ви з тим, що у разі невизнання вини обвинуваченим прокурори наполягають на проведенні судового розгляду в повному обсязі, незважаючи навіть на те, що захист і потерпілий не оспорюють окремі обставини, що були встановлені в ході досудового розслідування?

33. Чи зустрічалися у Вашій практиці випадки зняття головуючим питань без заявлення протестів сторін?

Додаток Г

Пропозиції внесення змін та доповнень до КПК України

Стаття 81. Порядок вирішення питання про відвід

...

4. Ухвала слідчого судді, судді (суду) про відмову в задоволенні відводу може бути оскаржена в апеляційному та касаційному порядках.

...

Стаття 286. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності

...

5. Якщо для вирішення клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, заявленого під час підготовчого судового засідання, виникає необхідність дослідження фактичних обставин, суд, заслухавши думку сторін, відкладає розгляд цього клопотання на стадію судового розгляду.

Стаття 314. Підготовче судове засідання

...

3. У підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти такі рішення:

1) затвердити угоду або відмовити в затвердженні угоди та повернути кримінальне провадження прокурору для продовження досудового розслідування в порядку, передбаченому статтями 468-475 цього Кодексу, крім випадків, передбачених частиною 4 цієї статті;

2) закрити провадження у випадку встановлення підстав, передбачених пунктами 4-7 частини першої або частиною другою статті 284 цього Кодексу;

3) повернути обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових

заходів медичного або виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам цього Кодексу;

4) направити обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру до відповідного суду для визначення підсудності у випадку встановлення непідсудності кримінального провадження;

5) призначити судовий розгляд на підставі обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

4. Якщо під час розгляду у підготовчому судовому засіданні угоди про примирення між обвинуваченим та потерпілим будуть встановлені підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені статтею 46 Кримінального кодексу України, суд за клопотанням сторін, відмовляє у затвердженні угоди, розглядає надане клопотання і постановляє ухвалу про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

5. У разі прийняття Верховною Радою України закону, яким скасована кримінальна відповідальність за діяння, вчинене обвинуваченим, суд, якщо проти цього не заперечує обвинувачений, має право зупинити підготовче провадження до набрання чинності цим Законом.

6. У разі смерті обвинуваченого суд зупиняє провадження на строк не менше як на сорок днів і роз'яснює близьким родичам право вимагати продовження судового розгляду з метою реабілітації померлого.

7. Ухвала про повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру може бути оскаржена в апеляційному порядку.

8. Проведення будь-яких процесуальних дій, крім тих, що зазначені в ухвалі суду про повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, не допускається. Докази, отримані при проведенні процесуальних дій, не визначених в ухвалі про повернення зазначених матеріалів кримінального провадження, згідно з частиною 8 статті 223 цього Кодексу є недопустимими.

Стаття 314¹. Особливості проведення підготовчого судового засідання у

випадках тримання обвинуваченого під вартою чи домашнім арештом та тримання осіб у приймальнику-розподільнику для дітей або у психіатричному закладі в умовах, що виключають небезпечну поведінку

1. Прокурору забороняється направляти обвинувальний акт до суду у строк, менший ніж десять днів до спливу терміну перебування особи під вартою, домашнім арештом, тримання у приймальнику-розподільнику для дітей або тримання у психіатричному закладі в умовах, що виключають небезпечну поведінку особи.

2. У разі тримання особи під вартою, у приймальнику-розподільнику для дітей або у психіатричному закладі в умовах, що виключають небезпечну поведінку особи, а також знаходження під домашнім арештом призначене відповідно до частини 1 статті 314 цього Кодексу підготовче засідання повинне бути проведене обов'язково, його перенесення не допускається.

3. Підготовче засідання, в якому вирішується питання про доцільність подальшого тримання під вартою, у приймальнику-розподільнику для дітей або у психіатричному закладі в умовах, що виключають небезпечну поведінку особи, а також знаходження під домашнім арештом, відбувається за обов'язковою участю обвинуваченого (особи, щодо якої вирішуються питання про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру), крім випадків, передбачених цим Кодексом, його захисника, законного представника та прокурора. Неявка інших учасників кримінального провадження не перешкоджає проведенню цього судового засідання.

4. У разі неявки з будь-яких причин обраного обвинуваченим захисника суд діє відповідно до частини 1 статті 53 цього Кодексу.

5. У разі неявки з будь-яких причин прокурора обраний під час проведення досудового розслідування запобіжний захід скасовується, що не позбавляє права прокурора в подальшому заявити клопотання про обрання цього або іншого запобіжного заходу.

Стаття 315. Вирішення питань, пов'язаних з підготовкою до судового розгляду

...

2. З метою підготовки до судового розгляду суд:

...

4) розглядає клопотання учасників судового провадження про: здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту; витребування певних речей чи документів; інші питання.

5) вчиняє інші дії, необхідні для підготовки до судового розгляду.

Стаття 338. Зміна обвинувачення в суді

1. Із метою зміни правової кваліфікації та/або обсягу обвинувачення прокурор має право змінити обвинувачення, якщо під час судового розгляду встановлені нові фактичні обставини кримінального правопорушення, у вчиненні якого обвинувачується особа, або набрав чинності закон України, яким змінена кримінально-правова кваліфікація діяння, якщо вона не пов'язана з його декриміналізацією.

...

Стаття 348. Роз'яснення обвинуваченому суті обвинувачення

...

3. Сторона захисту має право надати суду письмове заперечення на пред'явлене обвинувачення, яке оголошується обвинуваченим або його захисником. Таке заперечення має бути обґрунтовано доказами, які спростовують доводи сторони обвинувачення.

...

Стаття 349. Визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження

...

3. Суд, незалежно від визнання чи заперечення обвинуваченим вини у вчиненні кримінального правопорушення, має право, якщо проти цього не заперечують сторона захисту і потерпілий, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ними не оспорюються. При цьому суд з'ясовує, чи правильно розуміють зазначені особи зміст цих обставин, чи немає сумнівів у добровільності їх позиції, а також роз'яснює їм, що у такому випадку вони будуть позбавлені права оскаржити ці обставини в апеляційному порядку.

...

Стаття 351. Допит обвинуваченого

1. Допит обвинуваченого починається з пропозиції головуючого надати показання щодо кримінального провадження, після чого обвинуваченого першим допитує прокурор, а потім захисник. Після цього обвинуваченому можуть бути поставлені запитання потерпілим – у частині, що стосується інтересів потерпілого, іншими обвинуваченими, цивільним позивачем та цивільним відповідачем – у частині, що стосується вирішення цивільного позову, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим і суддями. Крім того, головуючий має право протягом всього допиту обвинуваченого ставити йому запитання для уточнення і доповнення його відповідей.

Під час допиту обвинуваченого сторонами кримінального провадження головуючий за протестом сторони має право зняти питання, що не стосуються суті кримінального провадження або не пов'язані із захистом прав та інтересів особи, яка ставить запитання.

...

Стаття 474. Загальний порядок судового провадження на підставі угоди

1. Якщо угоди досягнуто під час досудового розслідування, обвинувальний

акт з підписаною сторонами угодою у строк не пізніше десяти днів надсилається до суду. Прокурор має право мотивованою постановою відкласти направлення до суду обвинувального акта з підписаною сторонами угодою до отримання висновку експерта або завершення проведення інших слідчих дій, необхідних для збирання та фіксації доказів, які можуть бути втрачені зі спливом часу, або які неможливо буде провести пізніше без істотної шкоди для їх результату в разі відмови суду в затвердженні угоди.

...

Додаток Д

Лист Комітету ВР України з питань законодавчого
забезпечення правоохоронної діяльності

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-06

№ 04-18/12-3167

"02" грудня 2015 р.

Ректору Національного
юридичного університету
ім. Я.Мудрого
Тацію В.Я.

Шановний Василю Яковичу!

Повідомляємо, що викладені у Вашому листі № 121-0101-1661 від 09.11.2015 року пропозиції до чинного законодавства України доведені до відома народних депутатів України – членів Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності для можливого врахування у законодавчій діяльності.

З повагою

Голова Комітету

А.Кожем'якін